AFGANİSTAN VE TÜRKLER

Prof. Dr. Mehmet Saray

KİTABEVİ

KİTABEVİ Yayın No: 62

Dizgi
Dizgievi

Baskı
Bayrak Matbaacılık

Kapak
Yazıevi

İstanbul, Şubat 1997

AFGANİSTAN VE TÜRKLER

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(İlaveli 2. Baskı)

KİTABEVİ

Çatalçeşme Sk. No: 52/A Cağaloğlu/İSTANBUL
TEL: 512 43 28 • 511 21 43 • FAKS: 513 77 26

ᚠᛉᚾᚺ

Faruk53

İçindekiler

§

İkinci Baskının Önsözü..... 7
Önsöz..... 9
İlk Araştırmanın Önsözü..... 11
Afganistan: Coğrafî Şartları ve İdarî Bölgeleri..... 17
Afganistan'ın Etnik Yapısı..... 21
Tarih: Başlangıçtan 1747'ye Kadar Afganistan'da Kurulan Devletler..... 26
Ahmed Şah Dürrânî'nin Millî Afgan Devletini Kurması..... 34
Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabetinin Başlaması ve Afganistan'a Tesirleri: Birinci Afgan Harbi..... 48
Orta Asya'da Rus Yayılması ve İkinci İngiliz-Afgan Harbi..... 86
Afganistan'ın İngiliz Nüfuzundan Kurtulma Mücadelesi ve Üçüncü İngiliz-Afganistan Harbi.. 140
Türkiye'nin Afganistan'a Yardımı ve Türk-Afgan Dostluğunun Afganistan'ı Sovyet Nüfuzundan Kurtarması..... 156

a) Sovyetlerin Afgan Siyaseti ve İlk Sovyet-Afgan İttifakı 156
b) İlk Türk - Afgan İttifakı 159
c) Cemal Paşa'nın Afganistan'ı Kuvvetlendirme Çabaları 164
d) Afganistan'a Gelen İlk Türk Grubu 188
e) Afganistan'a Gelen İkinci Türk Grubu 190
f) Emânullah Han'ın Türkiye'yi Ziyâreti 191
g) İkinci Türk-Afgan İttifakı 196
h) Emânullah Han'ın Başarısızlığı ve Afganistan'da Karışıklık 198
i) Nâdir Han'ın Afgan Şahı Oluşu 202
j) Türk-Afgan Münasebetlerinin Canlanması ve Türklerin Afganistan'a Hizmetleri 209
k) Sâdâbâd Paktı (8 Temmuz 1937) 211
l) İkinci Dünya Harbi'nin Getirdiği Yeni Şartlar ve Türk-Afgan Münasebetlerinde Durgunluk 219
m) Türkiye, Afganistan'da Sovyet Nüfuzuna Mâni Olamıyor 225
Sovyetlerin Afganistan'da Kültür ve Ekonomik Faaliyetlerine Karşı Batı'nın İlgisizliği ve Sovyet Nüfuzunun Artması 231
Sovyetlerin Afganistan'ı İşgali 248
Rusların Afganistan'dan Çekilmesi ve Sonraki Gelişmeler 257
Ek- 1 275
Bibliyografya 285
İndeks 293

İkinci Baskının Önsözü

§

Afganistan, bugünkü Türkiye'nin ve aydınlarımızın mutlaka alâka göstermesi gereken kardeş ülkelerin başında gelmektedir. 1748 yılında kurulan Afganistan devleti ile daima dostane ilişkilerimiz olmuştur. Bilhassa Cumhuriyetin kurulduğu yıllardan itibaren büyük yardımlar yaptığımız kardeş Afgan halkının uğradığı haksız Sovyet işgali ve bu işgalden sonra içine düştüğü perişan durum milletimizi son derece üzmüştür. Afgan halkının içine düştüğü bu trajik duruma karşı Türkiye'nin ilgisizliği ise başka bir üzüntü konusu olmuştur.

Türk aydınlarının ve okurlarının bu yeni baskı vesilesiyle Afganistan'a daha çok alâka göstereceğine ve bu kardeş ülkenin sıkıntı içinde bulunan insanlarına yardımcı olacağına inanıyor, *Afganistan ve Türkler* kitabının yeni baskısını sağlayan *Kitabevi Yayınları* sahibi Mehmet Varış Bey'e ve arkadaşlarına teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

Önsöz

§

Nüfusunun mühim bir kısmını Türklerin teşkil ettiği Afganistan ile Türkiye arasında tarih ve kültür bakımından pek çok müşterek taraflar bulunmasına rağmen, maalesef, memleketimizde Afganistan hakkında ciddî bir araştırma yapılmamıştır. Bu eksikliği gidermek ümidiyle "Dünden Bugüne Afganistan" adı altında bir araştırmamızı bir müddet evvel neşretmiştik. Bu araştırma esnasında müşahede ettiğimiz pek çok önemli hususlardan biri de Türkiye'nin, yarım asra (1910-1950) yakın bir devre Afganistan'ın kaderine müspet bir şekilde nasıl tesir ettiği idi. Bu hususu, Afgan tarihinin akışı içinde teferruatlı olarak işlemek mümkün olmadığından, ayrı bir çalışma mevzûu yapmak istedik. Bu vesileyle hem Türk-Afgan münâsebetlerinin tarihçesini vermek, hem de yirminci asrın ilk yarısında Türklerin, Afganistan'ın kaderine nasıl tesir ettiğini etraflıca tartışmak istedik.

Fakat, kısa zamanda duyulan ihtiyaç üzerine, Afgan tarihinin akışı içinde Türklerin Afganistan'a yardımları bahsini de içine alan yeni bir çalışma yapmak

mecburiyetinde kaldık. Bu şekilde, bir taraftan Afgan tarihi ile Afganistan'da Rus-İngiliz rekabetini, diğer taraftan da Türklerin, bilhassa Cumhuriyet devrinde, Afganistan'a yaptığı yardımları birlikte incelemek mümkün olmuştur. Ayrıca, Sovyetlerin, Afganistan'ı nasıl işgal ettiklerini bir defa daha, bilhassa son neşriyatların ışığı altında, tartışarak, bizler için bu faciadan ne gibi dersler alınabileceğine dikkatleri çekmeğe çalıştık.

Atatürk devri, Türk-Afgan münâsebetlerinin en canlı olduğu bir dönem olmuştur. Türkiye, mümkün olduğu kadar her sâhada Afganistan'ı desteklemeye gayret etmiştir. Türk mütehassısları Afganistan'a giderek, bu ülkenin kültür, ekonomik ve askerî alanlarda kalkınması için çalışmışlardır. Bu idealist insanların çalışkanlıkları ve dürüstlükleri Afgan milletinin kalbinde Türkler için büyük bir muhabbet yaratmıştır. Başarılı çalışmaları ile Türk-Afgan dostluğunu daha da kuvvetlendiren bu son derece mütevazî insanlardan biri olan Prof. Mehmet Ali Dağpınar Bey'in hikâyesini bir iftihar vesilesi olarak Ek'de takdim ettik. Ayrıca, rahmetli Celâl Bayar'ın devlet reisi bulunduğu yıllarda Sovyet tehlikesine karşı Afgan liderlerini nasıl uyarmağa çalıştığını anlatan hâtıralarına da yer verdik.

Doç. Dr. Mehmet SARAY

Bayezit, 10 Aralık 1986

İlk Araştırmanın Önsözü

§

Nüfusunun mühim bir kısmını Türklerin teşkil ettiği Afganistan ile Türkiye arasında tarih ve kültür bakımından pek çok müşterek taraflar bulunmasına rağmen, maalesef, memleketimizde Afganistan hakkında ciddî bir araştırma yapılmamıştır.

1920'lerde, Afganistan hakkında birkaç seyahatnâme ile muhtasar bir Afgan tarihi neşredilmiş ise de, bunların verdikleri bilgiler maalesef çok sathî kalmıştır. Daha sonraki neşriyat arasında, İslâm Ansiklopedisi'nde Afganistan ile ilgili maddeler kayda şâyan olup bunların büyük kısmının asılları da, yabancılar tarafından bu Ansiklopedinin Leiden'de basılan aslı için hazırlanmıştı.

Başına gelen son felâket dolayısıyle, dost ve kardeş Afgan milleti hakkında daha fazla bilgi edinmek ihtiyacı günümüzde şiddetle hissedilmektedir. Bu ihtiyacı karşılamak ümidiyle, daha önce İngilizce olarak Afganistan hakkında "XIX. Asırda Afganistan'da Rus-İngiliz Rekabeti" başlığı altında yapmış olduğumuz ve

henüz neşretme imkânı bulamadığımız bir araştırmayı genişleterek bu eseri meydana getirdik. Bu araştırmada, okuyuculara, hem Afgan tarihini kısaca tanıtmağa ve hem de Afganistan üzerinde iki asra yakın devam eden Rus-İngiliz rekabetini tahlile çalıştık. Aynı zamanda burada, kardeş ve Müslüman Afgan milleti ile Türk milleti arasındaki tarihî dostluğu bir kere daha dile getirmeğe çalıştık.

Başlangıcından, Ahmed Şâh Dürrânî'nin millî Afgan devletini kurduğu, 1747 tarihine kadar olan Afganistan tarihi hakkında ciddî tedkikler yapılmadığı gibi, Afgan kabîlelerinin menşei hakkında çok az şey bilinmektedir. Afgan tarihi üzerinde araştırma yapan batılı tarihçilerin bir kısmının iddiaları, bugün Afgan halkı içinde en kuvvetli ve hâkim zümreyi teşkil eden Afgan (veya Patun-Paştun) kabîlelerinin Türk soyundan geldiği şeklindedir. Ama bu iddialar henüz ilmî araştırmalarla kesinlik kazanmış değildir. Onun içindir ki, günümüzde, Afgan tarihinin ilk devreleri hâlâ bâkir bir araştırma sâhası olarak ortada durmaktadır. 1747'den sonraki devre hakkında pek çok malzeme mevcut olup, bunların büyük bir kısmı, İngiliz arşivleri ile kütüphanelerinde, bilhassa "İndia Office" arşiv ve kütüphanesinde bulunmaktadır. Buna muvazi olarak, Afganistan tarihi üzerinde yabancı dillerde yapılmış olan araştırmaların yüzde doksanı da İngilizce'dir. XX. asrın arşiv malzemesini tedkik imkânı bulamadığımızdan, bu araştırmada, daha ziyâde neşredilmiş hâtırat nevinden eserlerle modern tedkikler kullanılmıştır. Modern araştırmalar arasında bilhassa ikisine işâret etmeliyim: İngiltere'nin Hindistan Vâliliğinde uzun yıllar vazife görmüş ve bu vesileyle Emânullah Han ile

Nâdir Şah ve kardeşlerinin idâresini yakından görüp tanıyan Sir William Kerr Fraser-Tytler, şahsî müşâhedelerinin yanısıra, 1950'lere kadar Afganistan tarihi ile ilgili kaynak malzemesini de kullanarak "Afganistan: A Study of Political Developments in Central Asia" (1950) adlı eserini vücuda getirmiştir. Bundan başka, uzun yıllar Afganistan'da araştırıcı olarak kalmış ve bu arada Kâbil'deki Habibiye Koleji'nin vekilliğini yapmış ve modern Afganistan devlet adamlarının çoğunu yakından tanımış olan Arnold Fletcher "Afganistan: Highway of Conquest" (1966) adlı eserinde, değerli mazlemeler kullanarak Afgan tarihi hakkında faydalı bilgiler vermiştir.

XIX. asrın başlarında Çarlık Rusya'sının bir taraftan Kafkaslarda, diğer taraftan da Orta Asya Türk illerinde yayılmaya başlaması, güneyde Hindistan'a hâkim olan İngilizleri büyük bir telâşa düşürmüştü. İngilizler, Hindistan'a karşı kuzeyden gelen bu Rus tehlikesini mümkün olduğu kadar uzaklarda durdurmak ve bu arada, Orta Asya'dan Hindistan'a inen tarihî istîlâ yollarının üstünde bulunan Afganistan'ı Rus nüfuzundan korumak için büyük gayretler sarfetmişti. Hattâ, Afganistan'ı kendi nüfuzlarında tutmak için bu ülkeyi birkaç defa istîlâ etmekten de çekinmemişlerdi. Fakat bu istîlâlar, Afganistan'da büyük tahribâta yol açmış, ülke ve millet bütünlüğünü fevkalâde sarsmış idi. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, İngilizler, Hindistan'ı müdafaa için stratejik ehemmiyetine inandıkları ve meşhur Hayber Geçidi'ni de içine alan Afganistan'ın güney eyâletlerini işgal ederek, bu bölgenin kendi kontrollerinde kalmasını sağlayan andlaşmaları, 1878 ve 1893'de zorla Afganlara imzalatmış-

lardı. Böylece, Afganistan'ın ve Afganların bir kısmı, bir daha birleşmemek üzere, anavatan'dan zorla koparılmışlardı. Bu parçalanmanın sonuçları, bilâhare Afganistan'ın istiklâline kötü bir şekilde tesir etmiştir. Kendi menfaatleri için Afganistan'ı işgal etmekten ve parçalamaktan çekinmeyen İngilizlerin, bu devrede, yegâne faydası, bu ülkeyi kendi nüfuzlarında tutarak Rus işgaline fırsat vermemek olmuştur.

Rus ve İngiliz emperyalizmi arasında bunalan Afganistan'a tek dostluk eli Türkiye tarafından uzatılmıştır. Kardeş iki Müslüman ülke arasında daha önce var olan an'anevî dostluk, bilhassa Atatürk devrinde fevkalâde gelişmiş ve Türkler, Afganistan'ın kalkınması için Afganlı kardeşlerine pek çok sâhada yardımcı olmuşlardır. Ne var ki, Türkiye'nin Afganistan'a yaptığı bu yardım, Atatürk'ün ölümünden ve II. dünya Harbi'nin ortaya çıkardığı yeni şartlar yüzünden devam edememiştir. Böylece, Türkiye'nin de desteğinden yoksun kalan Afganistan tam manâsiyle yalnızlığa sürüklenmiştir.

Bu arada, İngilizlerin, II. Dünya Harbi'nden sonra Hindistan yarımadasından ayrılırken işgal ettikleri Afgan topraklarını Afganistan'a geri vermeleri ve Batı'nın yeni lideri Amerikalıların da bu hususta hatalı politika takip etmeleri, ülkeyi zorla Sovyetlerin kollarına itmiştir.

Çaresizlik içinde kalan Afganistan, 1955'den sonra, Sovyetler Birliğine yanaşırken, Afgan liderleri, komünizmi ülkeleri için bir tehlike olarak görmüyorlardı. Onlara göre, komünizmin yerleşme ve yayılma şartları henüz Afganistan'da yok idi. Ekonomik gelişme ve bil-

hassa endüstrileşme sonucu ortaya büyük işçi kitleleri ile, geniş insan kalabalıklarının toplandığı kozmopolit şehirler ve nihâyet halkından kopmuş ve meselelerin altından kalkamadığı için kompleks içine düşmüş ve gûya yüksek sınıfı meydana getiren entellektüeller grubu Afganistan'da bulunmuyordu. Bundan başka, İslâmiyete gayet bağlı olan Afgan halkı, komünizm gibi bir dikta rejimine tahammül edemeyecek kadar hürriyetlerine düşkün idiler.

Ne var ki, Sovyetler, komünizmin Afganistan'da yayılması hususunda Afgan liderleriyle aynı görüşü paylaşmıyorlar; Afganistan'a yapacakları ekonomik yardımların ve geliştirecekleri kültürel münâsebetlerin, sonunda komünizm için müsait bir ortamı kolaylıkla yaratabileceklerine inanıyorlardı. Nitekim öyle de oldu. Sovyetler, bir taraftan yaptıkları ekonomik yardımlarla Afganistan'ın gelişmesine yardımcı olurlarken, diğer taraftan da sivil ve asker, Afgan talebelerinin Sovyet askerî akademilerinde ve üniversitelerinde okumalarına yardımcı olmuşlar ve bu gençlerin aynı zamanda Marksist ideolojiyi benimsemelerini sağlamışlardır.

Nihâyet, yaptıkları yardımlarla Afgan ordusunu ve ekonomisini kendilerine bağımlı hâle getiren Sovyetler, Afganistan'daki kendi taraftarlarını işbaşına getirmek için harekete geçtiler. Sovyetler Birliğinde birer ihtilâlci Marksist olarak yetiştirip gönderdikleri Afgan subayları vasıtasiyle Afganistan'da darbe yaptırarak komünist bir rejimi kurdurdular. Fakat, Afgan halkının büyük tepki göstermesi üzerine Sovyetler, komünist Afgan yönetimini müdafaa etmek mecburiyetinde kaldılar. Bu ise, Afgan halkını tamamiyle isyâna sevk

etti. Bunun üzerine, Sovyetler, hem kendilerini ve hem de komünist Afgan yöneticilerini müdafaa etmek için, milletler arası hukuku hiçe sayarak, Afganistan'ı istilâya başladılar.

Bu araştırmada, Afgan şehir, bölge ve şahıs isimleri, Batı dillerindeki değişik şekilleriyle değil, Türkiye türkçesinin kullanılış şekillerine uygun olarak tesbit olunmuştur. Meselâ, Afganistan'ın başşehrinin Afgan dilindeki yazılışı "Kâbul"dur. Fakat biz, bu şehrin Türkçeye "Kâbil" olarak giren şeklini muhafaza ettik. Bu arada, batı neşriyatında kısmen bozuk şekilde ifade edilen (Babrak Karmal ve Taraki vb. gibi) bâzı şahıs isimleri, yine Türkçenin tasarruf şekillerine uygun olarak (Bebrek Kârmel ve Terekî) kaydedilmiştir. Tahlili yapılan bu meseleler ile Afganistan'daki son gelişmeler hakkında, ayrıca mümtâz bir Afgan âliminin görüşlerinden faydalanılmıştır. Kendilerine minnettarım.

Bu incelemede ortaya konan hâdiselerin inkişâf seyrinin Afganistan'da bugün yaşanan dramın açıkça anlaşılmasına vesile olacağı ümidiyle; bundan sonra memleketimizde Afgan tarihi ve kültürü hakkında yapılacak çalışmaların bu nâçiz incelemeyi tamamlayacağını temennı edıyoruz.

Bu kitabı hazırlarken teşvik ve tavsiyelerini lütfedip esirgemeyen hocalarım sayın Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ile Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na sonsuz şükranlarımı arz ederim.

Dr. Mehmet SARAY
Bayezit, 10 Haziran 1980

Afganistan

Coğrafî Şartları ve İdarî Bölgeleri

§

Bugün Afganistan olarak bildiğimiz memleketin adı, Afgan kavminin üstünlük kazandığı XVIII. asrın ilk yarısından sonra ortaya çıkmıştır. Daha önceleri belli bir siyâsî birlik olmadığı için memleketteki bölgelerin ayrı ayrı isimleri vardı ve bu bölgelerde yaşayan insanlar arasında dil ve ırk yönünden bir bağ bulunmuyordu.

Afganlar memleketi mânâsına gelen Afganistan'ın bugünkü yüzölçümü 650.000 km^2 olup nüfusu da 20 milyon civarında bulunmaktadır. Bir Orta Asya memleketi olan Afganistan kuzeyden Sovyet Cumhuriyetlerinden Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ile, doğuda kısa bir mesafede Çin Türkistanı, Keşmir ve Pakistan ile, güneyde yine Pakistan ile, batıda da İran ile komşu bulunmaktadır.

Coğrafî olarak Afganistan, üzerinde sıra dağlar bulunan yaylalardan meydana gelmiştir. Bu sıra dağ-

ların en önemlileri, memleketi batıdan doğuya ikiye bölen Sefid Kûh (3.500 m.), Kûh-i Baba ve Hindu-Kuş (7.697 m.) dağlarıdır. Bu sıradağlar 6.000 m. yüksekliktеki Bedahşan bölgesinde Pamir yaylasına ulaşır. Bundan başka güneyde Sefid Kûh ve Süleyman dağları, kuzeyde de Bend-i Türkistan dağları bulunur. Bununla beraber memlekette bazı ovalara da rastlanır. Sovyet idaresindeki Orta Asya Cumhuriyetleriyle sınır teşkil eden Amu-Derya nehri boyunca 500 km. uzanan Türkistan kesimi; İndus'un bir kolu olan Kâbil suyu vâdisi; batıda, İran'a yönelmiş olan Heri Rûd (Tecend-Derya) havzasiyle, tuzlu veya kumlu çöllerden ve steplerden geçtikten sonra Sistan'da Hamun çukuruna varan Hilmand suyu havzası[1].

Bir tarım memleketi olan Afganistan'da toprağın ancak onda biri işletilebilmektedir. Bunun en büyük sebebi kuraklıktır. Tarımın yanı sıra Afganların en büyük geçim kaynakları hayvancılık ve hayvan ürünleridir. Teknik ve endüstriyel hayat hemen hemen yok denecek kadar azdır. Zarûrî ihtiyaçları karşılayacak bazı fabrikalar son yıllarda inşa edilmeye başlandı.

Coğrafî şartlara uygun olarak Afganistan idarî yönden yedi vilayete ayrılmıştır. Bu vilayetler şunlardır:

1- Kâbil (Afgan dilinde Kâbul): Bu vilâyet, Lôgar

1. W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia,* London, 1950, s. 3-12; A. Fletcher, *Afghanistan: Highway of Conquest,* New York, 1966, s. 2-7; S.I. Ali Shah, *Modern Afghanistan,* London, 1938, s. 1-8; G.B. Scott, *Afghan and Pathan,* London, 1929, s. 8-23; M.L. Dames, "Efganistan", *İslâm Ansiklopedisi,* IV, 133-135.

ve Tagav nehirlerinin yukarı kısımları etrafındaki küçük vadiler ile Gazne'yi ve Kâbil vadisinin Celâlâbâd yanındaki aşağı kısmını içine almaktadır. Eskiden bu vilayetin en önemli merkezi meşhur Gazne şehri idi. Fakat, XVI. asırdan bu yana Kâbil olan yerine geçtiği gibi, aynı zamanda Afganistan'ın da merkezi durumuna gelmiştir.

2- Kandehar: Helmand, Tarnak, Argandâb, eski Zemindâver vilayeti ile Argasan'ın aşağı vadilerini içine alan bu vilayetin merkezliğini de XV. asırda kurulmuş olan Kandehâr şehri yapmaktadır.

3- Herât: Bu vilâyet, Herî-Rud (Tecend-Derya) nehrinin verimli vadisini ve Hezâre dağları ile İran hududu arasındaki düzlük sahayı içine almaktadır. Hindistan yolunda stratejik ehemmiyeti büyük olan tarihî Herât şehri bu vilayetin merkezidir.

4- Hezâristan: Hezârelerin memleketi olan bu vilayet, kuzeyden Kûh-i Baba, batıdan Herât, doğu ve güneyden Helmand vadisi ile çevrili dağlık bir bölgedir. Burası aynı zamanda Gôr ismi ile de anılmaktadır. Dağlık bir araziyi içine alan bu bölgede mühim bir şehir yoktur.

5- Sîstân: Bu vilayet, güney-batı'da Hâmûn nehrinin suladığı gayet verimli toprakları içine alan küçük bir bölgedir. Bölgede önemli bir şehir yoktur. Sîstân'ın büyük bir kısmı İran'a tâbi bulunmaktadır.

6- Nûristan (eski adıyla Kâfiristan): Hindukuş'un Kâbil vâdisi kuzeyindeki saha ile Kanar'ın batısındaki arâzilerden meydana gelen küçük bir vilayettir. Eskiden bu havalide kâfirler oturduğu için buraya

Kâfiristan da denilmiş idi.

7- Vahân: Memleketin doğusunda dağlar arasında kalan ve Pamir'e kadar uzanan vadiyi içine alan bir vilayettir. Bölgede önemli bir şehir yoktur.

8- Bedahşan: Bu vilayet, Hindu-Kuş'un kuzeyinde ve Türkistan'ın doğusunda, Amu-Derya'nın sol sahili boyunca uzanan bölgeyi içine alır. Kunduz-Rud nehri ile kollarının suladığı bu verimli bölgenin en önemli şehri Kunduz'dur.

9- Türkistan: Kûh-i Baba dağlarının kuzeyinden Amu-Derya nehrine kadar uzanan bölgeye de Türkistan vilayeti denir. Eskiden bu bölgenin merkezi tarihî Belh şehri idi. Fakat Belh'in eski ehemmiyetini kaybetmesinden sonra Meymene, Mezâr-ı Şerif ve Taş-Kurgan şehirleri bölgenin merkezleri haline gelmişlerdir[2].

2. Dames, "Efganistan", *İA.*, IV, 135-136; Ali Shah, *Modern Afghanistan*, s. 8.

Afganistan'ın Etnik Yapısı

§

Bugün Afganistan'ın nüfusunu meydana getiren ahâlinin etnik yapısı oldukça karışık görünmektedir. Bu karışık etnik yapı neticesinde Afgan milletinin teşekkülü çok geç tahakkuk etmiştir. Afganistan halkını meydana getiren etnik grupları şöyle sıralayabiliriz: Afganlar, Tâcikler ve Türkler.

a) Afganlar: Bugün Afganistan'da en kalabalık ve hâkim etnik grubu teşkil eden Afganların, memlekete kuzeyden geldikleri ve Süleyman dağları etrafında yerleştikleri bilinmektedir[3]. Bilâhare o havalinin Hind asıllı yerli halkı ile karışmaları üzerine Patan-Pathan (Paştun-Pahtun) adı verilmiştir. Yerli halkın tesiri ile de onların konuştuğu Paştu (Peştu) dilini benimsemişler ve o günden beri de aynı lisânı kullanmaya devam etmektedirler[4]. Fakat bir müddet sonra kuzeyden kala-

3. Fletcher, *Afghanistan,* s. 12.

4. Dames, s. 137; Fletcher, s. 12; Fraser-Tytler, s. 48-49.

balık kitleler halinde Halaç (Ak-Hun, Eftalit) Türklerinin o havaliye gelmeleri sonunda halkın etnik yapısı yeniden değişmiş ve böylece bugünkü Afgan halkı meydana gelmiştir[5]. Fakat bu karışmaya rağmen Halaç Türkleri, Galzaylar (Gilzaylar) adı ile kendi karakterlerini uzun zaman korumuşlar ve hatta bir ara Afganlar (Pathanlar)'dan ayrı olarak Kandehâr civarında müstakil bir devlet kurmayı başardıkları gibi, kısa bir müddet için İran'ı dahi ellerine geçirmişlerdir[6]. Bugün Patan-Halaç karışımı olarak ortaya çıkan ve Afganistan'ın en büyük etnik grubunu teşkil eden Afganların, on milyon civarında oldukları ve bu nüfusun 3 milyondan fazlasını Halaç menşe'li insanların teşkil ettiği tahmin edilmektedir[7].

b) Tâcikler: Bugün Afganistan'da Türklerden sonra en büyük etnik grubu teşkil eden Tâciklerin, bazı müelliflerce Arap oldukları iddia edilmekle beraber, İran asıllı bir kavim oldukları ve Afganistan'da çok eskiden beri yaşadıkları bilinmektedir[8]. Tâciklerin nüfusunun 4,5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir[9]. Umumiyetle Kâbil etrafında, Kûhistan bölgesinde, üst Amu-Derya vadisi ile Hindu-Kuş dağlarının kuzey-doğu kısımlarında ve Herât çevresinde yaşamaktadırlar. Genellikle ticaret ve ziraatle uğraşan Tâcikler, son zamanlarda devlet idaresinde önemli mevkiler işgal etmeğe başlamışlardır.

---

5. Dames, s. 137; Fletcher, s. 12; Fraser-Tytler, s. 52-53.
6. Fraser-Tytler, s. 54.
7. Fraser-Tytler, s. 53-54.
8. Fraser-Tytler, s. 54-55; Fletcher, s. 14-15; Dames, s. 142-143.
9. Fletcher, s. 14.

c) Türkler: Afganistan'ın ikinci büyük etnik grubunu teşkil eden Türk kabilelerinin nüfusu altı milyona yaklaşmaktadır.

Türk gruplarının içinde en kalabalık olanı Özbeklerdir. Umumiyetle tüccarlık, ziraatçilik ve zanaatkârlık yaparlar ve Afgan Türkistan'ı denilen bölgede yaşarlar. Özbeklerin çoğunlukta olduğu yerler şunlardır: Kunduz, Andhoy, Şibergan, Taş-Kurgan, Mezar-ı Şerif, Belh, Meymene, Akça ve Bâlâ Murgab ile Katagan ve Bedahşan bölgesindeki bazı köy ve kasabalar[10]. Özbek nüfusu, 1930 başlarında 500.000 olarak kabul ediliyordu[11]. Bu nüfusun % 10 bir artışla bugün 3 milyonu çoktan geçmiş olduğu tahmin edilmektedir.

İkinci kalabalık Türk grubu ise Türkmenler'dir. Büyük çoğunluğu hayvancılıkla uğraşan ve yetiştirdikleri hayvan ürünleri ile Afganistan'ın ihracatında büyük payları olan Türkmenler, şu bölgelerde yaşamaktadırlar: Herât, Meymene, Andhoy, Taş-Kurgan, Mezâr-ı Şerif, Belh, Akça, Katagan, Bedahşan ve Bâlâ Murgab[12]. Hayvanlarına otlak bulmak için sık sık yer değiştirmek mecburiyetinde kalan ve nüfusları kat'î olarak tesbit edilemeyen Türkmenlerin 600.000 civarında oldukları tahmin edilmektedir[13]. Afganistan'da

10. G. Jarring, *On The Distribution of Turk Tribes in Afghanistan,* Leipzig, 1939, s. 57-62.

11. Jarring, s. 64; E. Merçil, "Afganistan'daki Özbekler", *Türk Kültürü Dergisi,* Sayı: 39 (Ocak 1966), s. 269-270; Aynı müellif, "Afganistan", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara, 1970, s. 1155-1156.

12. Jarring, s. 35-36.

13. Jarring, s. 51. Türkmen boylarının nüfusları ve yaşadıkları bölgeler hakkında daha tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray "Türkmen İl'i ve Boyları", *Togan Armağanı, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* Atatürk Üniversitesi, Sayı: 13 (1985), s. 265-276.

yaşayan Türkmenlerin çoğunluğunu Alieli boyu ile Teke, Salur, Sarık, Çavdar ve bilhassa Ersarı boylarından oymaklar teşkil etmektedir[14].

Afganistan'daki üçüncü kalabalık Türk grubunu Kızılbaş Türkleri teşkil etmektedir. Nüfuslarının 400.000 civarında olduğu tahmin edilen Kızılbaş Türkleri, 1738'de Nâdir Şah'ın Kâbil'i terk ederken, arkadan bir saldırıya uğramamak için Herât ve Kâbil arasına emniyet tedbiri olarak bıraktığı bir gruptur[15]. Bu şiî Türkler bilâhare o havâlide yerleşip kalmışlar ve Afgan ahâlisine karışmışlardır.

Yukarıda zikredilenlerden sonra gelen en kalabalık Türk grubu ise Kırgızlar'dır. Büyük ve küçük Pamir dağları bölgesinde yaşayan Kırgızların sayıları, 1950'lerde Çin mezâlimine dayanamayıp Doğu Türkistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalan büyük kitlelerin de iltihâkı ile bugün 100.000'i çoktan geçmiş bulunmaktadır.

Diğer küçük Türk gruplarını da Celâlâbâd çevresindeki Karakalpaklar; Akça, Andhoy ve Hânâbâd bölgesinde çoğunluğu 1950'lerde Rus mezâliminden kaçanların teşkil ettiği Kazaklar; Özbekler ile Kazaklar arasında yaşayan ve sayıları pek fazla olmayan Kıpçaklar; Katagan, Bedahşan, Rustak ve Şehr-i Büzürg çevresinde küçük gruplar hâlinde yaşayan Karluklar; Herât ile eski Gazne şehri etrafında yaşayan ve küçük bir grup olan Çağatay Türkleri teşkil etmektedir[16]. Bunlardan başka Kuhistan ile Kâbil vadisinin kuzeyin-

14. Jarring, s. 35; Saray, Türkmen İl'i ve Boyları, s. 267-271.
15. Jarring, s. 76-77.
16. Aynı müel., s. 65-75.

de, Kûh-Daman bölgelerinde de küçük Türk grupları yaşamaktadır.

Yakın zamanlara kadar Türk-Moğol karışımı kabîleler olarak bilinen Hezâre ve Aymak (Oymak) gruplarının son yapılan araştırmalarla tamamiyle Türk oldukları anlaşılmıştır. Afganistan'ın merkezi ile Afgan Türkistanı arasında yaşamakta olan bu grupların nüfusu yarım milyonu geçmektedir[17]. Bu arada, Afganistan'ın güney kısımlarında sayıları yarım milyona yaklaşan Hindli ve Ârî topluluklarına da rastlanmaktadır.

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi, bugün 20 milyon civarında olduğu söylenen Afganistan nüfusunun yarıya yakınını Türklerin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Yüzde yüz müslüman olan Afganistan halkının büyük ekseriyeti, birkaç küçük kabîle hâricinde, Sünnîdirler. Afganistan halkı koyu Sünnî olmaları ile tanındıkları gibi, aynı zamanda istiklâl ve hürriyetlerine düşkünlükleriyle ve mâhir savaşçı olmalariyle de meşhurdurlar.

17. Aynı müel., s. 79-81; Dames, s. 143; Fletcher, s.17. Hezâre ve Oymak grupları üzerinde çalışan Kâbil Üniversitesi profesörlerinden Dr. Revan Ferhadî ile Dr. Şah Ali Ekber Şehristanî'nin araştırmalarını te'min etmek maalesef mümkün olmamıştır.

Tarih

Başlangıçtan 1747'ye kadar Afganistan'da Kurulan Devletler

§

Dünyanın en büyük istilâ yollarından birinin üzerinde bulunan Afganistan, eski çağlardan beri pek çok fütuhatçı orduların gelip geçtiği bir yer olmuştur. Kaynaklara göre, Afganistan'ın bu stratejik durumundan ilk istifâde edenler, Eski İranlılar olmuştur. M.Ö. 500'de İran hükümdârı Dârâ'nın orduları bu ülkeyi işgal ederek güneye İndus vâdisine inmeğe çalışmışlardır[18]. Ülke, iki asra yakın İranlıların hakimiyetinde kalmıştır. Afganistan'daki bu İran hakimiyetini yine batıdan gelen başka bir müstevli yıkmıştır. Makedonya kralı Büyük İskender, çıktığı meşhur doğu seferinde İranlıları yendikten sonra Afganistan'ı da işgal etmiş ve Hindu-Kuş dağlarını aşarak Sogdlar ülkesine kadar ulaşmıştır[19]. İskender'in memleketine dönüşünden sonra bir grup Yunanlı idaresinde kurulan Baktriana Devleti, memlekete hakim olmuştur. Fakat bu hakimi-

18. Fraser-Tytler, s. 17; Fletcher, s. 28; Dames, s. 147-48.
19. Fraser-Tytler, s. 17; Fletcher, s. 29.

yetten bir asır sonra Hindistan'da gelişen Çandragupta Devleti Baktriana Devleti ile amansız bir mücadeleye girişmiştir[20]. Uzun zaman süren bu mücadele sonunda Baktriana Devleti zayıflamış ve bu arada kuzeyden gelen baskılara dayanamayarak M.S. 50 yılında yıkılmıştır.

Batıdan gelen müstevlîlerin hakimiyetleri yıkıldıktan sonra Afganistan bundan böyle devamlı olarak kuzeyden gelen kavimlerce tehdit edilmeye başlanmıştır. M.S. 50'den M.S. 125'e kadar Türk asıllı oldukları tahmin edilen Sakalar (İskitler), M.S. 125-480 arasında da Türk oldukları tahmin edilen Kuşanlar, Afganistan'ı hakimiyetleri altında bulundurmuşlardır[21]. M.S. 480'den itibaren Afganistan'ın yeni hakimleri Türkler olmaya başlamıştır. Ak-Hun'lar olarak bilinen Halaç Türkleri bu devirde Afganistan'a gelip yerleşmişlerdir. Fakat Ak-Hun (Halaç)'ların Afganistan'a geldikten sonra kurdukları devlet, ancak bir asır kadar devam edebilmiştir. Bunun sebebi bir talihsizlik eseri, kendilerine müttefik olarak seçtikleri Juan Juan'larla beraber, Gök Türkler aleyhinde bir politika takip etmeleridir. 569'da Gök Türklerden yedikleri büyük bir darbe neticesinde devletleri zayıflayan Ak-Hun'ların, VI. asrın sonlarına doğru da hakimiyetleri sona ermiştir. Fakat devletleri dağılmasına rağmen Ak-Hun'lar memleketi terk etmemişler ve Halaç'lar olarak orada yaşamaya devam etmişlerdir[22].

20. Fraser-Tytler, s. 18-20; Fletcher, s. 29-30.

21. Dames, s. 148-151; Fletcher, s. 31-33.

22. Halaç'lar hakkında daha geniş bilgi için bk. M. Fuat Köprülü, "Halaç" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, V/1, 110-116; E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara, 1973.

VII. asrın sonlarına doğru Afganistan, İslâmiyeti yayan Arap orduları tarafından istilâ edilmiştir. Arap'ların memlekette uzun zaman kalmamalarına rağmen İslâmiyet, Afganistan sakinleri arasında hızla yayılmaya devam etmiştir. Arap istilâsından sonra Afganistan'da büyük bir kuvvetin hakimiyetini kuramadığını, ahalinin kendilerine "Şah" ünvanı veren kabile reisleri tarafından idare edildiğini görmekteyiz. Bu durum İran'da kurulan Sâmânîler Devleti'nin, IX. asrın ikinci yarısında Afganistan'ın büyük bir kısmını işgal edene kadar devam etmiştir[23]. O devirde Sâmânî ordularının büyük bir kısmı Türkler'den meydana geliyordu. X. asrın sonlarına doğru Sâmânî Devleti'nin zayıflaması üzerine Sâmânî ordularında vazife gören Türkler ayrılarak Sebük Tekin önderliğinde Afganistan'daki Gazne şehri merkez olmak üzere Gazne Devleti'ni kurdular[24]. Gazne Devleti'ni kuran Türkler kısa zamanda Afganistan'daki Halaç Türkleri ile birleşerek ordularını daha da kuvvetlendirdiler. Bununla da yetinmeyen Gazneliler, Afgan kabilelerinden de ordularına süvariler alarak kısa zamanda Afganistan ahalisi arasında büyük bir kaynaşmayı sağladılar. Bilhasa Gazneli Mahmud (999-1030) zamanında Türk-İslâm nüfuzu Afganistan'a iyice yerleşmiş ve hatta Hindistan'a kadar yayılmıştır[25]. Fakat bu iyi gelişmeler, bir

23. V.F. Büchner, "Sâmânîler" mad. *İA.*, X, 140.

24. Gazne Devleti'nin kuruluşu hakkında daha geniş bilgi için bk., M.L., Dames, "Gazneliler" mad. *İA.*, IV, 742-748; C.E., Bosworth, *The Ghaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern İran (994-1040)*, Edinburgh, 1963.

25. Gazne Devleti'nin en kudretli devrini yaşatan Mahmud'un hükümdarlık zamanı hakkında daha geniş bilgi için bk., İ. Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî" mad. *İA.*, VII, 173-182.

ara Süleyman dağlarında yaşayan bazı Afgan kabilelerinin is-yankâr tutumları ile bozulmuş ise de, Mahmud tarafından bu isyanlar bastırılarak sükûnet tesis olunmuş-tur[26].

Afganistan'daki Gazneli hâkimiyeti bir müddet sonra yerini başka bir Türk devletine terk etti. Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mes'ud (1030-1041), Selçuklulara 1040'da yenilince Gazne Devleti büyük sarsıntı geçirmiş ve Selçuklu nüfuzuna girmiştir. Afganistan'daki Selçuklu hakimiyeti, memleketin güney-doğusundan Hindistan'a doğru uzanan sahada bir devlet kurmuş olan Gurlular tarafından zaman zaman tehdide uğramış ise de, Selçuklu imparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Son Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer (1119-1157)'in ölümünden sonra Gurlular kısa bir müddet için Afganistan'ı kontrolleri altına almışlardır. XII. asrın sonlarına doğru Afganistan'daki Gurlular hakimiyeti yerini, bir Türk devleti, Harzemşahlar'a terk etti[27]. 1220'den sonra Moğollar, Afganistan'ı istilâ edip bir buçuk asra yakın ülkeye hakim oldular. Moğol hakimiyeti, o zamana kadar bilhassa kuzey Afganistan'da yerleşip yurt tutmuş olan bazı Türk boylarını batıya, Anadolu'ya doğru göç etmek mecburiyetinde bırakmıştır[28]. Bu arada bazı

---

26. Kafesoğlu, aynı eser, s. 178-179; Dames, Efganistan, s. 153.
27. Hârzemşâhların Afganistan'daki hakimiyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar" mad., *İA.*, V/1 263-296; İ. Kafesoğlu, *Hârzemşâhlar Devleti Tarihi,* Ankara, 1956.
28. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* 2. Baskı, İstanbul, 1969, s. 228-233.

Moğol menşeli unsurlar Afganistan'a yerleşmişlerdir[29]. Afganistan'ın, XIV. asrın sonlarından itibaren yeniden Türk hakimiyetine girdiğine şahit oluyoruz. Parçalanmış bir şekilde Asya'nın muhtelif bölgelerinde devam eden Moğol hakimiyeti, XIV. asrın sonlarında, Orta Asya'da kalan Türk boylarını bir araya getirerek kendi adını verdiği kuvvetli bir devleti ortaya koyan Timur tarafından yıkılmıştır. Her ne kadar Timur'un ölümünden sonra kurduğu devlet uzun süre yaşamamış ise de, O'nun torunlarından Muhammed Babür, Türk hakimiyetini Afganistan'da daha uzun zaman devam ettirecek yeni bir Türk devleti kurmayı başarmıştır.

Afganistan merkez olmak üzere, Babür'ün kurduğu devlet, yalnız bu ülkeye değil, Hindistan'a da yeniden pek çok Türk'ün yerleşmesini sağlamıştır. Her ne kadar Babür ve oğulları devletin sınırlarını Hindistan içlerine kadar genişletmişler ise de, Afganistan Nâdir Şah'ın istilâsına kadar daima onların kontrolünde kalmıştır[30].

Ne var ki, bu kontrol her zaman sağlıklı yürümemiştir. Devletin zamanla ağırlığını Hindistan'a kaydırması, kuzeyden Özbeklerin ve kuzey-batı'dan da Safevîlerin Afganistan'a tasallutuna ve dolayısiyle ülkede tedirginliğe yol açtı. Nitekim bu huzursuzluk yüzünden

---

29. Dames, Efganistan, s. 157.

30. Babürlüler olarak anılan ve Afganistan ile Hindistan'ı içine alan bu Türk devleti hakkında yabancılar tarafından pek çok araştırmalar yapıldığı halde bizde, Y.H. Bayur'un, *Hindistan Tarihi*, III (Ankara, 1947) ile *İslâm Ansiklopedisi'ndeki* mevzu ile ilgili bazı küçük makalelerin haricinde, maalesef başka neşriyat yapılmamıştır.

Afgan kabilelerinden Yusufzaylar güneye göçederek Peşaver vadisine yerleşmişlerdir. Bunu, XVII. asrın ortalarına doğru Abdâlî ile Galyaz adını almış olan Halaç'ların dağlık bölgelerden inerek, Kandehâr ve Zemindâver'in daha münbit olan mıntıkaları ile Tarnak ve Argandâb vadilerine yayılmaları takip etmiştir[31].

XVII. asrın sonlarına doğru Babürlüler'de görülen zaaf alâmetlerinin, XVIII. asrın başlarında daha da ağırlaşması, Afganistan'daki kuvvetli kabîleleri daha müstakil hareket etmeye sevk etmişti. Bu hareketler, İranlılar ile Babürlüler arasında sık sık hâkimiyetin değiştiği batı Afganistan'da bilhassa görülmeye başladı. Galzaylar ile Abdalîlerin öncülüğünü yaptıkları bu kabileler harekâtının neticeleri, ileride Afgan tarihine de yön verdi. Bu arada kabileler harekâtının öncülüğünü yapan Galzaylar ile Abdalîlerin daha önce aralarında mevcut olan rekabet, birincinin Babürlüler'i, ikincisinin de Safevîleri batı Afganistan'a hakim olma yolunda desteklemeleri yüzünden düşmanlık haline dönüştü. Bunlardan daha kuvvetli olan Galzaylar, bilahare tam manâsiyle müstakil hareket etmeye başladılar[32]. Bunu gören Abdalîler de Herat'a hakim oldular, fakat İranlılarla da dostluklarını bozmadılar. Safevî Devleti'nin içine düştüğü zaafa rağmen, Şah Hüseyin (1694-1722)'in müfrit Şiî politikası, Sünnî zümrelerin ve, hususiyle bir Gürcü vali tayin edilen Kandehar'da, bölgenin hakim unsuru Galzayların reisi Mir Üveys'in tepkisine ve Kandehar'da müstakil bir hükûmet kurmasına

---

31. Dames, Efganistan, s. 160-161.
32. Dames, gösterilen yer; Fletcher, s. 39.

yol açtı[33]. Üveys'in oğlu Mahmud ise, Safevîlerin içine düşmüş olduğu zaafı iyi müşahede edip, bir Galzay ordusunun başında İran'a yürüdü. Safevî kuvvetlerini tekrar tekrar mağlup eden Mahmud Han en son Isfahan'ı alarak İran'da Şahlığını ilân etti[34]. Fakat Mahmud'un ölümünden sonra İran Şahı olarak yerine geçen amcazâdesi Eşref, kuvvetli bir şahsiyete sahip olmadığından kısa zamanda İran'da kendi aleyhinde bir hareketin doğmasına sebep oldu. İran'ı, Türk asıllı Gılzay kabilesinin hakimiyetinden kurtarmak için yapılan harekâtın önderliğini de Nâdir Kulu Bey adında başka bir Türk yapıyordu. Afşar Türkmen kabilesi ileri gelenlerinden bir Bey olan Nadir Kulu kısa zamanda İran'daki Gılzaylar hâkimiyetine kanlı bir şekilde son verdi (1729)[35]. Büyük telefat veren Gılzaylar perişan bir şekilde Kandehar ve Belucistan taraflarına çekildiler. Nadir Kulu bu arada Meşhed'e kadar ilerlemiş olan Abdalîler üzerine de yürümüş ise de, onların kahramanca dövüştüklerini görünce kendilerini affedip müzaheret göstermiş ve ordusuna onlardan pek çok kişiyi asker olarak almıştır[36]. Bir müddet sonra İran Şahlığını da ele geçiren Nâdir Kulu, Kâbil cihetine çekilen Gılzayları takip ederek onları iyice sindirdiği gibi, Kâbil şehrini de zaptetmiştir[37].

---

33. L. Lockhart, *The Fall of the Safawi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia,* Cambridge, 1958, s. 84-89.
34. Dames, s. 162; Fraser-Tytler, s. 40; Lockhart, s. 109-112, 130-142, 171 vd.
35. Fraser-Tytler, s. 41; Fletcher, s. 39-40; Lockhart, s. 330-331.
36. Dames, s. 162.
37. Aynı yer.

Mahmud Gaznevî ile Babür'ün yaptıkları gibi, Nâdir Şah da güneye inen istilâ yollarının merkezi olan Afganistan'a hâkim olunca, Hindistan'a inmeden edememiştir. 1739 ile 1740'da Babürlüler'den Muhammed Şah'ın idaresindeki Hindistan Türk devletini istilâ eden Nâdir Şah, bu devleti vergi vermeğe mecbur etmiştir[38].

Şiî İranlıların memleketlerini işgal etmeleri, mutaassıp derecede koyu Sünnî olan Afgan kabilelerini birleşmeğe ve İran'a karşı müşterek bir cephe kurmağa tahrik etti. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra başlayan İran aleyhtarı harekâtı, Nâdir'in himayesine mazhar olan Abdâlî (Ebdâlî)'lerin lideri Ahmed Şah idare etmiştir.

38. Nâdir Şah hakkında daha fazla bilgi için bk., V. Minorsky, "Nâdir", *İA.*, IX, 21-31; L. Lockhart, *Nadir Shah,* London, 1938.

Ahmed Şah Dürrânî'nin Millî Afgan Devletini Kurması

§

Afgan kabilelerine dayanarak ilk millî Afganistan devletini kuran Ahmed Şah Dürrânî olmuştur. XVII. asrın sonlarına doğru Herat civarına gelip yerleşen Abdâlîlerin Sadozay kolunun reisi Muhammed Zaman Han'ın oğlu olan Ahmed Şah, 1722 yılında doğmuştur. 1731'de Nâdir Şah'ın Herat civarındaki Abdâlî'eri yenerek onları ordusuna almasından bir müddet sonra, Ahmed Şah ve kardeşi Kandehar'a hükmetmekte olan Gılzaylara esir düşmüşlerdi. Fakat Nâdir Şah, 1737'de Kandehâr'ı zaptedince Ahmed Şah'ı ve kardeşini himayesine almıştı[39].

Genç Ahmed Şah, gösterdiği cesaret, zeka ve kabiliyet ile kısa zamanda Nâdir Şah'ın gözde kumandanları arasına girerek Mâzenderân valisi oldu. Nâdir Şah'ın büyük seferlerinin çoğuna katılan Ahmed Şah,

39. Ahmed Şah Dürrânî'nin gençlik yılları hakkında daha fazla bilgi için bk., Dames, "Ahmed Şah Dürrânî", *İA.*, I, 204-205.

kumandan olarak da büyük tecrübe edinmiş, 1747'de Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonra, İran'ın içine düştüğü karışıklıktan ilk faydalananlardan biri olmuştur. Kumandası altında bulunan Abdâlî kuvvetleri ile bir İran nakliye kolunun taşıdığı büyük bir hazineyi de ele geçiren Ahmed Şah, Horasan'dan Afganistan'a doğru hareket ile yolu üstündeki Kandehâr'ı kolaylıkla ele geçirerek, orada Abdâlî reisleri tarafından hükümdar ilân edildi[40]. Hezâreler ile Kızılbaş Türkleri'nin onun hükümdarlığını tanımalarından sonra nüfuzu bütün Afganistan'a yayıldı. Bu arada kendisine biat eden kabile reislerinin aldığı bir kararla, "İnciler İncisi" mânâsına gelen "Dürr-i Dürrân" unvanı da verilen Ahmed Şah, kâbil ve çevresini de devletine kattıktan sonra, sırasiyle Gılzayları, Özbekleri ve Tâcikleri hakimiyetine sokarak Afganistan'ın mutlak hakimi oldu[41].

Ahmed Şah kurduğu devletin sınırlarını genişletmek ve bir imparatorluk haline sokmak için derhal fetih hareketlerine başladı. Zira böyle bir hareket için durum gayet müsaitti. Batı'da, İran tam bir anarşi içinde bocalarken, güneyde ise, Afganistan'ın eski hakimleri Babürlüler, XVIII. asrın başlarından itibaren içine düştükleri zaafa ilaveten Nâdir Şah'dan yedikleri darbe ile büsbütün perişan hale düşmüşlerdir. Ahmed Şah bu durumdan faydalanmayı bilip daha hükümdar ilânının henüz birinci senesini doldurmadan, Hindistan Türk devletine karşı ilk seferini yaptı (1748). Ancak, ümit etmediği bir mukavemetle karşılaştığı için,

40. Fraser-Tytler, s. 61-62; Fletcher, s. 41-42; Dames, s. 205; *The Cambridge History of India,* Cambridge, 1937, C. 4, s. 371-72.

41. Dames, s. 205; Fletcher, s. 42-43.

bir netice elde edemeden geri dönmeğe mecbur oldu[42]. Fakat bir müddet sonra Hindistan Türk hükümdarı Muhammed Şah'ın ölmesi üzerine tekrar sefere çıkan Ahmed Şah, kuzey Hindistan'daki Lâhor ve Multan eyaletlerini ülkesine kattı. Ahmed Şah, bundan sonra, batıya dönüp İran üzerine yürüdü. Önce Herât'ı Afganistan'a bağlayıp, sonra da Meşhed'i alarak, orasını bir zamanlar yanında yetiştirdiği Nâdir Şah'ın torunu Şahruh'a bıraktı[43]. Afgan hakimiyetini kabul etmemekte direnen Nişabur'u da 1750'de zapteden Ahmed Şah Dürrânî, Horasan içlerine kadar ilerledi ve o bölgeyi de kendine bağladı. Fakat, 1751'de Astrabâd önlerinde, bilhassa Kaçarların büyük gayretleriyle geri püskürtülen Ahmed Şah, daha fazla batı cihetinde ilerlemeyerek ikinci payitaht olarak kullandığı Kandehâr'a dönmek mecburiyetinde kaldı.

Kandehâr'da ikameti sırasında Babürlülerin Lâhor'u geri aldıkları haberini alan Ahmed Şah, derhal harekete geçerek, 1756'da Lâhor'u tekrar ülkesine kattığı gibi, Babürlüleri ağır bir yenilgiye uğratarak Hindistan'ı ordusuna yağma ettirdi[44].

Bu zaferin hatırası olarak 1756-1757 tarihli altın ve gümüş sikkeler bastırdı. Ahmed Şah, Afganistan'a dönmeden önce o sırada Hindistan'daki Babürlülerin hükümdarı II. 'Alemgîr'in kızını oğlu Timur'a alarak Babürlülerle akrabalık te'sis etti[45]. Oğlu Timur'u

42. Dames, Ahmed Şah Dürrâni, s. 205; Fletcher, s. 45; Fraser-Tytler, s. 62; *The Cambridge History of India,* IV, s. 373.

43. Fraser-Tytler, s. 63; Dames, s. 205; Fletcher, s. 46.

44. Fraser-Tytler, s. 63; Fletcher, s. 48; *The Cambridge History of India,* IV, s. 416.

45. Dames, s. 206; Fletcher, s. 48-49.

Lâhor ve Multan eyaletleri valisi olarak Hindistan'da bırakarak memleketine döndü. Fakat aradan iki sene geçmeden Hindistan'da sulh yeniden bozuldu. XVIII. asrın başlarından itibaren Babürlülerin zayıflamağa başlaması ile birlikte, nüvesini yerli Hindûların teşkil ettiği, Marata'lar büyük bir kuvvet haline gelmeğe başlamış idi. Bu arada Marata'lar ile Babürlüler arasında başlayan mücadele, Ahmed Şah'ın ortaya çıkışı ile gevşemiş ve iki rakip bu defa Afganlara karşı birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Ahmed Şah Afganistan'a döner dönmez, harekete geçen Marata'lar, Multan'ı ve II. 'Alemgîr'in sözünü dinlemeyen eski âsi veziri Adina Beg de Lahor'u alarak bu eyaletlerin valisi Şehzade Timur'u kuzeye çekilmeğe mecbur bırakmışlardı. Fakat bu işgalin akabinde de Marata'lar ile Adina Beg'in arası açılmış idi. Neticede olaylar, Ahmed Şah'ın 1760'da dördüncü defa olmak üzere Hind seferine çıkmasına sebep olmuştur. Ahmed Şah, Marata'ları, bir zamanlar Mahmud Gaznevî ile Babür'ün de muhteşem zaferler kazandıkları, meşhur Panipat ovasında büyük bir hezimete uğrattı[46]. Bu zaferinin hatırasına da Dehli, Murâdâbad v.s. de sikkeler bastırttı. Şartlar gayet müsait olduğu halde Ahmed Şah, kontrol etmenin güçlüğüne inandığı için, daha fazla toprak ilhakı yapmadan Lâhor ve Multân'a yeni valiler tayin ederek büyük ganimetlerle Kandehâr'a döndü.

Ahmed Şah, bu defa da Horasan'dan gelen can sıkıcı haberler almıştı. İran'da, Nâdir Şah'ın ölümünden

---

46. Fletcher, s. 51; Fraser-Tytler, s. 63-64; Y.H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, III (Ankara, 1950), 120-122; *The Cambridge History of India*, IV, 416-417.

sonra ortaya çıkan karışıklık yavaş yavaş durulmaya başladığından, Horasan'daki Afgan hakimiyetine karşı da hasmane bir tavır alınmağa başlanmış idi. Ülkesinin batısında kuvvetli bir Şiî İran'ın tehdidini hisseden Ahmed Şah, bu tehlikeyi ber-taraf edebilmek için kendine müttefikler aramağa başladı. Bu maksatla uzunca bir mektupla üç kişilik bir elçilik heyetini 1762 sonlarında Bağdat üzerinden İstanbul'a gönderdi. Mektubunda, Şiî İranlıların Sünnîlere verdiği zararları anlatan Ahmed Şah, Osmanlı Devleti'nden İran'ı zararsız hale getirmek için yardım isteyip, kızılbaşları ortadan kaldırmayı teklif etti[47]. Fakat, devrin Osmanlı Padişahı III. Mustafa (1717-1774), verdiği cevapta, İran Devleti ile Nâdir Şah zamanında sulh yapıldığını ve Osmanlı Devleti'nin yaptığı andlaşmalara daima sadık kalmış olduğunu, dolayısiyle İran'a karşı girişilecek hasmâne bir harekâta katılamayacaklarını nazik bir dille bildirmiştir[48]. Ahmed Şah Dürrânî, belki de İstanbul'dan aldığı bu menfi cevap üzerine İran'a karşı bir sefere çıkamadı veya çıkmaya vakit bulamadı. Zira,

47. "İran ve Hindistan taraflarını zîr-i dest-i hükûmetine aldıktan sonra hâlâ Kandehâr'da ikâmet üzere olan Ahmed Şah'ın Bağdad tarafına üç nefer sefir ile irsâl olunup Bağdad valisi tarafından cânib-i hümâyûn-ı hazret-i cihândârîye vârid olan fârisi nâmesinin sûreti", 7 Cemaziyelevvel 1176, *Başbakanlık Arşivi, Nâme-i Hümâyûn Defteri,* nr. 8, s. 460-481. Mektûbun Türkçe tercümesi, ayn. defter, s. 481-484'de olup bir kopyası da Nâme-i Hümâyûn Defteri, Nr. 3, s. 86-91'de mevcuttur.

48. "Taraf-ı hümâyûn-ı hazret-i cihandârîden Kandehar'da ikamet üzre olan Afgan Ahmed Şah'dan Bağdad valisi vasıtasiyle gelen nâmesine cevap olmak üzre tesvid olunan nâme-i hümâyûn'un sûretidir", Evâsıt-ı cemâziyelevvel 1176, *Başbakanlık Arşivi, Nâme-i Hümâyûn Defteri,* Nr. 8, s. 485-487.

Osmanlı padişahından beklediği cevap gelmeden Hindistan'dan tekrar kötü haberler Kandehâr'a ulaşmaya başlamıştı.

Hindistan'da kudretli bir devletin bulunmayışı o büyük memlekette kaynaşmaların gün geçtikçe daha da artmasına sebep olmuştu. Nitekim, Marata'lardan sonra bu sefer de Sihler kuvvetlenip nüfûz kazanmağa başlamışlardı. Ahmed Şah'ın Kandehâr'a dönmesinden bir sene sonra, Sihlerin Lâhor ile Serhind'deki Afgan kuvvetlerini yendikleri haberi gelmişti[49]. Bunun üzerine Ahmed Şah, Sihleri cezalandırmak için beşinci Hindistan seferine çıkmak mecburiyetinde kaldı. 1762'de Afgan ordusu Sihleri batı Pencab'da Ludiyâna güneyinde ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi bilâhare Sihlerce "büyük bozgun" olarak tavsif edildi[50].

Ahmed Şah, imparatorluğunun güney hududlarının emniyeti için gerekli tedbiri aldıktan sonra Lâhor üzerinden Afganistan'a döndü. Fakat onun dönüşünden bir sene sonra Sihler yine harekete geçerek Afgan topraklarına musallat olmaya başladılar. Bunun üzerine Ahmed Şah, 1764'de altıncı Hindistan seferine çıkmak mecburiyetinde kaldı. Afgan hükümdarı bu defa savaşmadı; Sihler arasındaki ikilikten faydalanarak bazı Sih gruplarının liderliğini yapmakta olan Alha Sing'i kendi tarafına çekerek onu Serhind valisi yaptı[51]. Ne var ki, Ahmed Şah, Afganistan'a döner dönmez Sihler aralarında birleşerek Afganlar aleyhinde yeniden genişlemeye başladılar. Sihlerin bu faaliyetini ha-

49. Fletcher, aynı eser, s. 56; Bayur, aynı eser, s. 124.
50. Fraser-Tytler, s. 64; Fletcher, s. 56; Dames, s. 206.
51. Fletcher, s. 56.

ber alan Ahmed Şah, 1767'de son bir defa Hindistan seferine çıkmak mecburiyetinde kaldı. Fakat, kendisi rahatsız olduğu, askerleri arasında da bazı hoşnutsuzluklar sezdiği için, Sihlerle savaşmadan Kande-hâr'a geri döndü[52].

Ahmed Şah, Kandehâr'da istirahat ederken, bu defa da Horasan cephesinden kötü haberler gelmeğe başladı. Nâdir Şah'ın torunu Şahruh'un oğlu Nasîrullah, İranlılarla birleşerek Afgan taraftarı olan babasına karşı isyan etmişti. Sonunda Ahmed Şah, hasta halinde 1768'de Horasan seferine çıkmak zorunda kaldı. Fakat hastalığı dolayısiyle seferin komutanlığını oğlu Timur'a verdi. Afgan ordusu Nasîrullah komutasındaki İran ordusunu yenerek bölgede sulhü yeniden tesis etti. Nadir Şah'a neler borçlu olduğunu asla unutmayan Ahmed Şah, Meşhed'in idaresini yeniden Şahruh'a bırakarak Kandehâr'a döndü[53].

Devamlı olarak Ahmed Şah'ın Hindistan seferleri ile meşgul olmasından istifade eden Türkistan'daki Özbek devletlerinden Buhâra Emirliği, Afgan Türkistan'ı olarak bilinen ve Afganistan kontrolünde bulunan bölgenin büyük bir kısmını işgal etmişti. Özbekleri işgal ettikleri yerlerden çıkarmak maksadıyle Ahmed Şah, 1770'de Buhâra üzerine yürüdü. Afgan ve Buhâra orduları Karşı şehri civarında karşı karşıya geldiler. Fakat "hamiyyet-i İslâmiye"ye binaen savaşmadılar[54]. Amu-Derya (Ceyhun) sınır olmak üzere iki taraf arasında sulh yapıldı.

---

52. Fletcher, s. 56; Bayur, s. 125; Dames, s. 206.
53. Dames, s. 207.
54. Bayur, s. 125.

Bütün ömrü harbden harbe koşmakla geçen Ahmed Şah 50'sine geldiğinde fevkalâ-de bitkin ve hasta düşmüştü. Son yıllarında kendisini rahatsız eden -galiba kanser olan- hastalığının devasız olduğunu hisseden Ahmed Şah, 1772 Şubatında Dürrâ-nî ileri gelenlerini bir mecliste toplayarak kendisinden sonra tahta oğlu Timur Şah'ın geçeceğini bildirip[55], hükûmet ve devlet işlerini Timur'a devrederek yazlık dinlenme yeri olarak seçtiği Süleyman Dağları'na çekildi. Pek çok ülkeleri fetheden Ahmed Şah, yakalandığı amansız hastalığa yenilerek 14 Nisan 1772'de vefat etti[56].

Millî Afganistan devletinin kurucusu olan Ahmed Şah, büyük bir kumandan ve devlet adamı idi. Müverrihler onu, Afganistan'ın yetiştirdiği en büyük şahsiyet ve Asya'nın belli başlı cihangirlerinden biri olarak kabul ederler[57]. O, mütevazi ve adil bir hükümdar olarak Afganistan'daki bütün kabileler tarafından sevilip sayılırdı. Hükümdarlığı sırasında Afgan halkını vergilerle sıkıntıya sokmadığı gibi, bilhassa Hindistan'a yaptığı seferlerden getirdiği ganimetlerle onları ihya etmiştir. Bu arada daha önce münbit Peşâver vadisine göç etmiş olan Yusufzay kabilesinin ardından kalabalık Afgan kitlelerinin, kendinden sonra da devam edecek olan, güneye göçlerine izin vermiş ve Peşâver'in yanısıra Swat, Attok, Kohat, Banu, Pişin ve Kuvetta gibi yerleşme merkezlerinin tamamiyle Afganlaşmasını sağlamıştır. Onun en büyük kusuru mensup olduğu Abdâlî kabilesi mensuplarına kurduğu imparatorluğun içinde

55. Fletcher, s. 57.
56. Fletcher, s. 56-57.
57. Fraser-Tytler, s. 64; Dames, s. 207; Fletcher, s. 57.

en büyük imtiyazları tanıyarak onları diğer kabilelerin mensuplarından daha üstün tutmasıdır[58]. Onun bu hatası, sevilen bir lider olmasına rağmen Afganistan'daki kabilelerin birleştirerek millî birliği tesis edememesine sebep olmuştur ki bunun izlerini Afgan ahalisi arasında bugün dahi görmek mümkündür.

Afganistan'ın yeni hükümdarı Timur Şah, şehzadeliği zamanında pek çok devlet işlerinde tecrübe kazanmış olmasına rağmen babası Ahmed Şah çapında bir devlet adamı değildi. Kendine biat ettiğini bildirmesine rağmen, isyan edeceğine dair dedikodulara kanarak, kardeşi Süleyman'ı katlettirerek yanlış bir hareketle saltanatına başladı[59]. Hükûmet merkezini Kandehâr'dan Kâbil'e nakleden Timur Şah, babasının kendisine bıraktığı imparatorluğu ayakta tutmakla birlikte içte ve dışta gittikçe yıpranmasına da mâni olamamıştır. İçte kabîleler arasındaki çekişmeler hızlanırken, dışta şu problemlerle karşılaşmıştır: Daha önce Lâhor'u işgal etmiş olan Sihler 1781'de de Multan'ı zaptetmişlerdir. Fakat Timur Şah, güç de olsa Sihleri Multan'dan atmayı başarmıştı[60]. Ahmed Şah zamanında Afgan hâkimiyetine alınmış olan Belûcîler tamamiyle müstakil hareket etmeye ve zaman zaman da Timur Şah'ın ordularına başarıyla karşı koymaya başlamışlardır. Bu arada kuzeyde Buhâra Emirliğinin Merv bölgesini geri almasına da mâni olunamamıştır[61].

---

58. Dames, s. 207.
59. Fletcher, s. 58.
60. Dames, s. 163.
61. Dames, s. 163; Fraser-Tytler, s. 66.

Timur Şah, 20 senelik bir saltanattan sonra 1793'de vefat etti. Yerine oğlu Zaman Şah geçti ise de, hükümdarlığı ancak yedi sene devam edebildi. Zaman Şah kardeşi Mahmud Şah tarafından 1800 senesinde tahttan indirildi[62]. Fakat Zaman Şah, babasından çok daha kötü bir politika takip ederek, yedi senelik saltanatı esnasında Dürrânî hanedanını yıkabilecek kadar lüzumsuz ve sonu hüsranla bitecek işlere girişmiştir. Dahilde kardeşi Mahmud ve Şücâ'ül-mülk ile giriştikleri mücadele esnasında, hariçte de, güneyde Sihleri ihmal ederek Hindistanın yeni hakimi olacak olan İngilizlerle yarattığı ihtilaflarda devletin gücünü lüzumsuz bir şekilde harcayıp bitirdi. Bu yüzden de İran'da Kaçar hakimiyetini kurmuş olan Aga Muhammed Han (1779-1797)'ın Meşhed'i Buhâra Emiri Şah Murad (1770-1800)'ın Belh'i almasına ve güney-batı eyâletlerinin itaatsiz valilerine karşı hiç bir şey yapamadı[63]. Bundan başka kardeşi Mahmud'un Herat'taki isyanına zamanında müdahale edememesi ve Barakzayların reisi Pâyende Han'ı öldürttükten sonra onun oğlu Vezir Han'ın Mahmud ile birleşmesine mani olamaması, Zaman Şah'ın sonu oldu. Feth Han'ın desteklediği Mahmud, Kandehâr'ı zaptedip Kâbil üzerine yürüyünce Zaman Şah kaçtı. Fakat kısa zamanda yakalanarak gözlerine mil çekildi (1800)[64]. Böylece Mahmud Şah, Afganistan tahtına geçti. Bu sırada Peşâver'de bulunan kardeşi Şücâ'ül-mülk 'de istiklâlini ilân etmişti. Üç yıl sonra yani 1803'de Galzayların Mahmud Şah aleyhinde isyan etmelerinden istifade eden Şücâ'ül-mülk Kâbil'e

62. Fraser-Tytler, s. 66; Fletcher, s. 63.
63. Dames, s. 163; Fraser-Tytler, s. 66.
64. Dames, s. 164; Fletcher, s. 63.

yürüyerek biraderi Mahmud Şah'ı hapsettirip kör kardeşi Zaman Şah'ı serbest bıraktırdı. Fakat Feth Han Şücâ'ül-mülk'ü Nîmle'de mağlup edince, Mahmud Şah ikinci defa tahta çıktı[65]. Şücâ'ül-mülk ise Hindistan'a kaçtı. Mahmud Şah tamamiyle vezir Feth Han'ın nüfûzu altında hareket etmeye başladı. Bu arada Feth Han'ın kardeşi ve istikbâlin büyük hükümdarı Dost Muhammed büyük bir nüfûz kazandığı gibi, diğer kardeşi Muhammed A'zam, Keşmîr valisi ve üçüncü kardeşi Kühendil'de Kandehâr valisi olmuştur[66].

Mahmud Şah'ın rızası ile oğlu Kâmrân'ın bir ailevî sebepten dolayı Afgan halkının sevdiği bir şahsiyet haline gelmiş olan Feth Han'ı öldürtmesi Afganistan'da olayları yeni bir mecraya sürüklemiştir. Kardeşlerinin öldürüldüğünü duyan Dost Muhammed topladığı kuvvetlerle Mahmud Şah'ın ordusunu 1818'de büyük bir yenilgiye uğrattı[67]. Mahmud Şah Kâbil'den kaçmak mecburiyetinde kaldı. Kâbil merkez olmak üzere memleketin diğer kısımları Barakzaylar ailesinin; Mahmud'un kaçtığı ve 1829'da ölümüne ve bilahere de Kâmrân'ın 1842'ye kadar hüküm sürdüğü Herat, Sadozaylar ailesinin kontrolünde kaldı. Böylece Afganistan tarihinde Sadozaylar ailesinin hâkimiyeti sona ererken Barakzay (Muhammedzay)'lar ailesinin saltanatı başlamış oluyordu.

Ne var ki, Barakzaylar ailesi saltanatının başladığı devir Afganistan'ın büyük toprak kayıplarına uğradığı yıllar olmuştur. Nitekim, Hindistan'ın büyük bir

65. Fletcher, s. 64-65; Dames, s. 164.
66. Fletcher, s. 71; Dames, s. 164.
67. Dames, s. 165.

kısmını kontrollerine alan İngilizlerle dostluklarını geliştiren Sihler, 1818'de Multân'ı, 1819'da Keşmir'i ve 1821'de de Dera İsmail Han Kalesini işgal ettiler[68]. Bu bölgelerdeki Afgan kuvvetleri, Peşaver hariç, Sihler önünde tutunamayıp mağlup oldular. Yalnız, Dost Muhammed'in kardeşi Sultan Muhammed A'zam, çoğunluğu Afgan olan Peşaver ahalisinin yardımı ile Peşaver vadisine Sihleri uzun zaman sokmadı. Fakat daha önce Hindistan'da İngilizlere sığınmış olan Şücâ'ül-mülk'ün ansızın ortaya çıkışı ve topladığı kuvvetlerle Kandehar üzerine yürümesi, Dost Muhammed ve kardeşlerinin dikkatlerini bir an için Peşaver'den Kandehar'a çevirmelerine sebep oldu. Bu beklenmedik gelişmeden istifade eden Sihler, büyük bir ordu ile Peşaver'i işgal ettiler[69].

Bu arada Şücâ'ül-mülk'ü mağlûp ederek onu tekrar Hindistan'a kaçmağa zorlayan Dost Muhammed, Kandehar'ın idaresini kardeşi Kühendil'e bırakarak kendisi Kabil'de emirliğini ilan etti. Bundan sonra Afganistan hükümdarlarına Şah yerine Emir denilmeğe başlandı.

Hindistan'daki sömürgeler Afganistan hükümdarlarına giderek, bir zaaf kaynağı olmaya başlamıştı. Kuzey Hindistan'daki eyaletlerin elden çıkmasından sonra Dost Muhammed, daha sonra Sadozaylardan alınacak olan Herat hariç, yekpare bir Afgan devleti hükümdarı oldu. Gençliğinde delidolu hareketleri olmakla beraber Dost Muhammed bilahare, âdil bir hükümdar olarak şöhret bulmuştur. Kudretli ve âdil hükümdar

68. Dames, s. 164; Fraser-Tytler, s. 71.
69. Fraser-Tytler, s. 71; Dames, s. 164.

olması, Afgan halkının ona büyük bir hürmet ve sevgiyle bağlanmasını temin etti[70].

Fakat bu büyük insanın ve Afganistan'ın kaderini Peşaver meselesi birkaç yıl içinde tamamiyle değiştirecektir: XVII. asrın sonlarına doğru büyük Afgan kabilelerinden Yusufzayların Peşaver'e yerleşmelerinden sonra bu verimli vadiye Afgan göçü devam etmişti. Bu göçlerin sonunda Peşaver nüfusunun büyük çoğunluğunu Afganlar teşkil ettiklerinden bu memleket Afganistan'ın tabiî bir parçası olarak görülmeye başlanmıştır. Bu arada memleketin bir asra yakın Afganistan devletinin hududları içinde kalması bu düşünceyi bütün Afganlarca da pek tabiî bir hale getirmişti.

Ne var ki, kuzey Hindistan'da Peşaver'i bir Afgan memleketi olarak görmeyenler de vardı. Bunlar, XVIII. asrın sonlariyle XIX. asrın başlarında kuzey Hindistan'da büyük bir kuvvet haline gelen Sihler idi. Afganistan'da hanedan değişikliğine yol açan iç mücadelelerden istifade eden Sihler, Lâhor, Keşmir ve Multan'dan sonra Peşaver'i de almışlardı. Sih işgali Peşaver'in Müslüman ahalisini ve Afgan ileri gelenlerini fevkalâde üzmüştü. Afganistan'daki iç meselelerini halleden Dost Muhammed, Peşaver'in kurtarılması için 1836'da memlekette cihad ilân etti. Afgan ordusu Dost Muhammed'in oğlu Ekber'in kumandasında Sihleri Camrud yakınlarında çetin bir savaştan sonra yenmeyi başardı[71]. Bu zaferden sonra herkes Dost Muhammed'in Peşaver'i geri almasını bekledi. Fakat o, tereddütler içinde bocaladığından bunu yapamadı. Onun bu

70. Fraser-Tytler, s. 72-73; Fletcher, s. 71.

71. Fraser-Tytler, s. 74.

tereddütleri kendisine ve Afganistan'a çok pahalıya mal oldu.

Sihleri kuzey Hindistan'da çekinilir bir kuvvet haline getiren meşhur liderleri Ranjit Singh, Hindistan'ın büyük bir kısmını hakimiyetleri altına almış olan İngilizlerle dostluk kurmuş ve onların her dediğini yapan bir müttefik haline gelmişti. Sihlerin İngilizlerle dost olmasından çekinen Dost Muhammed tereddüde düşmüş ve sonunda da Peşaver meselesinin halli için İngilizlerin hakemliğine başvurmaya karar vermiştir.

Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabetinin Başlaması ve Afganistan'a Tesirleri

Birinci İngiliz-Afgan Harbi

§

XVI. asrın sonlarına doğru İngilizler kurdukları Doğu Hindistan Şirketi ("East India Company") vasıtasıyle Hindistan kıyılarında ticarete başlamışlar ve kısa zamanda da başarılı neticeler elde etmişlerdi. Bilhassa Hindistan'a hakim olan Babürlülerin XVII. asırda sık sık gösterdikleri zaaflardan da istifade eden İngilizler, memleketin önemli ticaret merkezlerinde ve politik gelişmelerinde gittikçe artan bir nüfuza sahip olmaya başladılar[72]. Zaaflarını bir türlü düzeltemeyen Babürlüler, XVIII. asrın ortalarına doğru, önce Nâdir Şah'dan ve sonra da Ahmed Şah Dürrânî'den yedikleri darbelerle hızla inkırâza sürüklenince, onların bıraktığı boşluğu İngilizler doldurmaya başladılar. Nihayet XVIII. asrın sonlarına doğru Babürlülerin parçalanmasiyle meydana gelen devletler ile henüz yeni yeni orta-

72. Fraser-Tytler, s. 75.

ya çıkmaya başlayan yerli devletleri kontrolleri altına alan İngilizler, kuzey bölgesi hariç Hindistan'ın büyük bir kısmına hakim olmuşlardır[73]. İngilizlerin kontrollerine alamadıkları kuzey Hindistan'ın büyük bir kısmına ise Sihler hakim idi. İngilizlerin Sihlerden o an için bir şikayetleri yoktu. Zira, Sihleri teşkilatlandırarak onların hatırı sayılır bir kuvvet haline gelmelerini sağlayan liderleri Ranjit Singh büyük bir İngiliz dostu idi. Fakat buna rağmen İngilizler Hindistan'daki durumlarını bilhassa kuzeyden tehdid eden veya edebilecek olan rakip kuvvetlere karşı da tedbirli olmak istiyorlardı.

İngilizlerin Hindistan'daki hakimiyetlerine ilk tehlike XIX. asrın başlarında kuzeyden gelmişti. İngilizlerle denizlerde başa çıkamayan Napolyon, 1807'de Ruslara, Fransız ve Rus birliklerinden meydana gelecek bir ordu ile Kafkaslar ve İran üzerinden giderek İngilizleri Hindistan'dan atmayı teklif etmiş ve bu teklif de Ruslar tarafından kabul edilmişti[74]. Bunu haber alan İngilizler, gerçekleşmesi fiilen mümkün olmamakla beraber oldukça telâşa kapılmışlardır. Napolyon'un takip ettiği siyasetin değişmesi ve Ruslarla arasının bozulması üzerine Hindistan'ı istila projesi suya düşmüş ve bu İngilizlerce de unutulmuş idi. Fakat değişen şartlar İngilizleri Hindistan'da asırlarca rahatsız edecek yeni rakip yaratmıştır. Çar Deli Petro zamanından beri daima güneye inmek ihtirasiyle yanan Ruslar, XVIII. asrın sonlarında Kırım'ı Osmanlı devletinden almışlar, hıristiyan Gürcüler vasıtasiyle de Kafkaslara

73. *The Cambridge History of Indie,* Cambridge, 1929, V, 590-607.
74. Fraser-Tytler, s. 79.

rahatlıkla nüfuz etmek imkânı bulmuşlar idi. Gürcistan'a hâkim olma iddiası yüzünden İranlılar ile harbe tutuşan ve onları 1813'de büyük bir mağlubiyete uğratan Ruslar Aras nehrine kadar Kafkasların büyük bir kısmını ellerine geçirdiler[75].

Rusların Kafkaslar'da Aras nehrine kadar inmeleri İngilizlerin dikkatlerini yeniden bu havaliye çevirmelerine sebep oldu. İran'daki politik ve ticarî nüfuzlarını, gelişen Rus üstünlüğüne karşı korumak veya dengeyi sağlamak için harekete geçen İngilizler, 1814'de İran hükûmeti ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladılar[76]. Bu andlaşmaya göre İranlılar, herhangi bir Avrupa ordusunun İran toprakları üzerinden Hindistan'a karşı bir sefer yapmasına müsaade etmeyecekti. Buna karşılık İngilizler, Ruslarla İranlıların arasındaki ihtilafları halletmek için arabuluculuk yapmayı ve içine düştüğü kötü durumdan kurtulana kadar İran'a yılda 83.000 Sterlin ödemeyi kabul ediyordu[77]. Buna ilaveten İngilizler Hindistan'ın kuzeyindeki memleketleri daha iyi tanıma ve oralarda İngiliz nüfuzunu geliştirme çareleri aramaya başladılar. Bu maksatla Hindistan'daki İngiliz Valiliği ileri gelenlerinden M. Elphinstone ile H. Pottinger, Belucistan ile Afganis-

---

75. P. Sykes, *A History of Persia,* London, 1921, II, 314.
76. Sykes, II, 321; E. Hertslet, *Treaties, etc.-1, Concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other Foreign powers, wholly or partially in force on the ıst April 1891,* London, 1891, s. 6.
77. Fraser-Tytler, s. 80; C.H. Rawlinson, *England and Russia in the East,* London, 1875, s. 35-37; J. Popowskyi, *The rival Powers in Central Asia,* İng. terc., London, 1893, s. 82.

tan'ı gezerek o memleketler hakkında geniş malumat topladılar[78].

Bu arada İngilizler, İranlılarla Rusların arasındaki ihtilafları halletmede arabulucu olarak gösterdikleri gayretlerden bir netice alamadılar. Bunun iki sebebi vardı: a) İngilizler, aralarının bozulmasından çekindikleri için, Rusları işgal ettikleri İran topraklarının hiç olmazsa bir kısmından olsun, geri çekilmeğe razı edememişlerdi. b) Büyük kayıplara uğradıkları için İranlılar, kaybettikleri toprakları mutlaka geri almak istiyorlar ve bu arada İngilizlerden maddî olduğu kadar askerî yardım da yapmalarını istiyorlardı. İngilizler bu istekleri karşılamayınca Rus-İran harbi yeniden başladı. İranlılar ikinci defa ağır bir mağlubiyete uğrayarak bir nevi teslim mânâsına gelen Türkmençay Muahedesini Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kaldılar (1828)[79]. Bu andlaşma ile İranlılar, Gülistan Andlaşması'nın ağır şartlarının yanı sıra, Rusların Hazar denizine tamamiyle hakim olmalarını, Rus tüccarlarının İran'da serbestçe ticaret yapmalarını ve bundan başka Ruslara büyük bir harb tazminatı ödemeyi kabul ediyorlardı. Bu neticelerle İranlılar tamamiyle Rus nüfuzu altına düşerken, İngilizlerin İran'daki itibarları da sıfıra iniyordu.

Rusların İran'ı nüfuzları altına almaları ve oradan Afganistan ve Hindistan'ı tehdid edebilecek bir mevkiye gelmeleri İngiliz umumî efkârında büyük tep-

78. M. Elphistone, *An Account of the Kingdom of Caubul,* London, 1815, s. 1; H. Pottinger, *Travels in Beloochistan and Sinde,* London, 1816, s. 3.

79. Sykes, II, 320; Hertslet, s. 117-124.

kilere yol açtı. İngiliz basınında ve umumî efkârında, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin kuzeyden bir Rus tehdidi ile karşı karşıya olduğu tartışıldı[80]. Bilhassa ileride İngilizlerin Tahran Büyükelçisi olacak olan Sir John McNeill'in yazdığı makale büyük yankılar yaratmış ve İngiliz hükûmeti derhal harekete geçmek mecburiyetinde kalmıştır. McNeill, *"Rusya'nın Doğu'da Gelişmesi ve Şimdiki Durumu"* adlı makalesinde şöyle diyordu: *"Bugün Rusya'nın güney hududlarının en ileri noktası olan batı Hazar sahillerinde yerleşen birliklerinin Moskova'ya dönüş için yürüyecekleri mesafe, ileri bir harekâtla İndüs vâdisindeki Attok'a varacakları mesafeden daha uzaktır. Harb bittiğinde İran'ı işgal etmiş olan Rus Çarlığı muhafız birlikleri kendilerini Don nehri kıyıları kadar Herat'ın yakınlarında hissetmişlerdir. Halihazırda bu birlikler kendi başkentlerinden Delhi'ye kadar olan mesafenin yarısını katetmiş durumdalar; onun içindir ki, bu birliklerin İran'daki yerleşme kamplarından Petersburg'a dönüş yolları Hindistan başkentine olan mesafeden daha uzaktır..."*[81].

İngilizler cephesinde bu gelişmeler olurken, Tahran'da Ruslar yeni bir entrikayı tezgâhlamakla meşgullerdi. İranlıların Rusya'ya kaptırdıkları ülkeleri unutamadıklarını ve bu kayıpları hangi cihetten olursa olsun telafi etme arzusu ile kıvrandıklarını gören Rus-

80. G.L. Evans, *On The Practicability of an invasion of British India,* London, 1829, s. 86-100; J.H. Gleason, *The Genesis of Russophopia in Great Britain,* London, 1950, s. 165-187.

81. Sir Aucland Colvin, *Rulers of India, John Russel Colvin, The Last Lieutenant-Governor of North-West under the Company,* Oxford, 1895, s. 85.

lar, Tahran'daki büyükelçileri Kont Simoniç vasıtasıyle İranlıları doğuda Türkmenler ve Afganlar aleyhinde genişlemelerini ve Hindistan'a doğru yayılmalarını teşvike başladılar[82].

Bu maksatları gerçekleştirmek ümidiyle Rus büyükelçisi Kont Simoniç, yükselmek hırsıyla kıvranan İran veliahdı Prens Abbas Mirza vasıtasıyle İran hükûmetine, şayet İran, Herât ve Merv istikametinde topraklarını genişletirse Rusya'nın kendilerine yardım edeceği ve hatta İran'dan almakta oldukları harb tazminatının geri kalan kısmından vazgeçeceklerini teklif etti[83]. Rusların teklifini sevinçle kabul eden İranlılar, doğu istikametinde genişlemek ve bilhassa Herât'ı almak maksadiyle derhal sefer hazırlıklarına başladılar.

Rus-İran yakınlaşması ve İran'ın Hindistan istikametinde yayılma hazırlıklarına girişmesini, İngiliz-ler, kendi menfaatlerine karşı girişilmiş düşmanca bir hareket olarak telâkki ettiler[84]. İran'da hiç bir itibarları kalmadığını ve bu itibarın kısa zamanda da yeniden kazanılamayacağını gören İngilizler, Hindistan'ın mü-

---

82. H.T. Cheshire, "The Expansion of imperial Russia to the Indian Border", *Slavonic Review*, 1934, XIII, s. 90-91; Rawlinson, s. 55-57.

83. Col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tabriz, No. 4, March 11, 1830, *Secret Letter and Enclosures from Persia*, Political and Secret Memoranda 9/45, India Office.

84. Memorandum by Sir Henry Willock, March 6, 1832, and Memorandum on the Proceedings of the Russians in respect to India, October 29, 1833, *Secret Letters and Enclosures from Persia*, Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

dafaası için faaliyetlerinin merkezini İran'dan Afganistan'a kaydırmağa karar verdiler. Bundan başka, İngilizler, Hîve Hanlığı ile dostluk münasebetlerini geliştirerek Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerlemesine mani olmak için Türkmen memleketini de içine alacak şekilde Hazar'dan Hîve'ye kadar yeni bir müdafaa zinciri yaratmayı da kararlaştılar[85]. İttifak zemini hazırlamak maksadıyle İngilizler iki kıymetli subayı, Yüzbaşı Arthur Conolly ile Yüzbaşı Aleksander Burnes'ı fahrî elçi olarak İran, Orta Asya Hanlıkları ve Afganistan'ı ziyarete gönderdiler. Burnes ve Conolly vazifelerini lâyikiyle îfâ ederek ve ziyaret ettikleri yerlerde dostça intibalar bırakarak memleketlerine döndüler[86].

Diğer taraftan hazırlıklarını tamamlayan İranlılar, 1833 baharında Herât üzerine yürüdüler. Abbas Mirza kumandasındaki İran ordusu, şehri derhal kuşattı. Fakat Abbas Mirza'nın ansızın ölmesi üzerine İran ordusu geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bir sene sonra da (1834) Feth Ali Şah vefat ederek yerine Muhammed Şah geçti. İran'daki bu saltanat değişikliğini fırsat bilen İngilizler, seçkin subaylardan müte-

85. Memorandum. Presuming the views of the British Government with regard to Persia under existing circumstances, to be, 1833. *Secret Letter and Enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

86. Elphistone ile Pottinger'in yaptıkları gibi, Conolly ve Burnes gezi hatıralarını neşrederek İngiliz umumî efkârını aydınlatmışlardır. Bakınız, A. Conolly, *Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia, and Afghanistan,* 2 cilt, London, 1834; A. Burnes, *Travels into Bukhara: being an account of a journey from India to Cabool, Tarraty, and Persia in 1831-33,* 3 cilt, London, 1834.

şekkil bir iyi niyet heyetini Tahran'a gönderip Muhammed Şah'ın tahta çıkışını tebrik ederek İran'da İngiliz itibarını yeniden yükseltmek istemişler ise de, bunda muvaffak olamamışlardır[87]. İngiliz iyi niyet heyeti Rus tesirindeki yeni Şah tarafından çok soğuk bir şekilde karşılanmıştır. Bu neticeden fevkalâde üzüntüye kapılan Tahran'daki İngiliz sefiri Ellis, Hâriciye Vekili Palmerston'a yazdığı mektupta, İran'daki Rus nüfûzunu şöyle belirtiyordu: *"Rus elçisi Kont Simoniç, vakit geçirmeden Herât seferine çıkması için Şah'a durmadan telkinde bulunuyordu. Elçi, gerekirse, bizzat her türlü yardımı yapmaya da hazır olduğunu Şah'a bildirdi..."*[88]. Ellis, bilahere Rus elçisi ile görüştüğünü ve İngiltere'nin Hindistan'ın müdafaası için Afganistan'ı sınır olarak kabul ettiğini ve Herât üzerine yapılacak bir seferi düşmanca bir davranış addedeceğini söylediğini belirtiyordu[89]. Ne var ki, İngiliz elçisinin tehdid ve baskıları, Simoniç'i Şah'ı Herât üzerine yürünmesi hakkındaki telkin ve teşviklerden vazgeçirememiştir. Bunun üzerine İngiltere Ellis'i geri alarak Tahran elçiliğine Sir John McNeill'i getirdi.

Yeni İngiliz elçisi McNeill, Tahran'a varışında Şah'ı Herât seferinden vazgeçirmek için uğraşmış ise de muvaffak olamamıştır. İranlıları Herât üzerine yürümekten vazgeçiremeyen McNeill, 1837 Haziranında durumu Palmerston'a rapor ederken, *"Hindistan'daki emniyetimiz için büyük önem taşıyan Herât, başka*

87. Sykes, II, s. 327; Rawlinson, s. 55.

88. Ellis'den Palmerston'a, Nisan 16, 1836, *Parliamentary Papers*, 1839, XL, s. 10 ve *Secret Letters and Enclosures from Persia*, Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

89. Aynı vesikalar, gösterilen yerler.

kuvvetlerin nüfûzu altındaki İran Şahlığının eline geçmemelidir..."[90] diyerek hükûmetini uyarıyordu.

İran'daki gelişmelerin raporları henüz Londra'ya ulaşmadan İngilizlerin yeni Hindistan Umumî Vâlisi Lord Auckland, Kalkuta'ya hareket etmiş idi. Bunun üzerine Orta Doğu ile Hindistan olaylarından sorumlu Gizli Komite, durumu Auckland'a yeniden izah etmek son gelişmelere göre nasıl hareket etmesi icab ettiği hakkında yeni emirler gönderdi[91].

Lord Auckland'a Gizli Komite'nin gönderdiği emirlerde, Hindistan'ın emniyeti bakımından gelişmekte olan Rus tehlikesinin ehemmiyetinin büyüklüğü bir defa daha izah edildikten sonra, İngiliz hükûmetinin Afganistan politikasının, *"Afganistan'daki Rus nüfûzuna karşı gerekli karşı tedbirleri almak"* şeklinde olduğu belirtiliyordu[92]. Bundan sonra Lord Auckland'a, McNeill ile olayları yerinde tetkik eden ajanların fikirlerini alarak, şartlar neyi gerektiriyorsa (harb açmak da dahil) o şekilde hareket etmesi için kendisine tam yetki verildiği bildiriliyordu[93].

1836 sonlarında Lord Auckland, Hindistan'a vardığı zaman, kendisini, Dost Muhammed'in Peşaver için arabulucu olmasını rica eden mektubu da dahil, bütün yukarıda zikredilen haberleri bekler buldu. Birkaç hafta sonra da Tahran'dan McNeill'den gelen mektup ise,

---

90. McNeill'den Palmerston'a, Haziran 30, 1837, *Secret Letters and Enclosures from Persia, Political* and Secret Memoranda 9/60, India Office.

91. Fraser-Tytler, s. 90.

92. Aynı yer.

93. Gizli Komite'nin emirleri için bk., Fraser-Tytler, s. 90-91.

İran'daki kötü durumu anlatıyor ve Auckland'a, Afganistan Emîri Dost Muhammed'i kendi tarafına kazanmasını tavsiye ediyordu[94].

Lord Auckland, 1837 baharında, Orta Asya meseleleri hakkında büyük bir otorite olduğu meydana çıkan Aleksander Burnes'i, siyasî ve ticarî temsilcisi olarak Kabil'e Dost Muhammed'e gönderdi. Fakat Auckland, hükûmet namına Burnes'e, siyasî ve ticarî bir andlaşma yetkisi veya bu hususlarda herhangi bir vaadde bulunma yetkisi vermedi. Auckland'ın hiç bir yetki tanımadan Burnes'i Kâbil'e göndermesi, bilahare İngiliz tarihçileri tarafından ağır bir şekilde tenkid edilmiştir[95]. Herşeye rağmen Burnes, Kâbil'e varışında, daha önce Orta Asya'yı ziyareti sırasında tanıştığı Dost Muhammed tarafından çok iyi bir şekilde karşılandı. Yaptıkları konuşmalarda Dost Muhammed'in samimî olarak İngilizlerle dostça münasebetler kurmak arzusunda olduğunu gördü. Bunun üzerine Burnes, derhal Auckland'a şunları yazdı: *"Peşaver'deki Afgan haklarını münasip bir şekilde korursanız, bu, Dost Muhammed'i bize minnetle bağlayacaktır. Bu ise, İngiltere önderliğinde Afganistan ile Orta Asya'nın Sünnî Müslümanlarını bir ittifak içine alarak Rusya ile İran'ın güneye doğru yayılmalarına karşı aşılması güç bir engel yaratmamıza imkân verecektir."*[96] Burnes raporunda verilecek cevabın kendisine ulaşana kadar Kâbil'de kalacağını bildirdi.

---

94. P.E. Mosely, "Russia's Asiatic Policy in 188-39", *Slavonic and East European Review*, 1936, XIV, 50.
95. Fraser-Tytler, s. 93.
96. Fraser-Tytler, s. 96.

Burnes, Hindistan Umumî Valisi'nden gelecek cevabı beklerken, Kâbil'e ümit edilmedik başka bir temsilcinin gelişine şahid oldu. Bu ümit edilmedik temsilci Yüzbaşı Vikoviç idi. Burnes'in Kâbil'e gittiğini öğrenen Kont Simoniç, kendisiyle birlikte Herat önlerine gelen ve İran ordusunun şehre hücumlarını yönetmede danışman olarak vazife gören yardımcısı Yüzbaşı Vikoviç'i gizlice Afganistan başkentine göndermişti. Eline Çar namına Dost Muhammed'e hitaben yazılmış ve üzerinde hiçbir imza ve mühür bulunmayan bir mektup verilen Vikoviç'in vazifesi, Burnes ile Dost Muhammed arasında bir andlaşmanın imzalanmasına mani olmak veya en azından engeller çıkarmak idi[97]. Her ne kadar Vikoviç, Dost Muhammed'in İngilizlere karşı tutumunu değiştirememiş ise de, onun Kâbil'de bulunuşu Burnes'in canını oldukça sıkmıştı.

Dost Muhammed ile tekrar uzun uzun görüşen Burnes, bu konuşmaların neticesini ve fikirlerini Lord Auckland'a yazdığı ikinci uzun mektupta şöyle açıklıyordu: *"Dost Muhammed Peşaver'de Sihlerin devamlı taarruzlarından çok çekmiş olan müslüman Afgan ahalisinin bu ızdıraplı durumdan kurtarılmalarını istiyor. Bunun hallini sizlerin takdirine bırakıyor ve bu mevzuda sizler ne isterseniz onu yapmaya hazır olduğunu söylüyor. Meseleyi bu şekilde halletmede, takdir buyurursunuz ki, bizim için sonsuz faydalar vardır. Diğer taraftan Sihlerle olan ittifakımız yaşlı bir adamın hayatına bağlı*[98]*. Şayet Ranjit Singh kısa zaman*

97. Fraser-Tytler, s. 95.

98. Burnes'in bu mektubundan 18 ay sonra Ranjit Singh ölmüş ve onu takib eden yıllarda da İngilizler Sihlerle iki defa harb yapmak zorunda kalmışlar ve sonunda da Pencab ve Peşaver'i Hindistan'a ilhak etmişlerdir (Fraser-Tytler, s. 95).

sonra vefat ederse Sihlere nasıl güvenebiliriz? Dost Muhammed sıradan bir lider değil ve yaşı da çok genç. Üstelik bizimle dost olmak istiyor. Sihlerin tarafını tutup da bu adamı yardım için Rusların kucağına atmak zannederim menfaatlerimize pek uygun düşmeyecektir..."[99].

Sihlerle dostluk taraftarı olan danışmanlarının, bilhassa Macnaghten'ın, fevkalâde tesiri altında hareket eden Lord Auckland, Burnes'e yazdığı mektupta, onun fikirlerini reddettiği gibi, Kâbil'i de derhal terk etmesini ve ayrıca Dost Muhammed'in de yazdığı mektuplarla ağır suçlamalarda bulunduğu Sih lideri ve İngiliz dostu Ranjit Singh'den özür dilemesini istemiştir[100]. Burnes, bu mektubu alır almaz çaresizlik içinde Kâbil'den ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır.

Orta Asya'daki Rus-İngiliz rekabeti, aynı zamanda Londra ile Petersburg'un diplomatik çevrelerinde de bütün hızı ile devam ediyordu. İran'daki gelişmeler üzerine, İngiliz Hariciye Vekili Lord Palmerston, Petersburg'daki İngiliz elçisi vasıtasiyle, İranlıları, Herat macerasına sürükleyen Kont Simoniç'in hükûmetinin direktifi ile hareket edip etmediğini Rus Hariciye Vekili Nesselrode'den sordu[101]. Nesselrode, verdiği cevapta şöyle demiştir: *"Şayet Kont Simoniç dediğiniz gibi hareket etti ise bunu bizim mâlûmâtımız dışında kendi*

---

99. Yüzbaşı Burnes'den Lord Auckland'a 23 Aralık 1937, Kâbil, *Correcpondence relating to Persia and Afghanistan,* Printed by J. Harrison and Son, London, 1839.

100. Fraser-Tytler, s. 97.

101. Palmerston'den Durham'a, 16 Ocak 1837, *Parliementary Papers, 1839,* XL, s. 17.

başına yapmıştır. O böyle harcket etmekle bizim Şah'ın Herat üzerine yürümesini desteklemeyiniz şeklindeki emirlerimize karşı itaatsizlik yapmıştır."[102]. Nesselrode daha da ileri giderek hükûmetinin bu mesele ile uzaktan veya yakından hiç bir ilgisi olmadığına dair Palmerston'a teminat vermiştir.

Nesselrode'den aldığı teminat üzerine Palmerston, 10 Haziran 1837'de Mcneill'e şöyle yazıyordu: *"Rusya'yı Kont Simoniç'in yalan duvarına sıkıştırdık; sonunda Çar, O'nu geri çağırmaktan başka çıkar yol bulamadı ve Nesselrode'un da bir seri yalanlar söylemekte olduğu anlaşıldı."*[103]. Fakat bilinen bir gerçek vardı ki, o da, Simoniç'in Rus hükûmetindeki yayılma taraftarları ile irtibatta olduğu ve onlarca desteklendiği idi.[104] Nitekim, Palmerston'un iddialarının aksine, Simoniç bir sene geçmesine rağmen hâlâ vazifesinin başında olduğu gibi, İran ordusunu Herat'a kadar takip ederek İranlıların şehre hücumunu bizzat yönetmişti[105]. Fakat İranlılar şehri bir türlü ele geçiremiyorlardı. İranlıların bu başarısızlığı yalnız Kont Simoniç'i değil aynı zamanda Nesselrode'u da üzmüş ve hayal sukutuna uğratmıştır[106].

---

102. Durham'dan Palmerston'a 24 Şubat 1837, göst. yer.
103. Sir John McNeill, *Memoir of the Right Hon. Sir John MecNeill, G.C.B. and his second wife Elizabeth Wilson,* London, 1910, s. 209.
104. H.N. Ingle, *Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836-1844,* London, 1876, s. 74 ve 119-120.
105. Mosely, s. 49; J.W. Kaye, *History of the war in Afghanistan,* London, 1851, I, 250.
106. Nesselrode'den (Çar) Tsar'a Eylül 17, 1838, *Arkhive Revoliutsii i Vneşney Politiki XIX i XX v.v., Folio 66,* s. 331'den naklen Mosely, s. 49.

Bu sırada muhasara altındaki Herat'ın içinde ve dışında cereyan eden olaylar tam bir dramatik noktaya ulaşmış bulunuyordu. Daha önceden hatırlanacağı gibi Herat, Sadozaylar'dan Kâmrân Şah'ın idaresi altında bulunuyordu. Kâmrân, kudretli bir lider olmamakla beraber çok şanslı bir zat idi. Zira, gayet becerikli bir insan olan veziri Yar Muhammed ile o esnada tesadüfen Herat'da bulunan İngiliz topçu teğmeni Eldred Pottinger, Herat müdafilerini büyük bir maharetle organize ederek yönetiyorlardı[107]. Bu iyi organizasyonun yanı sıra, Pottinger'in de dediği gibi, İranlı topçuların hedeflerini bulmayan isabetsiz bombardımanları da şehrin müdâfaasını kolaylaştırıyordu[108]. Ne var ki, müdafilerin erzak ve mühimmatları bitmek üzere idi. Bunu öğrenen McNeill, İran ordugâhına giderek Herat hakimi ile İran Şahı arasında son bir uzlaşma teşebbüsünde bulunmak istedi. Fakat, Simoniç'in isteği üzerine İran Şahı kendisi ile görüşmeyi reddetti[109]. Bu duruma fevkalâde üzülen ve Herat'ın kurtarılması için hiç bir ümidin kalmadığına inanan McNeill, Palmerston'a bir nevi alarm veren şu mektubu yazdı: *"Rusya ile İran'ın müşterek nüfuzları bütün Afganistan'ı kaplamak üzere. Onun içindir ki, bundan sonra, İngiliz Hindistanının müdâfaasını garanti edecek hiç bir dayanağımız kalmıyor..."*[110].

107. Fraser-Tytler, s. 86.
108. J.P. Ferrier, *History of the Afghans,* London, 1858, s. 237.
109. McNeill'den Palmerston'a, Mayıs 12, 1838, *Secret Letters and enclosures from* Persia, Political and Secret Memoranda 9/64, India Office.
110. G. Guedalla, *Palmerston, 1784-1865,* New York, 1927, s. 220; *The Cabridge History of Btirisih Foreign Policy,* Cambridge, 1923, II, 205.

Daha önce Rusların yaptıkları ile söyledikleri arasındaki tutarsızlığı anlamış olan İngiliz hükûmeti, McNeill'in son ikaz mektubunu da alınca daha fazla beklemedi. Palmerston, İngiliz hükûmetinin kararını McNeill'e şöyle bildirdi: *"Bu emri alır almaz Şah'a gidiniz ve kendisinin Afganistan'ı istilâsına İngiltere hükûmetinin seyirci kalamayacağını bildiriniz. İngiliz Hindistanına karşı giriştikleri bu hareket, İran ve Büyük Britanya arasında eskiden beri mevcut olan dostluğu yıkacaktır. Harekâta devam ederlerse İngiltere'nin hakimiyeti altındaki topraklarını müdafaa etmek için gereken herşeyi yapacağını kendilerine bildiriniz..."*[111].

McNeill, uzun zamandır beklediği bu notayı alır almaz derhal Albay Stoddart vasıtasiyle İran Şah'ına iletti. Şah, İngiltere ile harbi göze alamadı. Simoniç'in ısrarlarına rağmen Herat kuşatmasını kaldırarak Tahran'a döndü[112]. Böylece İngilizler, Herat'ın Rus tesirindeki İranlıların eline geçmesine mani oldu.

Kont Simoniç bu başarısız teşebbüsünden sonra Petersburg'a geri çağrıldı ve Rus hükûmeti de olayı örtbas etti. Tahran'a da yeni Rus elçisi olarak Duhamel tayin edildi. Bu değişiklikte, muhakkak ki, Simoniç'in başarısızlığı kadar İngiliz hükûmetinin de kararlılığı rol oynamıştır. Zira İngilizler, Rusların iki yüzlü hareket ettiklerini öğrenir öğrenmez[113], İran Şah'ına gön-

111. Palmerston'dan McNeill'e 21 Mayıs 1838, bk., Fraser-Tytler, s. 102.

112. Fraser-Tytler, s. 103-104.

113. *Hansard's Parliamentary Debates*, Third Series, 1842, LXIV, s. 475.

derdiği nota gibi çok sert bir notayı da Rus hükûmetine göndermiş idi.[114]. İngilizler bu kararlı tutumları ile Afganistan üzerindeki ilk Rus entrikasını boşa çıkarmış oluyordu. Ne var ki, aynı İngilizlerin dar görüşlü Hindistan valisi ile yardımcıları, Rusların ve İranlıların Afgan topraklarında yapamadıkları düşmanca tahribatı gerçekleştirmek için son hazırlıklarını yapıyorlardı.

Burnes, Kâbil'de kaldığı müddetçe Lord Auckland'ın Afganlara karşı takip ettiği haksız ve düşmanca politikayı değiştirmesi için çok uğraşmış olmasına rağmen, bir netice alamamıştı. Fakat savunduğu politikanın haklılığına inan Burnes, Hindistan'a dönüşünde Umumî Vali Auckland'ı fikrinden caydırmak için son bir teşebbüste daha bulunarak ona şöyle dedi: *"Dost Muhammed ile birlikte hareket etmemizde sonsuz faydalar var. O, büyük bir şahsiyet ve meziyetleri olan lider. Üstelik İngiliz milleti hakkındaki samimi ve kalbden yüksek duygulara sahip. Bu adamda bir büyüklük var. Şayet O'na ve Afganlara itimat buyurmuyorsanız, niçin bu itimatsızlık diğerlerine duyulandan farklı olsun?"*[115]. Bir İngiliz tarihçisinin de dediği gibi, *"bu haklı müracaat sağır kulaklara çarptı"*[116]. Böylece, Burnes'in son müracaatı da, danışman ve yardımcılarının tesiri altında, Sihlerle ittifaka çoktan karar vermiş olan Lord Auckland tarafından reddedildi.

1838 Mayısı başlarında Lord Auckland, oynayacağı Afgan dramındaki rol arkadaşlarını seçmiş bulunu-

---

114. Palmerston'dan Claricarde'e 26 Ekim 1838, *Parliamentary Papers*, 1839, XL, 180.

115. Fraser-Tytler, s. 98-99.

116. Fraser-Tytler, s. 99.

yordu. Auckland, Sihlerin yardımı ile Dost Muhammed'i Afgan Emîrliğinden atacak ve yerine daha önce Hindistan'a sığınmış ve İngiliz uşağı gibi hareket etmeyi kabullenmiş olan Sadozaylardan Şücâ'ü'l-mülk'ü hükümdar olarak Afgan tahtına çıkaracaktı. Hiç bir devletler ve milletlerarası hukuka uymayan bu kararını gerçekleştirmeden önce Auckland, İngiliz vesayetinde kalmak suretiyle, Sih lideri Ranjit Singh ile Şücâ'ülmülk'e iyi geçineceklerine dair bir dostluk andlaşması imzalattırdı[117]. Yine bu andlaşmaya göre Şücâ'ülmülk, Peşaver üzerindeki Afgan haklarından vazgeçerek vadiyi tamamen Sihlere bırakıyordu.

Lord Acukland ve müttefikleri, Dost Muhammed'i devirmek için hazırlıklara giriştiler. Fakat hazırlıklar ilerledikçe Auckland'a harekât plânını değiştirme fikri hakim olmaya başladı. Daha önce Ranjit Singh ile varılan andlaşmaya göre, Afganistan'daki askerî harekâta kullanılacak kuvvetlerin hemen tamamını Sihler teşkil edecekti. Sihlerin Afganlar üzerinde daha da aksi bir tesir yapmasından çekinen Auckland, Sih askerlerin yerine İngiliz birliklerini Afganistan seferinde kullanmağa karar verdi[118]. Bu değişiklik yüzünden hazırlıklar biraz daha uzun sürdü ve 1838 Ekim başlarında ancak tamamlanarak harekete hazır hale getirildi.

Tam bu sıralarda Herât kuşatmasının kaldırıldığı ve İran kuvvetlerinin geri çekildiği haberi Hindistan'a ulaştı[119]. İngiliz Hindistanının emniyetini tehdid eden büyük tehlikenin kalkmasına rağmen Auckland, dost-

117. Fletcher, s. 87$ Fraser-Tytler, s. 107.
118. Fraser-Tytler, s. 109.
119. Aynı müel., s. 110.

ları Sihler ile Şücâ'ü'l-mülk'ün düşmanı olan Dost Muhammed'i Afgan Emîrliğinden uzaklaştırma kararından vazgeçmedi. Bu da, haklı olarak, pek çok tarihçi tarafından tenkid edildi[120].

Afganistan'da Dost Muhammed'i devirerek yerine Şücâ'ü'l-mülk'ü geçirecek olan İngiliz birlikleri, 1838 Aralığında Pencab'da toplandı. Afganistan harekâtının sevk ve idaresi Auckland'ın genel sekreteri ve baş danışmanı Sir William Macnaghten tarafından yapılacaktı. Nihayet, 1839 Martı ortalarında hareket eden İngiliz kuvvetleri, Nisan başlarında Kuvetta'yı ve aynı ayın sonlarında da Kandehar'ı mukavemetsiz işgal ettiler[121]. Dost Muhammed'in kardeşi Kühendil Han'ın Kandehar'ı müdafaa edeceği yerde kaçması, hem Şücâ'ü'l-mülk'ü ve hem de İngilizleri oldukça şaşırttı.

Kandehar'da yeniden hazırlık yapan istilacı kuvvetler, Haziran başlarında Kâbil vadisinin girişinde stratejik ehemmiyeti büyük müstahkem Gazne kalesi üzerine yürüdüler. Etrafı fevkalâde kalın taş duvarlarla çevrili olan Gazne kalesi, Afganların gözünde fethedilmesi imkânsız bir yer idi. Fakat üç hafta sonra Gazne önlerine varan İngilizler, kale surlarını mayınla havaya uçurarak bu müstahkem mevkii zaptetmeleri, Afganların maneviyatını oldukça bozmuştu[122].

İngilizlerin ve Şücâ'ü'l-mülk'ün bütün engelleri aşarak Kâbil yakınlarına kadar gelmeleri, Dost Muhammed'i de oldukça telâşlandırdı. Bir taraftan kardeşi Kühendil'i Şücâ'ü'l-mülk ile anlaşmak için İngiliz ka-

120. Aynı müel., s. 106; Fletcher, s. 87-88.
121. Ayn. müel., s. 111; Fletcher, s. 93.
122. Fraser-Tytler, s. 112.

rargahına gönderen Dost Muhammed, diğer taraftan kendisi de Kâbil'i müdafaaya hazırlandı[123]. Fakat çok geçmeden etrafının ihanet çemberiyle sarıldığını gördü. Şücâ'ü'l-mülk'ün casusları vasıtasiyle askerleri arasında pek çok kişinin taraf değiştirmeğe ve ihanete hazır olduklarını keşfetti. Bunun üzerine, kendine sadık kuvvetlerle Hindu-Kuş dağlarına doğru çekilmek mecburiyetinde kaldı[124] ve daha sonra Buhara Emirliğine sığındı. Sücâ'ü'l-mülk, 30 yıllık bir sürgünden sonra, İngilizlerin yardımıyla tekrar Kâbil'e döndü (6 Ağustos 1839)[125].

İngilizlerin yardımı ile Afgan tahtını tekrar ele geçiren Şücâ'ü'l-mülk'ün memleketi idare etmekteki aczi, çok geçmeden anlaşıldı. Bunun üzerine İngilizler, ister istemez, istila ettikleri memleketin idaresini omuzlamak mecburiyetinde kaldılar. Bir müstevlî olmalarına rağmen İngilizler gösterdikleri adil idare ile oldukça başarılı idiler[126]. Fakat çok geçmeden Şücâ'ü'l-mülk ile İngilizlerin arası açılmaya başladı. Zira, Afgan Şah'ı iki de bir İngilizlerin yaptıklarına karışıp müdahale ediyordu. Bunun üzerine İngilizler, Afganistan'da devamlı kalacaklarmış gibi memlekete yerleşmeye ve bütün idareyi kontrollerine almağa başladılar. Afganistan'daki askerî harekâtı idare etmiş olan Macnaghten, bundan böyle ülkedeki sivil idare ile de uğraşacaktı. Macnaghten, ilk iş olarak emniyet tedbirlerini aldı. 10.000 civarındaki İngiliz birliklerini Celâlâbad, Kan-

123. Gösterilen yer.
124. Aynı yer.
125. Aynı yer; Fletcher, s. 94.
126. Aynı müel., s. 113.

dehar, Gazne ve Kâbil'e yerleştirdi[127]. Bir müstevlî olarak geldikleri Afganistan'da İngilizler 1839 yazından 1840 sonbaharına kadar, oldukça başarılı oldular ve sükûneti tesis ettiler. Fakat 1840 sonbaharında vuku bulan iki hadise İngilizlerin tutumunu oldukça değiştirdi.

Buhâra'ya sığınmış olan Dost Muhammed, Özbeklerin de desteği ile 1840 Eylülünde tekrar memleketine döndü. Hindu-Kuş'dan Kûhistan bölgesine inen Dost Muhammed, Nijrao yakınlarında çoğunluğunu Hindîlerin teşkil ettiği bir İngiliz süvari bölüğünü hezimete uğrattı[128]. Avantajlı durumda olmasına rağmen Dost Muhammed, İngiliz imparatorluğu ile başa çıkmasının mümkün olmadığını, dolayısıyle boş yere kan dökülmemesi icabettiğini düşünerek doğruca Kâbil'e gitmiş ve Macnaghten'e mücadeleden vaz geçtiğini söyleyerek teslim olmuştur[129]. Bu olaydan birkaç ay önce Sih lideri Ranjit Singh vefat etmiş ve Sihlerle İngilizlerin arası açılmaya başlamıştı[130]. Sihlerle birlik olunması tezini savunmuş olan Macnaghten, büyük bir hayâl sükutuna uğramış bulunuyordu. Nedamet hisleri duyduğu bu sıralarda Dost Muhammed'in, kendilerine büyük müşkîlat çıkarabilecek durumda olmasına rağmen, daha fazla kan dökülmesini önlemek için mücadeleden vazgeçmesi, Macnaghten üzerinde büyük bir değişiklik yapmıştır. Dost Muhammed'i ve ailesini çok iyi bir şekilde ağırlayan Macnaghten, onların yerleştiril-

127. Fraser-Tytler, s. 112.
128. Aynı müel., s. 115; Fletcher, s. 97-98.
129. Gösterilen yer.
130. Aynı müel, s. 114.

dikleri Hindistan'daki sürgün yerinde de kendilerine itibar gösterilmesini sağlamıştır. Macnaghten, bilâhare Lord Auckland'a yazdığı bir mektupta: *"Bize hiç bir zaman düşmanca bir davranışı olmayan Dost Muhammed'i tahtından attık. O'nu takip ettiğimiz politikanın kurbanı yaptık..."* diyerek hatalarını itiraf ediyordu[131].

Bu arada Kâbil'de, Şücâ'ü'l-mülk ile İngiliz yöneticileri arasındaki anlaşmazlıklar ve sürtüşmeler gittikçe büyümeğe başladı. Bilhassa İngiliz yöneticilerinin kabile şeflerinin otoritelerini ortadan kaldırmaları ve onlara itibar etmeden idareyi yürütmeleri İngilizler aleyhine gittikçe artan bir hoşnutsuzluk yaratıyordu[132].

İngilizlerin Afganistan'ı istilâ etmekten maksatları, Dost Muhammed'i Afgan Emîrliğinden kovup yerine kendi adamları olarak bildikleri Şücâ'ü'l-mülk'ü getirmekti. Aldıkları netice pek hoşlarına gitmese de İngilizlerin maksatları gerçekleşmiş bulunuyordu. Onun için İngiliz umumî efkârında ve hükûmet çevrelerinde Afganistan'dan geri çekilme zamanının geldiği söylenmeğe başladı[133]. Fakat, Hindistan'daki İngiliz yöneticilerinin kararsızlığı ve bu arada Macnaghten'ın Şücâ'ü'l-mülk'ün memlekete sahip çıkamayacağı kuşkusu İngilizlerin lüzumsuz şekilde Afganistan'da kalışlarını uzatıyordu[134]. İngilizlerin kalışı uzadıkça kendilerine karşı duyulan tepki de gittikçe büyüyordu. Bu arada İngiliz askerlerinin kadın ihtiyaçlarını karşılamak için

---

131. Aynı müel., s. 115; Fletcher, s. 98.
132. Fraser-Tytler, 113; Fletcher, s. 99.
133. Fletcher, s. 98.
134. Fraser-Tytler, 115; Fletcher, s. 98.

Afgan kadınlarının gruplar halinde askerî kışlalara götürülmeleri bardağı taşıran son damla olmuştur[135]. Aile şereflerine düşkün ve koyu müslüman olan Afganlar, kadınlarının iffet ve namuslarına dokunulmasını hazmedemiyerek İngilizlere karşı ayaklanmaya başladılar.

İngilizlere karşı ilk ayaklanma Kâbil'in dış mahallesi olan Şor-Bâzar'da oldu. Afganistan'ı istilâdan kurtarmak için bir zamanlar çok uğraşmış olan Burnes ve 20 kişilik maiyeti, 2 Kasım 1841 günü kendisine şahsî düşmanlığı da olan Abdullah Han isminde bir Dürrânî reisi ve adamları tarafından öldürüldüler[136]. Bu olay İngiliz askerleri üzerinde tam bir şok tesiri yapmasına rağmen Macnaghten ve yardımcıları Burnes'i sevmedikleri için olayları bastıracak tedbirleri almada kasıtlı olarak geciktiler. İngilizlerin pasifliğini gören Afganlar, İngiliz garnizonlarına hücum ettiler. Durum kısa zamanda tam manâsiyle millî bir ayaklanma haline geldi. Köy ve kasabalardan halk Kâbil'e akın etmeye başladı. Fakat ayaklanmaya iştirak eden ahali birlik ve beraberlikten çok uzaktı. Harekât, kabile şeflerinin insiyatifi ve insafı dahilinde yürüyordu. İşte bu sıralarda ortaya çıkan, Dost Muhammed'in veliahdı olarak baktığı büyük oğlu Muhammed Ekber Han, dağınık halkı toparlayarak duruma hakim oldu ve harekâtı yönetmeye başladı[137]. Macnaghten, uzun yıllar vazife gördüğü Hindistan'da böyle karışık durumlarla karşılaşmış ve çoğunlukla birlik içinde hareket

135. Shahamet Ali, *The Sikhs and Afghans in Connxion with India and Persia,* London, 1849, s. 295; Fraser-Tytler, s. 114; Fletcher, s. 100.

136. Fraser-Tytler, s. 117; Fletcher, s. 104-105.

137. Fletcher, s. 107.

edemeyen ahalinin ileri gelenlerini para ve vaadlerle satın alarak duruma hakim olmuş idi[138]. Afganları da bu şekilde yola getirip tekrar kontrolüne alacağını ümid ediyordu. Fakat, onun bu niyetini haber alan ve Afganistan'ın istilâsında en büyük rolü oynadığını da bilen Muhammed Ekber, Macnaghten'e haber göndererek, şayet kendisini vezir yaparsa isyancıların elebaşılarını temizleyeceğini söyler[139]. Buna inanan Macnaghten, Muhammed Ekber ile, meseleyi görüşmek üzere Kâbil nehri kıyısında buluşur. Daha önce tedbirini almış olan Muhammed Ekber, Macnaghten'i adamlarına yakalattırıp İngilizler Afganistan'ı boşaltana kadar elinde rehin olarak tutmak ister. Fakat Macnaghten'ın kendisine saldırması üzerine o daha atik davranarak onu öldürmek mecburiyetinde kalır[140]. Macnaghten'ın öldürülmesi Kâbil'deki İngilizlerin maneviyatını iyice sarsar. Bilhassa İngiliz subayları askerlerinden daha çok ümitsizliğe kapılırlar. Herât'ı İran ordusuna karşı kahramanca müdafaa etmiş ve bu başarısından dolayı binbaşılığa yükseltilmiş olan Eldred Pottinger, İngiliz birliklerinin başına geçer. Muhammed Ekber ile bir andlaşma imzalayan Pottinger, Afganistan'ı terk etmek maksadiyle Kâbil'den ayrılır[141]. Fakat İngiliz birlikleri Kâbil'den beş on kilometre ayrılmadan o civardaki Afgan kabilelerinin saldırılarına uğrarlar. Muhammed Ekber, bu saldırılara mani olmak için çok uğraşmış ise de İngilizlere karşı büyük bir kin ve nef-

138. Aynı müel., s. 107-108.

139. Aynı müel., s. 108.

140. Fraser-Tytler, 117; Feltcher, s. 109.

141. J.W. Kaye, *History of the warn in Afghanistan,* London, 1848, 11, 72.

ret duyan kabile mensublarına sözünü geçirememiştir[142]. Bir taraftan kış, diğer taraftan kabilelerin hücumları neticesinde 4.500 kişilik Kâbil garnizonu ile 12.000 civarındaki kamp takipçileri ve yedeklerden, daha önce esir düşmüş olan 200 kişilik bir grup hariç, hiç bir kimse canını kurtarıp Hindistan'a dönemedi[143].

Kâbil'deki İngiliz garnizonunun katliamı haberi Hindistan ve Londra'da tam bir şok tesiri yaptı. İngiliz hükûmeti istifa etmek mecburiyetinde kaldı. Yeni kurulan hükûmet de Lord Auckland'ı Hindistan Umumî Valiliğinden azlederek yerine Lord Ellenborough'yı tayin etti[144].

28 ocak 1842'de Kalküta'da vazifesine başlayan yeni vali Lord Ellanborough, derhal gerekli askerî hazırlığın yapılmasını ve Afganlara yaptıklarının hesabının sorulmasını emretmiştir[145]. Hazırlıklarını tamamlayan İngilizler, onar bin kişilik iki ordu ile Kandehar ve Celâlâbad üzerinden ilerleyerek geçtikleri yerlerdeki bütün Afgan yerleşme merkezlerini ve ahalisini imha, 15 Eylül 1842'de Kâbil'i yeniden işgal ettiler. Fakat, İngilizler gelmeden halk Kâbil'i boşalttığı için işgalciler şehirde ancak bir kısım ihtiyar ahaliyi bulabildiler. İntikam hırsiyle kıvranan İngilizler, meşhur Ali Merdâne Câmii başta olmak üzere Kâbil'i yakıp yıktıkları[146] gibi, İstalif kasabasına sığındığını öğrendikleri

142. V. Eyre, *The Military Operations at Cabul,* London, 1843, s. 227; Fletcher, s. 110-111.

143. Fraser-Tytler, s. 117; Fletcher, s. 110 ve 117.

144. Fletcher, s. 113.

145. Aynı yer.

146. I.N. Allen, *Diary of a March through Sinde and Afghanistan,* London, 1843, s. 311; Fletcher, s. 115.

Kâbil ahalisini kuşatarak hepsini hunharca katlettiler. Bu katliama iştirak eden Teğmen Chamberlain hatıralarında bu vahşeti şöyle anlatır: *"Halkın gözyaşlarına ve yalvarmalarına aman verilmedi. Tüfekler kasıtlı olarak nişan almış ve tetikler çekilmiştir... Hakikat de biz, kiralanmış katillerden başka bir şey değildik."* [147].

İngilizlerin İngilizlerin intikam harekâtında hayatlarını kaybeden Afganların sayısı 70.000'in üzerinde idi[149]. Böylece İngilizler, kaybettikleri 17.000 kişilik Kâbil garnizonunun intikamını fazlasiyle almış oldular.

Bu arada İngilizlerin, Rusların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran başarılı bir politikasını da izah etmek gerekiyor: Herât'ı Rus desteğindeki İranlıların işgalinden kurtaran İngilizler, 1839 ve 1840 senelerinde, Orta Asya'daki politik gelişmelere vâkıf ve şark dillerini bilen, D'Arch Todd, A. Conolly, J. Abbott ve Shakespear gibi muktedir subaylarını Türkistan Hanlıklarına gönderdiler. İngilizlerin maksadı, nüfuzları altına aldıkları Afganistan ile Türkistan Hanlıklarının istiklâllerini koruyarak bu devletlerin, Rusya ile Hindistan kolonisi arasında bir tampon bölge oluşturmak ve böylece Rusların güneye doğru yayılmalarına mani olmak idi[149]. İngiliz subayları, Türkistan Hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında vuku bulan anlaş-

147. G.W. Forrest, *Life of Field-Marshal Sir Neville Chamberlain,* London, 1909, s. 144.

148. Fletcher, s. 117.

149. Macnaghten'den Abbott'a, Jalalabad, Nisan 15, 1840 ve Bloomfield'den Palmerston'a Petersburg, No. 101, Ekim 31, 1840, *Secret Home Correspondence,* Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

mazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile ihtilaf mevzuu olan meselelerini de büyük bir maharetle halletmeyi başarmışlardır[150]. Nitekim, Rusların, Buhara Emirliğini Hive Hanlığı aleyhine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri, İngiliz subaylardan Abbott ile Shakespear'in büyük gayretleri ile, bir harbe gitmeden düzeltilebilmiştir[151]. Ne var ki, İngilizlerin, Ruslar ile İranlıların Herât ve Türkistan cihetlerinden Hindistan'a doğru ilerleme teşebbüslerini durdurmada gösterdikleri başarı ve kazandıkları prestij, Afganistan'ı haksız yere işgal etmeleri ve o memlekette meydana gelmesine sebep oldukları kanlı olaylar yüzünden sıfıra inmiştir.

Afganistan'da intikam harekâtını tamamlayan İngiliz birlikleri, 1842 Aralığı sonlarına doğru Hindistan'daki üslerine dönerken, Dost Muhammed de memleketine avdet ediyordu. Yaptıkları hatayı, geç ve acı bir şekilde anlayan İngilizler, Afganistan'ı boşaltarak, iki sene evvel Hindistan'a sürgüne gönderdikleri Dost Muhammed'in yıktıkları saltanatını yeniden kurması için memleketine dönmesine izin vermişlerdi.

Dost Muhammed, Afganistan'a vardığında harâbe haline getirilmiş bir memleket ile büyük kayıplara uğramış bir ahali buldu. İngiliz ışgaline karşı yapılan mücadelede kudretli bir liderin olmaması, Afgan birli-

150. Shell'den Aberdeen'e Tahran, No. 24, temmuz 15, 1842, *Secret Letters and enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda 9/76, India Office.

151. Bloomfield'den Palmerston'a, Petersburg, No. 101, Ekim 31, 1840, *Secret Home Correspondence,* Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

ğini bozmuş ve kabileler arasında eskiden mevcud olan rekabeti daha da şiddetlendirerek memleketi bir nevi iç harbin eşiğine getirmişti[152]. Fakat, enerjik ve sevilen bir lider olan Dost Muhammed, kısa zamanda Afgan halkını tekrar bir araya getirmiş ve harabe haline getirilen memleketi de yeniden îmara başlamıştır. Ne var ki, İngilizlerin bıraktığı kötü intibaları Afganların zihninden silmek mümkün değildi. Nitekim bu kötü intiba, uzun yıllar devam etmiş ve hatta Afganlar arasında yabancılara, bilhassa Avrupalılara karşı, büyük itimatsızlığın doğmasına sebep olmuştur[153].

Bu yeniden diriliş devresinde Dost Muhammed için en büyük problem, oğlu Muhammed Ekber olmuştur. Cesur ve zeki bir genç olan Muhammed Ekber, bilhassa İngilizlere karşı Kâbil'de başlatılan ayaklanmada gösterdiği kahramanlıklarla Afgan halkı arasında büyük bir şöhret kazanmıştı[154]. İngilizlerin yaptığı barbarlığı bir türlü unutamayan Muhammed Ekber ile bir kısım kabile reisleri, düşmandan mutlaka intikam alınmasını ve bunun için de Hindistan'a taarruz edilmesi hususunda Dost Muhammed'e baskı yapıyorlardı[155]. Fakat, Dost Muhammed, İngilizlerin kuvvetini, bilhassa Hindistan'da sürgünde kaldığı yıllarda, yakından müşahede ettiği için, onların bu isteklerine muhalefet ediyordu[156]. Sonunda, Muhammed Ekber, kendisi gibi İngilizlerden intikam almak arzusunda olan bir grup taraftarı ile Türk asıllı Gılzaylar (veya Galzaylar)

152. Fletcher, s. 118.
153. Aynı yer; Fraser-Tytler, s. 120-121.
154. Kaye, 11, s. 98.
155. Fletcher, s. 119.
156. Fletcher, aynı yer.

arasına giderek babasına karşı isyan etti. Fakat topladığı kuvvetlerle babasına karşı savaşamadan esrarengiz bir şekilde ansızın öldü[157].

Bu arada kuzey Hindistan'da meydana gelen yeni gelişmeler Dost Muhammed'in nazarlarını ister istemez o cihete çevirmiş idi. Ranjit Singh'in 1840'da ölümünden sonra, eski müttefik Sihler ile İngilizlerin araları gittikçe bozulmağa başlamış idi. Bu bozuk münasebetler kısa zamanda düşmanlığa dönüşmüş ve taraflar arasında 1845'de vuku bulan harbi İngilizler kazanmış idi. Sihler bu mağlubiyetin intikamını almak için yeniden harb hazırlıklarına girişmişler ve bu arada eski ezelî düşmanları Afganlardan yardım dahi istemişler idi. Sihlerin yardım teklifi Afganlar için gayet cazib idi. Zira, Sihler, Peşaver'i ve batı Pencab bölgesini, yapacakları yardım karşılığında Afganlara tamamen geri vermeyi teklif ediyorlardı[158]. Bu cazip teklife karşı koyamayan Dost Muhammed, Dürrânî ve Kızılbaş Türklerinden meydana gelen ve oğlu Gulam Haydar Han kumandasında 15.000 kişilik bir süvari kuvvetini Sihleri takviye için gönderdi. Fakat, 15 Ocak 1849'da Gucerat'da yapılan muharebede Sihler büyük bir hezimete uğradılar[159]. Savaş alanının süvari kuvvetlerine müsait olmaması dolayısiyle Afgan kuvvetleri Sihlere tesirli bir şekilde yardım yapamamışlardı. İngilizlerin kazandığı üstünlükten çekinen Dost Muhammed, Afgan kuvvetlerine Peşaver'e girmeden geri çekilmelerini emretmiştir. Böylece Dost Muhammed, uğrunda Afgan-

157. Fletcher, s. 120.

158. Fletcher, s. 120.

159. Fraser-Tytler, s. 122; *The Cambridge History of India,* V, 548-552, 555-557; Fletcher, s. 120.

ların büyük ıztıraplara girdiği Peşaver vadisini Afganistan'a ilhak fırsatı bulamamış ve herşeyi ile Afgan olan bu bölgeyi İngilizlere bırakmak mecburiyetinde kalmıştır.

Peşaver ile alakasını kesen Dost Muhammed, bundan böyle bütün faaliyetini, halkının birliğini temine ve memleketinin imarına hasretmiştir. Bu arada, kardeşi Kühendil'in vefatı (1855)nı müteakip, Kandehar ile çevresinin idaresini merkez Kâbil'e bağlayarak, ülke üzerindeki nüfuz ve kontrolünü daha da genişletmiştir[160]. Dost Muhammed'in tatbik ettiği âdil, idare, kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, içte Afgan halkının memnuniyetini celb ederken, dışarıdan da gıbta ile karşılanmıştır. Nitekim, bugün Afgan Türkistanı olarak bildiğimiz bölgede yaşayan ve Buhâra Emîrinin sert idaresinden müştekî Özbekler, 1859'da, Dost Muhammed'in idaresinde yaşamak istediklerini söyleyerek Afganistan hakimiyetini tercih etmişlerdir[161]. Bundan sonra, Dost Muhammed'in halletmek istediği tek problem olarak Herat kalıyordu.

Bu sıralarda Afganistan'ın bölünmez bir parçası olan Herât'ın idaresi, Sadozaylardan Şücâ'ü'l-mülk'ün yeğeni Muhammed Yusuf'un elinde bulunuyorsa da Herât halkı, Dost Muhammed'in âdil idaresini istiyordu. Dost Muhammed'in Herât'ı kendi hakimiyetine almak için şehri işgalinden korkan Muhammed Yusuf, İran Şahı Nâsırüddin'e müracaatla itaatını arz ve kendisine askerî yardım göndermesini rica etti[162]. Ümit

160. Fletcher, s. 121.
161. Fletcher, s. 121.
162. Fletcher, s. 121.

etmediği bir şekilde karşısına çıkan bu daveti memnuniyetle kabul eden İran Şahı Nâsırüddin, ordusunu derhal Herât'a göndererek şehri işgal ettirdi (Ekim 1856)[163]. İranlıların Herât'ı işgal etmeleri, Dost Muhammed ile İngilizleri, müşterek menfaatlerinden dolayı, ilk defa bir araya getirdi.

Esasında İngilizler, Herât hakimi Muhammed Yusuf'un İranlılara meyletmesinden bir sene evvel, Dost Muhammed ile münasebetlerini düzeltmeğe başlamışlardı. Bu sıralarda İngiliz Hindistan'ında Afganlar ile kurulacak her türlü manasebete muhalefet eden ve bilahare Umumî Vali olduğunda da bu politikadan ayrılmayan John Lawrence, Pencab bölgesi vali vekili idi. Bölgede İngiliz menfaatlerinin korunabilmesini mutlaka Afgan ittifakına bağlı gören Herbert Edwardes ise Peşaver Valisi idi. Bu iki ünlü devlet adamından Edwardes, Lawrence'in muhalefetine rağmen düşüncesini zamanın Umumî Valisi olan Lord Dalhousie'e kabul ettirdi[164]. Neticede İngilizlerin teşebbüsü ile Dost Muhammed ve Lord Dalhousie, tarafar arasında karşılıklı hürmete dayanan üç maddelik bir dostluk andlaşması imzaladılar (30 Mart 1856)[165].

İngilizler, İran üzerinden Hindistan'a yönelik tehlikelerin geçiş noktası olarak gördükleri Herât'ı başka bir kuvvetin işgaline terk etmek niyetinde değillerdi.

---

163. Fletcher, s. 121; Fraser-Tytler, s. 123.

164. Edwardes'den James'e Kasım 25, 1856, *Enclosure to Secret Letters from India,* Political and Secret Memoranda 1857/149, India Office.

165. C. U. Aitchison, *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighbouring Countries,* Calcutta, 1909, XI, 237-238.

Onun için, İranlıların Herat'ı işgallerini haber alır almaz, 1856 Kasımında İran'a harb ilan ettiler. Sir James Outram kumandasındaki İngiliz donanması 10 Aralık 1856'da İran'ın Basra körfezindeki deniz üssü Bender-Bûşîr'i zaptetti[166]. İngilizlerin bu seri harekâtından korkan İranlılar, Ruslardan yardım istediler. Fakat, İngilizlere, Kırım Harbi'nde henüz mağlup olmuş olan Ruslar, Hazar kıyılarında hazır kuvvetleri olduğu halde İranlılara yardıma cesaret edemediler[167]. Bunun üzerine, İngilizlerle başa çıkamayacaklarını anlayan İranlılar Herat'ı derhal boşalttılar. 4 Mart 1857'de de taraflar arasında Paris'te bir sulh andlaşması yapıldı. Herat'ın Dost Muhammed'e verilmesinden çekinen İranlıların ısrarlı ricaları üzerine, şehrin statükosunu değiştirmemeye karar veren İngilizler[168], Kühendil Han'ın oğlu olan ve amcası Dost Muhammed'i sevmeyen Sultan Ahmed Han'ı Herât'ın başına getirdiler.

Herât'ı Kâbil'in kontrolüne vermekten imtina eden İngilizler, daha önce Dost Muhammed'i yeni bir dostluk andlaşması imzalamak için Peşaver'e davet etmişlerdi. Dost Muhammed'in bu davete icabet etmesi üzerine, 1855 andlaşması da geçerli olmak üzere, Ocak 1857'de taraflar arasında yeni bir dostluk andlaşması imzalandı. Bu andlaşmaya göre İngilizler, Kâbil'de Vekil adı altında bir temsilci bulunduracaklar ve bunun

166. "The Persian War of 1856-1857", *Edinburg Magazine,* XC, 1861, s. 34.

167. Wodehouse'den Clarendon'a, No. 1, s. 4. and 31, Ocak 1 and 10, 1857, F.O. 65/492.

168. Cowley'den Clarendon'a No. 438, Mart 18, 1857, *Secret Home Correspondence 3/42,* India Office.

karşılığında da yabancı bir hücuma karşı Dost Muhammed'e yardım edeceklerdi[169]. Andlaşmadan sonra yaptığı konuşmada Dost Muhammed, *"Ölümüme kadar muhafaza edeceğim bir dostluk andlaşmasını şimdi İngilizlerle imzalamış bulunuyorum"* diyerek memnuniyetini izhar etmiştir[170].

Üç ay sonra İngilizler, Dost Muhammed'in ne kadar güvenilir bir dost olduğunu anladılar. 10 Mayıs 1857'de kendi yetiştirdikleri yerli birliklerin İngilizlere karşı ayaklanmaları İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyetini fevkalâde tehlikeye sokmuştu. Pek çok Afgan ileri gelenlerinin Hindistan'a hücum edilmesi için yaptıkları devamlı baskıya, Dost Muhammed, ittifak andlaşmasında verdiği söze sadık kalarak, hayır demiştir. Böylece bir zamanlar İngiliz politikasına kurban edilmiş olan Dost Muhammed, gösterdiği ahde vefa ile, aynı İngilizlerin Hindistan'daki muhtemel bir yenilgilerine mani olmuştur[171].

Dost Muhammed ile akdedilen ittifaka rağmen İngilizler, takip ettikleri politikada yeni bir strateji tatbike ve politik faaliyetlerini Afganistan'dan ziyade İran üzerinde teksif etmeye başladılar. İngiliz politikasını hazırlayan stratejistlere göre daha çok oturmuş bir manzara arzeden İran, Rusların Hindistan'a doğru ilerlemelerinde Afganistan'a nazaran daha büyük bir mânia teşkil ediyordu[172]. Üstelik İran, Rusların istila-

169. Aitchison, XI, 238.

170. Aitchison, XI, 238.

171. H.W. Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, London, 1862, s. 299.

172. C.H. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 85.

ya hazırlandıkları Türkistan Hanlıkları ile geniş bir hududa sahip bulunuyordu. Bu sebeplerden dolayı dostluğu kazanılmış bir İran'ın Türkistan istikametinde yayılması İngiliz menfaatlerine daha uygun olacaktı. Bu düşünce ile hareket eden İngilizler, Merv istikametinde yayılmaları için İranlıları teşvik ettiler[173]. Ne var ki, İranlılar, Türkmenler karşısında büyük bir mağlubiyete uğrayarak İngilizleri hayâl sukutuna uğrattılar[174].

İngilizlerin, Afganistan'ı ve Herat'ı ikinci plâna itmeleri, Rusların yeniden sahneye çıkmalarına fırsat verdi. Rusların Tebriz Konsolosluğunu yapan ve iyi bir oryantalist olma istidadı gösteren N.V. Hanikov, 1858 sonbaharında Herat'ı ziyaret etti[175]. Hanikov'un Herat'taki faaliyetleri Tahran'daki İngiliz temsilcileri ile Hindistan'daki idareciler arasında büyü bir telaş yarattı. Bu idareciler Herat'da Rus faaliyetlerine karşı İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirecek tedbirler alırken, Londra'da yeni hükûmeti kuran Liberaller, Herât meselesini daha yapıcı bir politika ile halletmeye karar verdiler. Yeni İngiliz hükûmetinde Hindistan Nâzırı olan Sir Charles Wood ile Hariciye Nâzırı Lord John Russell, Herat'ın kuvvetli bir Afgan krallığının kontrolünde olmasının İngiliz menfaatleri için daha doğru olacağına karar verdiler[176]. Yalnız İngilizler, bu işin, İranlı-

173. Russell'dan Alison'a, No. 57, Temmuz 25, 1860, *F.O. 60/246.*

174. Memorandum by Capt. Pelly to Alison on the late Persian Expedition to Merv, october 14, 1860, *Secret Letters and enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda 9/115, India office.

175. Doria'dan Stanley'e No. 5, Aralık 5, 1858, *F.O. 60/233.*

176. Wood'dan Russell'a, Şubat 6, 1860, *Russell Papers,* Public Re-

ları gücendirmeden yapılması taraftarı idiler.

İngiliz politikasındaki bu değişikliği sezen Dost Muhammed, derhal ordusuyla Herat üzerine yürüyerek şehri 28 Temmuz 1862'de muhasara etti[177]. Şehrin harap olmamasını ve idarecilerin teslim olmalarını istediği için Dost Muhammed'in Herat kuşatması sekiz ay gibi uzun bir zaman devam etti. Nihayet 27 Mart 1863'de, Türkmenlerin de yardımı ile, Dost Muhammed Herat'ı Afganistan'a tekrar ilhak etti[178]. Böylece, uzun bir fasıladan sonra Afganistan'ın birliği tamamlanmış oldu.

Herat'ın Afgan millî hududları içine yeniden alınmasından sonra İngilizler, nüfuzlarını kullanarak İran ile Afganistan'a, bundan böyle birbirlerinin toprak bütünlüğüne ve istiklâline hürmet göstermelerini tavsiye etmiştir[179]. Bilahare, Orta Asya'yı ziyaret eden meşhur Macar seyyahı ve oryantalisti Vambery'ye göre, Afganistan ile İran bu İngiliz tavsiyesini aksatmadan tutmuşlardır[180].

---

cord Office, 30/22/78; Foreign office to India office, February 1860, *Secret Home Correspondence,* Political and Secret Memoranda 3/54, India Office.

177. E.B. Eastwick, *Journal of a diplomat's three years residence in Persia,* London, 1864, I1, 127-128.

178. Thomson'dan Russall'a, No: 61, Haziran 11, 1863, *Secret Letters and enclosures from Persia,* political and Secret Mem. 9/119, India Office.

179. Secretary of State to Viceroy, No: 8, Ağustos 31, 1863, F.O. 60/273.

180. A. Vambery, *Central Asian Question and Anglo-Russian Frontier Question,* London, 1874, s. 204.

Dost Muhammed, memleketinin birliğini sağladıktan iki buçuk ay sonra 9 Haziran 1863'de seksen yaşında Herat'da vefa etti[181]. Dost Muhammed, Ahmed Şah Dürrânî'den sonra Afgan tarihinin en büyük devlet adamlarından biri idi. Memleketinin ve halkının birliği için yılmadan çalışmış ve sonunda muvaffak da olmuştur. Haksız yere yapılan İngiliz istilâsı ve onun tahribatı olmasaydı, muhakkak ki Dost Muhammed, Afganistan'ın ve Afgan halkının birliğini ve refahını daha iyi bir şekilde sağlamış olacaktı. O'nun insanlığı, hoşgörürlüğü, cesareti ve adaleti düşmanları arasında dahi hayranlık ve hürmet uyandırmıştı. Bugün Afgan halkı arasında O'na atfen hâlâ hatırlanan şu söz çok manidardır: *"Dost Muhammed öldü ise adalet de yoktur"*[182].

Dost Muhammed öldüğü zaman arkasında dört ayrı hanımdan doğma 16 erkek evlat bırakmıştı. Dost Muhammed'in kendine seçtiği ilk veliahdı büyük yeteneklere sahip Muhammed Ekber idi. Fakat O'nun 1843'de ölmesi üzerine oldukça kabiliyetli bir genç olan ikinci oğlu Gulâm Haydar'ı veliahd seçmişti. Ne var ki, Gulâm Haydar da 1858'de ölmüştü. Halk tarafından da sevilen ve kendi yerini doldurabilecek kabiliyetteki bu şehzadelerinin üst üste ölmeleri Dost Muhammed'i fevkalâde üzmüştü. Bunun üzerine Dost Muhammed, ölen şehzadelerinin özkardeşi olan üçüncü büyük oğlu Şîr Ali'yi 1858'de veliahd ilan etmiş ve bu Hindistan'daki İngiliz yöneticileriyle komşu memleket hü-

181. Lumsolen's Diary, No.: 27, s. 275-7, *Enclosures to Secret Letters from India,* political and Secret Me. 1858/169.

182. Fletcher, s. 124; Fraser-Tytler, s. 127.

kümdarları tarafından da kabul edilmişti[183].

Babasının vefatından üç gün sonra yani 12 Haziran 1863'de Şîr Ali, Hindistan'daki İngiliz Umumî Valisi Earl Elgin'e durumu izah ederek kendisinin Afgan tahtına geçişini resmen tanımasını rica etti[184]. Fakat İngiliz Vali Elgin, Şîr Ali'nin Afganistan'a hakim olabileceğinden pek emin olmadığı için biraz beklemeyi ve gelişmelere göre hareket etmeyi kararlaştırdığından cevap vermedi[185]. İngilizlerin bu bekleme oyunu Afganistan'ın iç politikasında büyük gelişmelere yol açtı. İngilizlerin Şîr Ali'yi tanımakta tereddüt ettiklerini gören kardeşleri taht için mücadeleye başladılar. Böylece Afganistan'da kardeşin kardeşe karşı savaştığı kanlı bir iç harb devri başlamış oldu.

Şîr Ali'ye karşı ilk isyanı, ayrı anneden doğmuş olan kardeşi, Efdal Han yaptı. Kendisi hiç bir liderlik vasfına haiz olmamasına rağmen Efdal Han, muktedir bir genç olan oğlu Abdurrahman Han'ın gayretiyle kendini Afganistan Emîri ilân etti[186]. Bu isyanda Efdal Han'a Afgan Türkistanı valisi olan kardeşi A'zam Han da yardım ediyordu. İşte bu sıralarda Aralık 1863'de, yani Şîr Ali'nin ricasından yedi ay sonra, Hindistan'a yeni Umumî Vali tayin edilen Sir John Lawrence, ken-

183. Government of India to Punjab, September 14, 1858, *Enclosures to the Secret letters from India,* Political and Secret Memoranda 9/170, India Office.

184. *Enclosures to the Secret Letters from India, 1861-65/176,* s. 490, India Office.

185. Elgin'den Wood'a, Celcutta, Temmuz 30, 1863, Wood Papers 2/56'dan naklen M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia,* Pashawar, 1963, s. 66.

186. Fletcher, s. 124.

disini babasının resmî veliahdı ve Afganistan'ın meşru hükümdarı olarak tanıdığını bildirdi[187]. Bunun üzerine Şîr Ali, derhal Hindistan'a bir elçi göndererek âsi kardeşlerinin isyanlarını bastırmak için İngilizlerden silah ve cephane yardımı istedi. Fakat bu yardım talebi Vali Lawrence tarafından reddedildi[188]. Bu red cevabının hemen ardından bu defa da Şîr Ali'nin öz kardeşi Muhammed Emin isyan etti. Yapılan muharebede Şîr Ali, kardeşini yenmiş ise de, çok sevdiği oğlu Muhammed Ali'nin aynı muharebede amcası tarafından öldürülmesine fevkalâde üzülmüştür[189]. Ne var ki, Şîr Ali, üvey kardeşleri Efdal Han ve A'zam Han ile yeğeni genç Abdurrahman'ın isyanlarını bir türlü bastıramamıştır. Ümitsizlik içinde çırpınan Şîr Ali, yardım için İngilizlere tekrar tekrar müracaatta bulunmuşsa da, bu ricalar Afganları sevmeyen Vali Lawrance tarafından yerine getirilmedi[190].

Nihayet , 1867 başlarında Şîr Ali, âsi kardeşleriyle üst üste yaptığı iki muharebeyi de kaybedince Herat'a çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bunun üzerine Efdal Han, Kâbil'de Emîrliğini ilan etti. Fakat bir müddet sonra yeni Emîr Efdal Han'ın, Abdurrahman'ın ordu ile uzak bir yerde bulunduğu esnada, ansızın ölmesi üzerine yanında bulunan kardeşi A'zam Han hüküm-

---

187. "The Afghan Crisis", *Nineteenth Century Review,* IV, 1878, 970.

188. A. Rahman, *The life of Amir Abdur Rahman,* London, 1900, I, 43-46.

189. Fletcher, s. 124.

190. Edwardes, s. 266; Lawrance's minutes, November 25, 1868, *Parliamentary Papers,* 1878-1879, LVI, 434-440.

darlığını ilan etti[191]. Ne var ki, A'zam Han müteveffa kardeşi Efdal Han'dan daha pasif ve korkak bir şahsiyete sahip olduğu için Afgan halkı onun hükümdarlığını tanımayarak Şîr Ali'nin etrafında toplanmaya başladı. Bunu fırsat bilen Şîr Ali, yeniden topladığı ordu ile Kâbil üzerine yürüdü. Şîr Ali kuvvetlerine karşı duramayacaklarını anlayan A'zam Han, Kâbil'den kaçarak İran'a, genç Abdurrahman da Türkistan'ı henüz yeni istilâ etmiş olan Ruslara sığınmıştır[192]. Böylece kanlı bir şekilde beş sene devam eden ve Afganistan'ı fevkalade sarsan kardeş kavgası 1868 baharında sona erdi.

Hindistan'daki İngiliz Umumî Valisi Lawrance'in Afganlara karşı takip ettiği itimatsız ve soğuk politika, Şîr Ali ve halkı arasında kırgınlıkla birlikte büyük bir hayâl sukutu yaratmıştı. Hatta Şîr Ali, daha da ileri giderek, İngilizleri, memleketindeki yangını (iç harbi) başlatmakla suçlamıştır[193]. Fakat Rusların kısa zamanda Türkistan'ın mühim bir kısmını istilâ etmeleri, Afganlar ile İngilizleri tekrar bir araya getirdi.

---

191. Fletcher, s. 125.
192. Fletcher, aynı eser, s. 125.
193. C.H. Rawlinson, "The Afghan Crisis", *Nineteenth Century Review*, IV (1878), 971.

Orta Asya'da Rus Yayılması ve İkinci İngiliz-Afgan Harbi

§

1830'ların sonunda önderliğini yaptıkları İranlıların Herât kuşatmasından, İngiliz baskısı sebebiyle ümit ettikleri neticeyi alamayan Ruslar, oldukça huzursuz olmuşlar ise de, birkaç yıl sonra İngilizlerin Afganistan'da uğradıkları başarısızlık onlara bu huzursuzluğu unuttürmuştu. Ne var ki, Rusların, XIX. asrın ilk yarısında başlattıkları yayılma harekâtını bilhassa Batı'da ve Orta Doğu'da da devam ettirmeleri büyük huzursuzluklara yol açtığından, bu gidişata 1854-1856 Kırım Harbi ile dur denilmiş idi[194]. Kırım Harbi ile Batı'da ve Orta Doğu'da ilerlemeleri durdurulan Ruslar, harbin sıkıntılarını atlatır atlatmaz, bu defa da, yayılmalarını Orta Asya istikametinde sürdürmeye başlamışlardı. Burada, Rusya'nın, niçin ve nasıl Türkistan

194. Rusya'nın Türkistan'ı işgali hakkında daha geniş bilgi için bk., M. Saray, *Türkistan Türkleri*, İstanbul, 1984 ve aynı müel., *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984.

ülkelerini işgal ettiği hakkında biraz bilgi vermek zarureti ortadadır.

Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılmasını hızlandıran kişilerin başında Çar'ın yeğeni Prens Aleksander Baryatinskiy gelmektedir. Türklerden ve İngilizlerden nefret eden bu Rus devlet adamı, Kafkas Genel Vâlisi olduğu yıllarda (1857-1864), Çar II. Aleksander (1855-1881)'ı devamlı olarak Türkistan'ın işgali için teşvik etmiştir. ona göre, Rusya, ikide bir Rus menfaatlerini altüst eden İngiltere ile eninde sonunda hesaplaşmak durumunda kalacaktır[195]. İngilizlerle denizlerde başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hakim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın ve bilhassa Türkistan'ın Rus hakimiyetine alınması gerekiyordu.

II. Aleksander önceleri Baryatinskiy'nin düşüncelerini vakitsiz bulmuş ise de, bir müddet sonra onun dediğini kabul ederek, Londra'da İngilizlerin yayılma siyaseti üzerinde yaptığı araştırmadan henüz dönmüş olan Albay N. İgnatiyev'e Orta Asya hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tedkik etmiştir. Çar kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükûmetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya Türk devletlerinin durumunu yerinde tedkik için kısa zamanda Hîve ve Buhâra'ya gönderilmesini

---

195. A.J. Rieber (ed.), *The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A.I, Bariatinskii 1857-1864,* The Hague-Paris, 1966, s. 73.

emretti[196]. Rus Harbiye ve Hâriciye Bakanlıklarınca verilen talimatlara göre İgnatiyev, Hîve ve Buhâra'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hakim olabileceklerini araştıracaktı.

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Orta Asya Türk devletlerinin durumlarını iyice tedkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükûmetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükûmetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden Ignatiyev, Hîve ve Buhâra'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istilâ edilmeleri gerektiğini bildirmiştir[197]. İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinskiy olmak üzere yayılma taraftarı bütün Rus generalleri ve devlet adamları tarafından hararetle benimsenip destek görmüştür[198].

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hareketli taraftarlarından General Milyutin Harbiye Bakanlığına, albaylıktan generalliğe yükseltilen İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirildiler. Baryatinskiy'nin yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksander'ın da en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya Türk memleketlerini istilâsında değil, aynı zamanda Osmanlı devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oyna-

196. N. İgnatiyev, *Missiya v Khivu i bukharu v 1858 g.*, Petersburg, 1897, s. 2-3; A.N. Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868,* İng. terc. London, 1864, s. 30.

197. İgnatiyev, aynı eser, s. 274 ve 278; Khalfin, aynı eser, s. 39.

198. Rieber, aynı eser, s. 81.

mışlardır. Nitekim, İgnatiyev, bir sene sonra İstanbul'a sefir olarak tayin edilmiş ve Balkanlardaki Pan-Slavizm hareketini yönetir olmuştur.

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya Türk devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus imparatorluğunu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştur. Baryatinskiy'nin yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hîve ve Hokand sınırlarında büyük ihtilaflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilafları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hîve Hanlıklarının arazi ve kalelerini cebren işgal ettiler[199]. Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükûmeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükûmet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudud bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler ve bilahare de bu komutanları madalyalarla taltif ettiler[200].

Rusların Orta Asya İslâm devletlerine karşı takip ettikleri bu fevkalade enteresan ve milletlerarası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngiliz-

199. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* X (1980), 279-302.

200. H.C. Rawlinson, *England and Russia in the East,* London, 1875, s. 268.

lerin baskısı üzerine, Rus hükûmeti, Rusya'nın Asya'da ve bilhassa Türkistan'da yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir: *"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyon olmayan, yarı-vahşî ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Ya bütün medenîleştirme çabalarında ve menfaatlerimizden vazgeçip oralardan çekilmek, ya da bu vahşiler memleketinin içlerine gitmektedir. Bizim oralardan geri çekilmemiz Asyalılarca bir zayıflık telakki edileceği için ilerlememize devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirek çok güç..."*[201].

Bu sözlerden daha üç yıl önce (1861) Rusya'da yarı kölelik olan serflik sistemi henüz kaldırılmış ve buna rağmen Rus halkı hâlâ toprak ağalarının pençesinden kurtulamamışken Rus hükûmetinin Orta Asya müslüman ülkelerine medeniyet götürmekten bahsetmesi garip bir tezaddı. Ayrıca, Gorçakov'un açıklaması, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi.

---

201. *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in central Asia her relations with Afghanistan,* s. 2-5, F.O. 65/1150, London.

Ne var ki, Rus hükûmetinin bu deklârasyonu başta İstanbul, Paris, Viyana, Berlin ve Londra olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları tarafından ustaca açıklanarak Orta Asya müslüman ülkelerindeki Rus istilâsına karşı hiçbir ciddi tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır. Ayrıca, mutaassıp bir hıristiyan, Rus sempatizanı ve Türk düşmanı olan İngiliz devlet adamlarından Gladstone'un de desteğini temin eden Ruslar, istilâ hareketlerinde daha cür'etkâr hareket etmekten çekinmemişlerdir. İngiliz parlamentosunda yaptığı ateşli konuşmalarla 1870'li yıllarda Bulgaristan'da cereyan eden hadiseleri yanlış bir şekilde İngiliz kamuoyuna aksettiren Gladstone, İngiltere'de Türkiye aleyhinde bir hava yaratmaya muvaffak olduğu gibi, yazdığı makalelerle Rusya'nın Türkistan'da giriştiği gayr-i hukukî istilâsını şiddetle savunmuştur. O'na göre, Rusya, vahşiliklerle dolu müslüman Orta Asya ülkelerine *"civilization and morality"* (medeniyet ve ahlâk) götürüyordu. Bu yüzden Rusya, *"insanlık ve medeniyet adına bu işgali yaparken büyük güçlüklerle boğuşmak mecburiyetinde kalmış ve bundan dolayı da takdir ve tebrike mazhar olmuş"* bir devlet idi[202].

Hülasa, bir taraftan Rus diplomatları Orta Asya memleketlerinin işgali için siyasî zemini oluştururken, diğer taraftan da Rus orduları gerekli hazırlıkları yapmışlardır. Nihayet, Rus orduları harekete geçerek 1865-1885 arasında sırasıyla Hokand, Buhâra, Hîve ve Türkmen memleketlerini işgal etmişlerdir. Memleketlerini müdafaa eden insanları da acımasızca katlet-

202. W.E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan*, Leipzig, 1876, s. 79.

mekten çekinmemişlerdir. Rusların devletlerarası hukuku aykırı olarak yaptıkları bu istilâ Orta Asya Türk devletleri tarafından şiddetle protesto edilmiş ve müstevlilerin Türkistan topraklarını terk etmeleri için İngiltere ve Türkiye başta olmak üzere medenî devletlerden yardım talebinde bulunulmuş ise de, bu feryatlar müsbet olarak hiçbir karşılık görememiştir[203].

Rusların, Türkistan ülkelerini milletlerarası hukuka aykırı bir şekilde istilâ etmeleri ve katliamlarda bulunmaları, İran, Afganistan ve Hindistan başta olmak üzere komşu ülkelerde büyük endişeler yaratmıştı. Fakat, Hindistan ve Londra'daki Liberal Parti hükûmetlerinin ileri gelenleri bu endişeleri paylaşmıyorlardı. Onlara göre, Rusların Orta Asya'daki müslüman Türk devletlerini uzun zaman işgal altında tutmaları mümkün değildi. Zira, çok geçmeden Rusların bütün enerjileri ve imkanları bitecek ve tıpkı *"İngilizlerin Kâbil'de uğradıkları acı akıbet"* onların da başlarına gelecekti[204]. Hatta bazılarına göre Ruslar, İngiliz Hindistanına, Orta Asya'nın ve Afganistan'ın müslüman ahalisinden daha iyi komşu olabilirlerdi. Bazıları daha da ileri giderek *"Rusya, Orta Asya'ya medeniyeti tanıtacak; ve bugün Hindistan'da karşımıza büyük bir kuvvet olarak çıkan İslâmî fanatizmi ortadan kaldıracak"* iddiasını ileri sürüyorlardı[205].

---

203. Bu hususta daha geniş bilgi için bk., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984, s. 66-97.

204. Lawrance'den Wood'a, 26 Mayıs 1865 tarihli tezkire, *Lawrence Papers*, Nr. 6'dan naklen Anwar Khan, s. 94.

205. *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting...*, s. 19, F.O. 65/1150.

İngiliz yöneticilerinin, Afganistan olaylarına ve Rusların Türkistan'ı istilâlarına bîgâne kalmaları, İngiliz umumî efkârında tepkiyle karşılandı. İngiliz basını hükûmeti ağır bir dille tenkid etti[206]. Bu tenkide o devrin Orta Asya meseleleri mütehassısı olarak bilinen Vambery ile Rawlinson'un da katılmaları İngiliz hükûmetini müşkül durumda bıraktı. Vambery, İngilizlerin, Afganistan'daki ilk başarısızlıklarından sonra Orta Asya meselesine ilgi göstermemelerini tenkid ederek, bunun, daima ileri gitmeyi ve gittiği yerlerden de geri çekilmemeği alışkanlık haline getirmiş olan Rusların yayılma hırslarını teşvik edeceğini ileri sürerek İngiltere'nin daha aktif olmasını tavsiye etmiştir[207]. Rawlinson ise, Türkistan'daki Rus ilerlemesine dikkatleri çektikten sonra, İngiltere'nin Şîr Ali'ye yardım etmesini ve kuvvetli bir Afganistan ile mutlaka dostluğunu kuvvetlendirmesini tavsiye etmiştir[208].

Bu ağır tenkidler ve tavsiyeler İngiliz hükûmetini, Şîr Ali'ye ve Afganistan'a karşı takip ettikleri politikayı değiştirmeğe zorladı[209]. Fakat İngiliz hükûmeti erkânı, bir kısmı halen Rus istilâsına uğramış olan Türkistan Hanlıkları ile ilgilenmeyi reddederek o memleketleri tamamen Rusların insafına terk ettiler.

İngiliz cephesindeki bu değişiklikten habersiz

---

206. İngiliz hükûmetini en ağır tenkid eden makaleler, *The Times,* December 15, 1868, February 13, March 10, 1869; *Fortunightly Review,* IV, 1868; *The Daily News* of January 1, 1870; *Edinburgh Magazine,* CVII, 1870'de intişar etmiştir.
207. A. Vambery, *Sketches of Central Asia,* London 1868, s. 425 vd.
208. Rawlinson, *England andd Russia in the East,* s. 292.
209. *Parliamentary Papers,* LVI, 1878-79, Nr. 14/1, s. 10.

olan Şîr Ali, iç harbden yeni çıkmış memleketinin kuzey cephesinde beliren Rus tehlikesinden fevkalâde endişeye kapılarak ister istemez tekrar İngilizlere yöneldi. 1868 Kasım'ında yeni bir elçi gönderen Afgan Emîri, memleketini Rus tehlikesine karşı savunabilmek için İngilizlerden acilen silah ve mühimmat yardımı istedi. Hindistan Umumî Valisi Lawrence da, Afganlara karşı duyduğu bütün antipatiye rağmen, Şîr Ali'nin bu isteğini derhal yerine getirmiş[210]; bir müddet sonra İngiliz hükûmetinin emri ile, Şîr Ali'yi Hindistan'a da davet etmiş, fakat kendisi Afgan Emîrini karşılayamadan Londra'ya geri çağrılmış ve yerine de Lord Mayo atanmıştır.

İngiliz yardımından çok memnun kalan Şîr Ali, 1869 Mart'ında Hindistan'ı ziyaret etti[211]. Şîr Ali, iç harbde harab olan memleketini onarmak, Rus tehlikesine karşı müdafaasını sağlamlaştırmak için, İngilizlerden büyük yardım koparmayı ümit ediyordu. Fakat, müzakereler sırasında yeni Umumî Vali Lord Mayo, kasıtlı olarak yardım bahsine temas etmiyordu. Zira, Türkistan'daki Rus yayılmasından İngilizlerin endişe duyduğunu Şîr Ali'nin bilmesini istemiyordu[212]. Sonunda Lord Mayo, Afganistan'daki şahsî saltanatının devamı için Şîr Ali'ye yazılı bir garanti vererek, her türlü dış tehlikeye karşı da Afganistan'ı koruyacaklarını vaadetti[213].

---

210. *Parliamentary Papers,* LVI, 1787-1879, Nr. 14/1.

211. *Parliamentary Papers,* LVI, 1878-79, Nr. 17, 462-465.

212. Lord Mayo'dan Lord Argyll'e, 18 Nisan 1869, *Argyll Papers,* No. 1'den naklen, Anwar-Khan, s. 140.

213. Lord Mayo'dan Şîr Ali'ye, 31 Mart 1869, *Enclosures to the Secret Letters from India,* 1864/4, India Office.

Şîr Ali, kendisine gösterilen hüsn-i kabûlden mütehassis ve İngilizlerin güç ve kuvvetine hayran kalarak 3 Nisan 1869'da Hindistan'dan ayrıldı. Bu ziyareti takib eden üç yıl zarfında Şîr Ali, memleketin idarî sistemini ve ordusunu İngiliz usulüne göre yeniden tanzim etmeye çalıştı[214]. Bunun neticesinde, 1869-1872 arasında İngiliz-Afgan münasebetleri gayet dostane bir havaya girdi. Her iki taraf birbirine güven duymaya başladı. Mesela, bu karşılıklı dostluğa güvenen Şîr Ali, isyan eden oğlu Yakub Han'ı yola getirmek için nasıl hareket etmesi icabettiği hakkında Lord Mayo'nun tavsiyelerini sormuştur[215].

Şîr Ali'nin, Hindistan'ı ziyaretinden sonra küçük oğlu Abdullah Can'a karşı daha iltifatkâr davranmaya başlaması, büyük oğlu ve veliahdı Yakub Han'ı fevkalâde kıskandırmış ve babasıyla aralarını açmıştır. Bu arada, Emîr'in küçük oğlunu kendisine veliahd tayin edeceği hakkında dedikoduların yayılması, Yakub'u, vali bulunduğu Herat'ta babasına karşı isyana tahrik etmiştir (2 Eylül 1870)[216]. Şîr Ali, büyük oğlunun bu isyanına hem çok üzülmüş ve hem de kızmıştı. Zira, kardeşlerinin başlattığı kanlı iç harbi bastırmada kendisine en büyük yardımı, oğlu Yakub Han yapmıştı. Şîr Ali, âsî oğlunu yola getirmek için üzerine kuvvet gönderdi. Babasının kuvvetlerine karşı tutunamayıp yenilen Yakub Han, önce Sîstan'a kaçmak mecburiye-

214. "Lord Mayo and the Ambala Darbar", *Blackwood's Edinburgh Magazine,* CVIII, 1870, s. 73.

215. Kabul Diary, 24 Eylül 1870, *Enclosures to the Secret Letters from India,* 1870/7, India Office.

216. Aynı vesikada 4 Eylül 1870 tarihli mektup.

tinde kaldı[217] ise de bir müddet sonra Herat'ı tekrar ele geçirdi[218]. Onun kabiliyetini bilen ve Afganistan'ın yeniden bir iç harbe sürüklenmesini istemeyen İngilizler, baba ile oğlun aralarını bulmak maksadiyle derhal harekete geçtiler. Lord Mayo, üst üste Şîr Ali'ye mektuplar yazarak Yakub'a karşı sert davranmamasını tavsiye edip, sonunda da baba ile oğlun barışmalarını temine muvaffak oldu[219].

Afganistan'ın gittikçe İngiliz nüfuzuna girdiğini gören Ruslar endişelenmeye başladılar. Onlara göre İngilizler, Afganistan'ın önderliğinde Orta Asya devletleri arasında bir konfederasyon kurarak Rusları Türkistan'dan atmayı plânlıyorlardı[220].

Esasında Şîr Ali, Türkistan müslümanlarını Rus işgalinden kurtarma çarelerini araştırması için, oğlu Yakub isyan etmeden beş ay önce, bir elçisini Buhâra Emîri Muzaffereddin'e göndermiş idi[221]. Fakat, uğradığı mağlubiyetten sonra Buhâra Emîrinin Rusların her istediğini yapar hale geldiğini öğrenen Şîr Ali, bunun üzerine hem babasına ve hem de Ruslara karşı isyan

---

217. "Recent Events in Afghanistan", *Edinburgh Magazine,* CXXXVIII, 1870, 290.

218. Kabul Diary, 1 Haziran 1871, *Enclosures to the Secret Letters from India,* 1871/7, India Office.

219. Lord Mayo'dan Şîr Ali'ye 24 Eylül 1870, 6 Haziran 1871, *Enclosures to the Secret Letters from India,* 1870/7 ve 1871/8, India Office.

220. M.A. Terentyev, *İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii,* Petersburg, 1906, II, 346; Buchanan'dan Lord Clarendon'a Nr. 116, 28 Haziran 1869, F.O. 65/870; *Parliamentary Papers,* LVI, 1878-79, Nr. 9.

221. A. Vambery, *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question,* London, 1874, s. 245.

etmiş olan Muzaffereddin'in oğlu Abdülmelik Tura'ya yardım etmek istedi[222].

Şîr Ali'nin bu faaliyetlerini öğrenen Rus idarecileri, büyük bir telaşa kapıldılar. Hatta Çar II. Aleksander bizzat İngiliz elçisi Buchanan'ı makamına çağırarak Şir Ali'nin Hindistan'daki İngiliz hükûmeti tarafından desteklenip desteklenmediğini sormak ihtiyacını duymuştur[223].

Durum bu hale gelmeden, Orta Asya meselesi Rus ve İngiliz hükûmetleri arasında bir serî görüşmelere konu teşkil etmişti. Zira, Rusların Türkistan'ın mühim bir kısmını istilâ etmiş olmaları ve İngilizlerin de Afganistan'ı yeniden nüfuzları altına almaları bu iki emperyalist kuvveti birbirinden kuşkulandırmıştı. Nitekim, bu kuşkuyu yok etmek maksadiyle, İngiliz Hariciye Vekili Lord Clarendon ile Rus Hariciye Vekili Prens Gorakov 1869 sonlarında Almanya'nın Heidelberg kasabasında buluşarak İngiliz ve Rus nüfuz bölgeleri arasında bir tampon bölge meydana getirilmesine karar vermişlerdi[224]. Fakat Rusların, bugünkü Afgan Türkistan'ı denilen araziyi de tampon bölge içine almak istemeleri yüzünden taraflar arasında anlaşmaya varmak bir türlü mümkün olamamıştır[225]. Rusların bu

222. Vambery, aynı yer.

223. Buchanan'dan Lord Clarendon'a Nr. 112, 25 Temmuz 1869, F.O. 65/870; *Parliamantary Papers*, LVI, 1878-79, Nr. 8.

224. *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan*, s. 29-34, F.O. 65/1150.

225. *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan*, s. 30-34, F.O. 65/1150. Bu vesika serisi, bundan böyle sadece "Correspondence" olarak verilecektir.

cür'etkâr tutumları üzerine, bilhassa Lord Mayo'nun ısrarlı baskısı ve Petersburg sefîri Lord Loftus'un tavsiyesi ile İngiliz hükûmeti Ruslara karşı daha sert bir politika takibine karar verdi. Rus hükûmetine bir nota veren İngilizler, Afgan Türkistanının Dost Muhammed'in maiyetine gönüllü olarak girdiğini hatırlatarak bu bölgenin Afganistan'ın bir parçası haline geldiğini, Şîr Ali'nin bu toprakları müdafaada azimli bulunduğunu ve bu hususta kendisine Hindistan Valisi'nin yardım etmek kararında olduğunu bildirdi[226]. İngilizlerin metaneti karşısında, Ruslar isteklerinden vazgeçerek Afganistan'ın kuzey sınırlarının İngilizlerin istedikleri şekilde olmasını derhal kabul ettiklerini bildirdiler[227]. Böylece iki büyük devlet arasında gittikçe artma istidadı gösteren gerginlik de 1873 başında sona ermiş oldu.

Ne var ki, Afganistan'ın kuzey sınırlarını emniyet altına alan İngilizler, Orta Asya'da meydana getirmek istedikleri *tampon bölge* fikrini unutarak, Türkistan'ın işgal edilmemiş diğer kısımlarını bir nevi Rusların insaflarına terk ettiler. Bu arada Liberallerin kontrolündeki İngiliz hükûmeti, Ruslara karşı tavizsiz bir politika takip ederek gayet başarılı neticeler alan Lord Mayo'yu Londra'ya çağırarak yerine gayet pasif bir zat olan Lord Northbrook'u getirdi. Bu olaydan dört ay sonra da, İngilizlerin serbest bıraktıkları Ruslar, Hîve'yi işgal, şehri müdafaa eden Yamud Türkmenlerini

226. *Correspondence...*, s. 46-48, F.O. 65/1150; *Parliamentary Papers*, LVI, 1878-79, Nr.1.

227. *Correspondence...*, s. 48-49, F.O. 65/1150; Gorçakof'dan Brunnov'a, 31 Ocak 1873, F.O. 65/875.

barbarca katledip[228], Türkistan'ın son müstakil bölgesi olan Türkmen topraklarında ilerlemeğe başladılar[229].

Hîve'nin Rus istilâsına uğraması ve Yamud Türkmenlerinin katliamı Şîr Ali'yi fevkalâde endişelendirmişti. Orta Asya'daki müslüman devletlerin birbiri ardısıra Rus işgaline uğraması üzerine Şîr Ali, kuzey hududlarını tahkim etmeğe karar verdi. Kâbil'deki İngiliz temsilcisi vasıtasiyle Hindistan hükûmetine müracaat ederek, Afganistan ile İngiltere arasında hem tecavüzî ve hem de tedâfüî bir andlaşma imzalanmasını isteyip[230], ayrıca, yeni Hindistan Umumî Valisi Lord Northbrook'dan Afganistan'ın kuzey hududunun tahkimini, Afgan ordusunun daha iyi yetiştirilmesini ve silâhlandırılmasını rica etti[231]. Lord Northbrook'dan cevab gelmesini beklemeden, sadık dostu ve veziri Seyyid Nur Muhammed'i 1873 Temmuzunda Hindistan'a gönderdi. Seyyid Nur Muhammed, Şîr Ali'nin ricalarını bir defa daha dile getirdiyse de, Lord Northbrook, Rusların Afganistan'ı işgal etmeyeceklerine dair İngiliz hükûmetine teminat verdiklerini söyleyerek Emîr'in isteklerini reddetti[232]. Seyyid Nur Muhammed, Kâbil'e dönüp İngilizlerin cevabını bildirdiği zaman Şîr Ali, *"Rusların, yapılacak müzâkerelere ve verilen garantilere sâdık kaldıkları asla görülmemiştir, onun için de, onların vaadlerine inanmak mümkün değildir"* diye-

228. M. Saray, *Türkistan Türkleri,* s. 15; *Correspondence...,* s. 52, F.O. 65/1150.

229. Saray, aynı eser, s. 15; *Correspondence...,* 72 vd., F.O. 65/1150.

230. *Parliamentary Papers,* 1878-79, LVI, Nr. 34, 523-529.

231. Aynı vesika, Nr. 26/2, 484-485.

232. Gösterilen yer.

rek İngilizleri samimiyetsizlikle suçlamıştır[233]. Bu olay Afgan-İngiliz münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira, büyük bir hayâl sukutuna uğrayan Şîr Ali, *"İngilizler, kendi menfaatlerinden başka hiç bir şeye bakmazlar ve bunun için de gerekli zamanı seçerler. Kim kuvvetli ise daima onun tarafına dönerler. İngilizlerden yardım ümid ederek hayatımı boş yere harcayamam"* diyerek, bundan böyle İngilizlerin Afgan topraklarına giriş çıkışlarını yasak etmiştir[234].

İngiltere'de hakim olan Liberal Parti'nin, Türkistan'daki Rus yayılmasına karşı tepki göstermemesi ve Şîr Ali'nin, hiç olmazsa makul olan, bazı isteklerini karşılamayıp onu küstürmesi, İngiliz umumî efkârında büyük tepkilere yol açtı. Bu tepkiler neticesi yapılan yeni seçimlerde Muhafazakâr Parti iktidara geldi.

Disraeli başkanlığında kurulan yeni Muhafazakâr hükûmetin ilk işi, ne pahasına olursa olsun Şîr Ali ile dostluğun yeniden kurulmasını sağlamak maksadiyle gerekli teşebbüsleri yapmak oldu. Bunun için, Hindistan Umumî Valisi Lord Northbrook'a gerekli direktifler derhal gönderildi[235]. Fakat İngiliz hükûmeti, aktif politika taraftarı olmayan Lord Northbrook'a istediklerini yaptıraınadı[236]. Bunun üzerine hükûmet, Lord Northbrook'u Hindistan Valiliğinden azlederek yerine Lord Lytton'u tayin etti.

Bu arada İngiliz hükûmeti, Londra'ya yeni tayin edilmiş olan Rus elçisi Kont Şuvalof'a Rusya'nın Türk-

233. Gösterilen yer.
234. Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 283.
235. Anwar Khan, s. 218.
236. Aynı müel., s. 219-223.

men topraklarında ilerlemesini durdurmasını ve bilhassa Afgan sınırına yakın stratejik ehemmiyeti büyük olan Merv'i işgalden kaçınmasını, aksi halde İngiltere'nin gerekli tedbirleri almaktan çekinmeyeceğini bildirdi[237]. İngilizlerin bu sert ikazı Rusları oldukça telaşlandırmış ve bizzat Çar'ın başkanlığında toplanan Rus hükûmeti durumu görüşerek Türkmen topraklarındaki ilerlemeyi şimdilik durdurmayı uygun bulmuş ve Merv ile ilgili olarak da İngiliz hükûmetine şu cevabı göndermiştir: *"Rusya, Merv'i almak niyetinde değildir. Fakat, 1873'de Afganistan'ın kuzey sınırlarını tesbit eden andlaşmaya göre, Türkmenistan da dahil bütün Türkistan, Rus nüfuz bölgesi olarak kabul edilmiştir"*[238]. Fakat bu Rus açıklaması İngilizleri tatmin etmedi. İngilizler, Merv'in Rus nüfuz bölgesi içine alınmasına karşı çıktılar. Bu ise, iki hükûmetin arasındaki gerginliği daha da artirdı.

Esasında İngilizler, Rusların güneye yayılma politikalarından tedirgin idiler. Ruslar, yalnız Orta Asya'da değil, aynı zamanda Balkanlarda da istilâ emelleri taşıyorlardı. Ruslar, bu maksatlarını erişebilmek için de Balkanlardaki hıristiyan unsurları durmadan Osmanlı devleti aleyhine kışkırtıyordu[239]. Osmanlı devletinin parçalanmasiyle Hindistan yolunun tehlikeye düşeceğini gören İngilizler, Rusların bu faaliyetlerine karşı çıktılar. Bu ise Rusya ile İngiltere'nin arasını

237. Lord Derby'den Lord Loftus'a No. 64, 19 Mart 1875, *F.O. 65/926.*

238. Lord Loftus'dan Lord Derby'e Nr. 134. 27 Nisan 1875, *F.O. 65/927; Correspondence...*, s. 84-85, *F.O. 65/1150.*

239. A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, Ankara, 1970, s. 75-81.

daha da açtı. Bunun üzerine İngiliz hükûmeti, Hindistan Valiliğine yeni tayin ettiği Lord Lytton'a emir vererek Rusya ile Orta Asya'da bir harbe hazır olunmasını bildirdi[240]. İki yüzlü bir siyaset takib ettikleri için Ruslardan nefret eden Lord Lytton, bu emri alır almaz derhal harekete geçerek 40.000 kişilik bir kuvveti hareketa hazır hale getirdi[241].

Bu arada İngilizlerin baskısı ile Şark Meselesi'ni görüşmek için ilgili devlet mümessilleri 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplandılar[242]. Konferansın bir netice alınamadan dağılmasından sonra, İngiliz hükûmetinin Osmanlı devleti lehindeki tavrı değişti. İngiltere'yi temsil eden Lord Salisbury, konferans esnasında Rus temsilcisi İgnatiyef'in tek taraflı izah ve telkinleri ile Osmanlı devleti lehine gösterdiği desteği değiştirdiği gibi, güneye yayılmasından dolayı Rusya ile harb etmenin lüzumuna da inanmamaya başladı[243]. Salisbury, Londra'ya dönüşünde harb aleyhtarı bakanlarla birleşince İngiliz hükûmeti, Rusya politikasını değiştirdi ve dört ay sonra Rusların başlattığı Türk-Rus harbinde de tarafsız kalmayı tercih etti.

İngiliz hükûmetinin tavrındaki değişiklik Lord Lytton'u Hindistan'da müşkül durumda bıraktı. Zira, Lord Lytton daha önce hükûmetinin verdiği emirlere göre bir taraftan Rusya'ya Orta Asya'da büyük bir dar-

240. Anwar Khan, s. 232.

241. Aynı müel., s. 236-237.

242. Kurat, s. 82; M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, London, 1966, s. 191-192.

243. G.E. Buckle and W.P. Monypenny, *The Life of Disraeli*, New York, 1929, II, 983.

be indirmek için hazırlıklara girişirken, diğer taraftan da Şîr Ali ile aradaki kırgınlığı düzeltmek maksadiyle faaliyete geçmiş bulunuyordu. Lytton, ne pahasına olursa olsun Şîr Ali'nin dostluğunu yeniden kazanmak azminde idi. Onun için, daha önce Lord Northbrook'un reddettiği bütün isteklerini yerine getireceğini bildiren bir mektubu emir subayı vasıtasiyle 5 Mayıs 1876'da Şîr Ali'ye gönderdi[244]. İngiliz politikasındaki değişikliklerden habersiz olan Şîr Ali, daha önce bütün yalvarmalarına rağmen İngilizlerin vermeyi reddettikleri yardımı şimdi fazlasiyle vermek istemelerinden büyük bir şüpheye kapıldı. Bu değişikliğin arkasında mutlaka bir İngiliz oyunu vardır diye, Lord Lytton'un elçisini kabul etmedi. Fakat Rus tehlikesinden çok tedirgin olduğu için bir müddet sonra yaptığına pişman olarak, Lord Lytton'a bir elçi gönderdi[245]. Bu defa da İngilizler, misilleme yoluna giderek Şîr Ali'nin elçisini kabul etmediler[246]. Böylece her iki tarafda işi lüzumsuz bir şekilde inada ve prestije döktüler. Kendi menfaatleri aleyhindeki bir basit davranışlar tarafları birbirinden daha da uzaklaştırdı.

Bu menfi gelişmeler üzerine Lord Lytton, 1857'deki andlaşmadan bu yana Kâbil'de Hindistan Valiliğini temsil eden İngiliz vekili Ata Muhammed Han'a derhal yeni emirler göndererek Şîr Ali'nin İngiliz hükûmetine karşı hasmâne davranışlardan vazgeçmesini bildirdi. Bu ikaz Şîr Ali'yi daha yumuşak davranmaya sevk etti. Afgan Emîri, İngiliz Vekili Ata Muhammed'e

---

244. *Parliamentary Papers*, LVI, 1878-79, Nr. 36/6.
245. *Parliamentary Papers*, LVI, 1878-79, Nr. 36/7.
246. Aynı vesika, Nr. 36/8-10.

rica ederek Lord Lytton'a kendi görüşlerini teferruatlı olarak anlatmasını istedi[247]. Bunun üzerine Ata Muhammed, 1876 Ekim'inde Hindistan'ı ziyaret ederek Lord Lytton'a Şîr Ali'nin İngiliz yardımından ümidini kestiği bir anda kendisine cömertce yapılan yardım teklifinden son derece kuşkuya kapıldığını anlattı[248]. Lytton, Ata Muhammed'e İngiliz hükûmetinin dostca yaklaşmasının bu defa gayet samimi olduğuna Şîr Ali'yi inandırmasını, Afganistan ile İngiltere arasında tecavüzî ve tedafüî bir andlaşmayı imzalamağa hazır olduklarını, kendisini Afganistan'ın gelip geçmiş en kudretli hükümdarı yapacaklarını, kendinden sonra yerine geçmesini istediği veliahdı kabul etmeğe hazır olduklarını, iç ve dış meselelerinde kendisine yardımcı olacaklarını, Afganistan'a senelik nakid para yardımında bulunmağa ve kuzey sınırlarını tahkim etmeğe hazır olduklarını bildirmesini; buna karşılık da, dış siyasetini İngilizlerin tavsiyesine göre yürütmesini, Herat'da ve diğer stratejik yerlerde İngiliz ajanlarının bulunmasına izin verilmesini ve Ruslarla her türlü manasebetin durdurulmasını istediklerini anlatmasını söylemiştir[249].

Afgan Emîrine bu teklifleri gönderdikten bir müddet sonra Lord Lytton, askerî danışmanlarının tavsiyesine uyarak, herhangi bir ihtimale karşı, Afganistan sınırında zaten İngilizlerin yarı vassalı haline gelmiş olan, Kelât Hanlığı ile bir dostluk anlaşması imzaladı

247. *Parliamentary Papers,* 1878-79, LVI, Nr. 36/8-10.

248. Ata Muhammed'in mülâkatı, 7 ve 10 Ekim 1876, *Parliamentary Papers,* 1878-79, LVI, Nr. 36/18-19.

249. Aynı vesika, Nr. 36/26-31.

(8 Aralık 1876). Bu andlaşma ile İngilizler, Kelât Hanlığı sınırlarında bulunan ve nüfusu tamamiyle Afganlardan meydana gelen, hem Afganistan içlerine doğru ilerlemede ve hem de Hayber geçidini kontrol etmede stratejik ehemmiyeti büyük olan Kuvetta'yı ihtiyaç halinde işgal edebileceklerdi[250].

1877 Ocak başlarında Hindistan'a varan Afgan heyeti derhal müzakerelere başladı. Ne var ki, İngilizlerin taviz vermeden herşeyi dikte ettirme hevesleri, müzakereleri gittikçe çıkmaza sürüklüyordu. Bu ise, zaten İngilizlere pek itimadı olmayan Afgan heyeti başkanı Seyyid Nur Muhammed'i tamamıyle müteredditve müşkül duruma düşürüyordu. O'nun gayesi, Afganistan'ın istiklâline halel getirmiyecek şerefli bir andlaşma imzalamak idi. Bunu te'min etmek ümidiyle Lord Lytton'u ziyaret ederek kendisine şunları söyledi: *"Meseleler şimdi tam mânâsiyle bir krize dönüştü. Durum fevkalâde vahimdir... İngiliz milleti büyük ve kudretli olduğu için Afgan halkı sizlere mukavemet edemez; fakat, halk istiklâl ve hürriyetine çok düşkündür ve bu uğurda hayatlarını seve seve verirler... Bizim üzerimize kaldıramayacağımız bir yükü yıkmamalısınız. Şâyet lüzumundan fazla bize yüklenirseniz bundan meydana gelecek güçlüklerin neticesinden siz sorumlu olursunuz"*[251].

Fakat, Afganistan'ı her ne pahasına olursa olsun kontrol etmek kararında olan Lord Lytton, Seyyid Nur Muhammed'in bu ricalarını nazar-ı itibara almamıştır.

---

250. *The Cambridge History of India,* VI, 414-415; Anwar Khan, s. 236.

251. B. Smith, *Life of Lord Lawrence,* London, 1893, II, 629.

Bu ise, müzakereleri tamamiyle çıkmaza sokmuş ve neticede hiçbir karar alınamadan toplantı sona ermiştir. Böylece, tarafların, bilhassa İngilizlerin, basiretsiz tutumları yüzünden Afgan-İngiliz münasebetleri düzelmek yerine tamamiyle bozularak düşmanca bir havaya girmiştir[252].

Yaptığı bütün baskılara rağmen Lord Lytton, Afganları ikna edip onlara istediği şartlarda bir andlaşma imzalattırmayınca oldukça şaşırmış idi. Fakat Lytton, kısa zamanda bu şaşkınlıktan kurtularak Afgan sınırı boyunca bir takım tedbirler almağa başladı. Bu meyanda, daha önce Kelât Hanlığı ile yaptığı andlaşmanın kendilerine verdiği hakka dayanarak Kuvetta'yı işgal ettirmesi[253] Afganlar tarafından hasmane bir hareket olarak vasıflandırıldı.

İngilizler, kaybettikleri Afgan dostluğunu yeniden kazanmak ümidiyle 1877 yazında Afganistan'ı ziyaret eden Türk sefaret heyetinin tavassutuna sığındılar. Rusların, Balkanlarda Osmanlı idaresinde yaşayan hıristiyan ahaliyi güya kurtarmak maksadiyle Osmanlı devletine harb ilân etmeleri üzerine, Türk hükûmeti de Orta Asya müslümanlarının Ruslara karşı cihad ilan etmelerini temin maksadıyle sâbık İstanbul kadılarından Ahmed Hulûsi Efendi'yi fevkalâde elçi olarak Afganistan'a göndermişti. İngilizlerin Türk hükûmetine ricası üzerine Ahmed Hulûsi, aslî vazifesinin yanısıra bozulan Afgan-İngiliz münasebetlerinin yeniden düzeltilmesi için Afgan Emîrini iknaya çalışacaktı. Hindis-

252. 7 ve 10 Ekim 1876, Ata Muhammed'in mülâkatı, *Parliamantary Papers,* 1878-79, LVI, Nr. 36/32.

253. *The Cambridge History of India,* VI, 414-415.

tan üzerinden seyahat ederek Eylül ortalarında Kâbil'e varan Ahmed Hulûsi, İslâm'ın başı Halife'nin fevkalâde elçisi olarak Şîr Ali tarafından büyük bir hürmetle kabul edildi. Mûtad kabul merasiminden sonra Ahmed Hulûsi, sefaretinin maksadını Şîr Ali'ye şöyle anlattı: *"Din-i mübînin ve İslâm'ın en büyük düşmanı bulunan Rusyalıların Orta Asya'da şimdiye kadar yapmış oldukları istilâ hareketleri ve Türkistan taraflarında ehl-i imana karşı gösterdikleri gaddarca davranışların esas gayesi oralarda bulunan İslâm hükûmetlerinin tamamını mahvetmektir. Rusyalının birkaç İslâm hükûmetini mahvettikten sonra işi Afganistan'a kadar ilerletmiş olduğundan Padişahımız efendimizin Halife olmak sıfatiyle bütün müslümanların sığınağı ve başı olarak en son emelinin Asya'daki müslüman kütleleri arasında bir yardımlaşma ve birlik kurma olduğu ve benim vazifemin de esasen bu hayırlı işi yürütmek olduğu bildirildi. Afganistan'ın coğrafî mevkii itibariyle tabiî rakibi İran devleti olmakla beraber Türkistan'daki İslâm kavimlerini istilâ pençesine alarak ilerleyen Rusya'dan daha çok sakınmak ve perişan olan hükûmetlerin esef verici hâllerinden ders almak icab edeceği ve buna göre İslâmlar arasında bağlantı ve birlik kurmakla birlikte Afganistan'ın, Osmanlı devletinin dost ve müttefiki bulunan İngiltere devleti ile eskiden olduğu gibi dostça münasebetlerde bulunmasının ilk tedbirlerden olacağı ve Rusya'nın Osmanlı devleti ile halen harbde bulunduğu şu sırada bu taraflarda kuvveti az olduğundan bunu fırsat bilerek hemen Buhâra ve Hîve'nin kurtarılması yollarına girilmesinin münasib düşeceği ve buna Buhâra halkı ile Türkmen kabîlelerinin de yardımda bulunacağı imkân da-*

hilindedir..." Ahmed Hulûsi, Şîr Ali'nin verdiği cevabı raporunda şöyle nakleder: "*Küçük bir hükümdar olmasına rağmen İslâmın halifesi tarafından kendisine böyle hâlis bir niyetle sefir gönderilmesinden dolayı son derecede müteşekkir olduğunu bildiren Emîr, Afganistan ahalisinin hemen hepsinin Sünnî müslüman bulunduğu cihetle Osmanlı devletinin duacısı olduğunu ve kendi hükûmetinin dahi Devlet-i Aliyye'nin bir parça müstemlekesi olduğunu söyledikten sonra, Rusyalıların gaddarca düşünceleri malûm ve tasdik edilmiş olmakla beraber, İngiltere devletinin hileleri dahi sayılamıyacak kadar çok olduğunu ve kendilerine daima sûret-i haktan görünüp bizi mahvetmek derecesine kadar gittiği ve hattâ eski dostluğun semeresi olarak bu defa Kandehar hududuna on saat mesafede bulunan Afganistan'a bağlı Kuvetta'ya asker sevk edip niyetinin Kâbil'i almak olduğu ve Rusya'nın dahi asıl gözünün Hindistan'da olduğunu ve yolu üzerinde bulunan Hokand ve Buhâra Emîrliklerini de bu sebepten zapt ve istilâ etmiş bulunduğu ve Buhâra'nın başına gelen felâketi önceden keşfedip bunun giderilmesi çaresine bakılması için Buhâra Emirine dostâne ihtarda bulunarak arada bir birlik tesisi için çok gayret göstermiş ise de maalesef bir fayda vermediğini, kendisinin nihayet 4-5 seneden beri uykuyu dahi terkederek gece gündüz asker toplamakla meşgul bulunduğunu ve İran'ın dahi kendisine karşı olması cihetiyle Afganistan'ın şimdi üç kuvvetli düşman arasında kaldığını ve fakat bunlardan en ziyade zararlı olanın İngiltere olduğunu, bu sırada Rusya ile savaşa girmenin güçlüğünü uzun uzun anlattı. Ancak, bunlardan hangisi savaşa teşebbüs ederse ona var kuvveti ile mukabele edeceğini ve*

kendisinin Rusya ile asla bir ittifak ve ittihadı mevcut olmadığını, İngiltere'nin ise asıl maksadının Afgan hükûmetini nüfuzu altına alarak Afganistan'ın Rusya'ya karşı cephe almasına kendisinin müsade etmediğini göstermek ve bu suretle Afganistan'ı tam nüfuzu altına almak olduğunu; Rusya'nın da, buna karşı bozgunculuğu ve hilekârlığı gereğince, Afganistan'ı müstakil bir hükûmet olarak hiç bir tarafa tâbiiyeti bulunmadığını isbata çalıştığını belirtti. Bu sebeple kendisinin iki hîlekâr arasında kaldığını söyledi.

İngiltere ile aralarında eski münasebatın yenilenmesi için İstanbul'a bir sefir gönderdiği takdirde Bâb-ı Âlî'nin aracılığı ile iyi bir neticeye varılacağı ümidinde olduğunu söylediğim zaman, cevaben şöyle dedi: Bir sefir gönderdiğimiz takdirde İngiltere bundan istifade ederek karşılık vermeden işi sürüncemede bırakacaktır. Bunun için sefir gönderme taraftarı değiliz. Fakat Osmanlı Devleti'nin şu lütfuna teşekkür etmek üzere bir hususî sefir göndeririz. Osmanlı Devleti arzu ederse burada devamlı bir elçi bulundurabilir. Ben şahsen Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeye hazırım. Çünkü O, İslâmın ve İslâm hükûmetlerinin koruyucusudur. Osmanlı Devleti müttefiki bulunduğu İngiltere'yi bizim mülkümüzden ihraç buyurursa o zaman İngilizlerle aramızda bir mesele kalmaz" dedi[254]. Böylece, Ahmed

254. Ahmed Hulûsi Efendi'nin fevkalâde elçi olarak Afganistan'ı ziyareti kâ'imesi (raporu), *Başbakanlık Arşivi, İrâde Hâriciye,* Nr. 16873, Lef. 1. Bu rapor Ahmed Hulûsi Efendi'nin maiyyetinde bulunan sırkâtibi Ahmed Bahâî Efendi tarafından kaleme alınan lâyiha ile Padişah'ın Şîr Ali'ye ve Şîr Ali'nin de Padişah'a gönderdiği mektuplar M.C. Baysun tarafından neşr olunmuştur, "Şirvânî-zâde Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganis-

Hulûsî Efendi'nin Kâbil'i ziyareti yalnız Osmanlı hükûmetinin değil, aynı zamanda İngilizlerin de ümit ettikleri neticeyi vermemiştir. Fakat, devam etmekte olan Osmanlı-Rus Harbi'nin 1877 sonlarına doğru Rusya lehine gelişmeğe başlaması Afganistan'ın kaderine de tesir etti. 1878 başlarında Rus ordularının İstanbul önlerine kadar ilerlemeleri üzerine telâşa kapılan İngilizler, derhal İstanbul'a bir donanma göndererek Rusların daha fazla ilerlemelerine mani oldular. Neticede Ruslarla Osmanlılar, Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşmasını imzalıyarak harbe son verdiler. Fakat yapılan sulh andlaşması ile Rusların işgal ettikleri yerlerin haricinde Osmanlı Devleti'nden büyük tavizler elde etmeleri İngilizlerin yine hoşuna gitmemiş ve tarafları Berlin'de yeniden bir araya getirerek andlaşmayı kendi menfaatlerine uygun bir şekilde değiştirmişlerdir[255]. İngilizlerin bu müdahalesi ise Rusları fevkalâde galeyana getirmiş ve hatta onlara karşı bir harbi dahi düşünmüşlerdir[256].

Esasında Ruslar, böyle bir ihtimali düşünerek da-

tan elçiliğine aid vesikalar", *Tarih dergisi*, IV/7 (İst. 1953), 147 vd. Ahmed Hulûsi Efendi'nin Afganistan'ı ziyareti dolayısiyle Pan-İslâmizm hareketi hakkında İngilizlerin görüşünü aksettiren D.E. Lee'nin "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877" adlı makalesi görülmeğe değer bir araştırmadır.

255. Kurat, s. 86-90; Anderson, *The Great Powers and the Near East (1774-1923); Documents of Modern History*, London, 1970, s. 98-101, 108-112.

256. Rus hükûmetinin yarı-resmî organı olan *"Gazette de St Petersburg"*un 17 Temmuz 1878 tarihli nüshasında neşredilen bir makalede şöyle deniyordu: "Bundan böyle Asya cephemizde, Türkiye'den başka, en az onun kadar uğraşmamız icabeden, yeni bir düşmanımız vardır ki bunun adı İngiltere"dir.

ha önceden bazı gizli tedbirler almışlar idi. Rus hükûmeti, Osmanlı Devleti'ne karşı harb ilân etmeden önce bizzat Çar'ın başkanlığında toplanarak, bir harb halinde, İngiltere'ye karşı nasıl hareket edeceklerini kararlaştırmıştı. Ruslar, bir harb halinde İngilizlere karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek saha olarak Orta Asya'yı gördükleri için, Afganistan üzerinden Hindistan'a doğru yapacakları bir askerî harekât ile İngilizleri müşkül duruma düşürebilecekleri kanaatende idiler. Önce, harekâtın İran üzerinden yapılmasına karar verilmş ise de, bu ülkenin Basra Körfezi cihetinden İngiliz donanmasının baskısına açık olması sebebiyle bundan vazgeçilerek Afganistan üzerinden icrasına karar verilmiştir. Bu vesileyle Kâbil'e bir elçilik heyetinin gönderilmesine ve harekâtın Afganistan'a karşı bir düşmanlık taşımadığını, bilakis Afganistan'ın istiklâlini İngilizlere karşı korumak olduğunu ve hatta bu harekâtın Afganlara yardım etmeğe mâtuf olduğunu Şîr Ali'ye anlatılacaktı[257]. Bunun için Türkistan'daki Rus birlikleri derhal takviye edilerek Türkistan Umumî Valisi General Kaufman'a hazırlıklı olması bildirilmişti.

Osmanlı-Rus Harbi'nin sonlarına doğru İngilizlerin Türkler lehine duruma müdâhele ettiği haberini alan General Kaufman, derhal Kâbil'e bir heyet göndermek için hazırlıklara başladı. Heyet, General Stolietof başkanlığında 6 subay ile 22 er'den meydana geliyordu. Fakat heyet, Taşkent'den ayrılmadan önce General Kaufman, Şîr Ali'ye bir haber göndererek Gene-

257. A. İl'yasov (Ed.), *Prisoedineniye Turkmenii k Rossii,* (Arşiv vesikaları kolleksiyonu), Aşkabad, 1960, vesika Nr. 177, 332-336.

ral Stolietof ile maiyetinin gelişini haber vermiş ve kendilerinin mutlaka kabul edilmesini, aksi halde 1869'da Ruslara sığınmış ve halen Türkistan da ikamet etmekte olan Abdurrahman Han'ı, emrine vereceği bir Rus ordusu ile Afganistan'a göndereceğini bildirmiştir.[258] Kaufman, General Stolietof'a hareketinden önce şu yazılı emri verdi: *"Ekselânslarının vazifesi, Afgan hükümdârının İngilizlerin her türlü teşebbüsüne karşı güvensizlik duymasını ve İngiltere'nin Afganistan'ı nüfuzuna almak için girişeceği bütün teşebbüslere mukavemet etmesini sağlamaktır."*[259]. Nihayet, bir gün evvel Berlin Kongresinin başladığından habersiz olan Rus heyeti, 14 Temmuz 1878'de Taşkent'den hareket ederek 22 Temmuz'da, Şîr Ali'nin bu ziyaretten vazgeçilmesi için yaptığı bütün ricalara rağmen, Kâbil'e vardı[260]. Afgan Emîri davetsiz misafirlerini ağırlamak mecburiyetinde kaldı.

Bir Rus heyetinin Kâbil'e geldiği haberi kısa zamanda Hindistan'a ulaştı. Derhal harekete geçen Lord Lytton, Şîr Ali'ye, General Chamberlain başkanlığında bir heyeti bizzat kendileriyle son gelişmeleri acele görüşmek için Kâbil'e gönderdiğini haber verdi (14 Ağustos 1878)[261]. Fakat, o sıralarda ansızın vefat eden küçük oğlu Abdullah Can'ın mâtemini tutmakta olan Şîr Ali,Lord Lytton'un mektubunu ancak 12 Eylül'de okuyabilmiş ve ancak bir hafta sonra da cevabını yazabil-

---

258. Fletcher, s. 131.

259. M.A. Terentyev, *İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii*, Petersburg, 1906, II, 428.

260. Fletcher, s. 131.

261. Fraser-Tytler, s. 144.

mişti.[262] Bu arada, cevabın geciktiğini gören İngilizler, elçilik heyetinin yoluna izinsiz olarak devamına karar verdiler. Fakat İngiliz heyeti, Hayber Geçidi'nin ağzındaki Afganların Cemrud hudud kalesine ulaştıkları zaman, kale kumandanı, Feyz Muhammed tarafından durduruldu. Afgan hudud kumandanı, Şîr Ali'nin cevabı gelene kadar İngiliz heyetinden beklemelerini rica etti. Afganistan'ı zorla da olsa yola getirme kararında olan harb taraftarı grup ile Lord Lytton, Afgan hudud kumandanının hareketini hakaret telâkki ederek, heyetin başka bir güzergâhdan ve icabında gösterilecek engelleri zorla aşarak yoluna devam etmesini emretti.[263]

Diğer taraftan Rus hükûmeti, Berlin Kongresinin yeni bir andlaşma ile sona ermesi ve İngiliz hükûmetinin yeniden artan baskısı üzerine General Kaufman'a emir vererek General Stolietof başkanlığındaki Rus heyetini Kâbil'den geri çağırmıştır[264]. Böylece Rusya ile İngiltere arasında beliren harb ihtimali de ortadan kalkmış oluyordu.

Ne var ki, Rusya ile harb ihtimalinin ortadan kalkmasına rağmen, bir zamanlar Lord Auckland'ın Dost Muhammed'e yaptığı gibi, Lord Lytton da, İngiliz elçilik heyetinin gelişini kabul etmesine rağmen, Şîr Ali'yi haksız olarak hükûmetten uzaklaştırmak için İngiliz kuvvetlerini harekete geçirdi. Bu şekilde İkinci İngiliz-Afgan Harbi başlamış oldu. Fakat, Afgan ordusu,

---

262. Aynı müel., s. 145.

263. Fletcher, s. 132.

264. *correspondence..., F.O. 65/1150,* s. 108-115; D.A. Milyutin, *Dnevnik D.A. Milyutina,* Moskova, 1947-50, III, 96.

Dost Muhammed devrinden de kötü olduğu için, İngiliz işgal kuvvetleri karşısında hiç bir mukavemet gösteremediler. Üç koldan ilerleyen İngilizler, kısa zamanda Celâlâbad, Peyvar Kotal ve Kandehar'ı az bir mukavemetten sonra ele geçirdiler[265].

Bu sırada İngilizlerin hızlı ilerleyişi karşısında paniğe kapılan Şîr Ali, General Kaufman'dan acele yardım talebinde bulunmuş ise de, isteği reddedilmiştir[266]. Çaresizlik içinde kalan Şîr Ali, sorumluluğu, bir zamanlar lüzumsuz yere hırpaladığı, büyük oğlu Yakub Han'a devrederek Rusya'ya gitmek üzere Kâbil'i terk etmiştir[267]. Maksadı, İngiliz işgalini güyâ Rus çarına şikayet etmekti. Fakat bu emeline kavuşamadan yolda öldü (21 Şubat 1879)[268].

Babasının ölüm haberini alan Yakub Han derhal İngilizlere müracaat ederek sulh talebinde bulunmuştur.[269] Afganistan'da daha fazla kalmanın mahzurlarını bilen İngilizler, Yakub Han'ın bu talebini memnuniyetle kabul ettiler. Yakub Han ile İngiliz temsilcisi Sir Louis Cavagnari, Gandamak'da buluşarak sulh andlaşmasını imzaladılar (20 Mayıs 1879). Bu andlaşmaya göre Yakub Han, İngiliz ajanlarının Afganistan topraklarında serbestçe dolaşmalarına ve Kâbil'de devamlı bir İngiliz temsilcisinin bulundurulmasına müsaade ediyordu[270]. Andlaşma yapılır yapılmaz, önce, kuzey Afganistan'a doğru ilerlemiş olan İngiliz birliklerinin

265. Fletcher, s. 132.
266. Fraser-Tytler, s. 145.
267. Aynı yer.
268. Aynı müel, s. 146.
269. Fletcher, s. 133.
270. Aitchison, *A Collection of Treatise...*, XIII, 240.

ve bilahare de diğer birliklerin Afganistan'dan geri çekilmeleri emredilmiştir. Bu arada andlaşmayı İngiltere adına imzalamış olan Cavagnari de İngiliz elçisi tayin edilerek 3'ü subay ve 75'i sepoy (Hindli asker) olan maiyetiyle birlikte Kâbil'e hareket etmiştir[271].

Ne var ki, İngiliz elçilik heyetinin Kâbil'e varışından birkaç hafta sonra, dokuz aydır maaşlarını alamayan bazı Afganistan birlikleri, başlarındaki subayları tesirsiz hale getirerek isyan etmişlerdir. İsyancı birlikler Kâbil'e gelerek Yakub Han'ın sarayına hücum etmişlerdir. Fakat onların hücûmları Emîrin Kızılbaş Türklerinden meydana getirdiği muhafız birliği tarafından geri püskürtülmüştür. Bu sırada birkaç kışkırtıcının gayretiyle, isyancı birlikler İngiliz sefâretine hücûm etmişlerdir[272]. Yakub Han'ın bu ümid edilmedik gelişmeyi muhafız birliği ile durduracağı yerde âtıl kalması, kendisinin ve Afganistan'ın kaderini kısa zamanda değiştirmiştir. İngiliz sefirini korumakla mükellef Hind asıllı 75 kişilik muhafız birliğinin mukavemetini kısa zamanda kıran isyancılar, sefir Cavagnari de dahil bütün sefaret mensuplarını katlettiler[273].

Cavagnari ve maiyetinin katledilmeleri haberi Hindistan'a ulaşır ulaşmaz Lytton, Kâbil'e 80 kilometre mesafede ve Hindistan'a dönüş hazırlığı yapmakta olan General Roberts komutasındaki orduya, Afgan başkentini derhal işgal etmesini emretmiştir. Bu arada Kâbil'de olanlardan fevkalâde paniğe kapılmış olan Emîr Yakup Han, 27 Eylül 1879'da General Roberts'ın

271. Fraser-Tytler, s. 146.
272. Fletcher, s. 134; Fraser-Tytler, s. 147.
273. Aynı yerler.

karargâhına gelerek, olanları anlatıp üzüntüsünü bildirmek istemiş ise de, kendisi İngiliz generali tarafından gayet soğuk bir şekilde karşılanmış ve hiç bir sözüne de itibar edilmemiştir[274]. Dokuz gün sonra isyancı askerleri Kâbil önlerinde mağlup eden General Roberts, aynı gün şehri de işgal etti[275]. İyi bir kumandan olmasına rağmen, fevkalâde sert ve merhametsiz bir insan olan Roberts, olayların başlayış sebeplerini araştırmadan İngilizlere karşı çıkan herkesi katlettirmeğe başladı[276]. General Roberts'ın katliam hareketi ancak Londra'dan gelen kat'î emirlerle durdurulabildi.

Bu arada olanlardan fevkalâde üzüntüye kapılan Yakup Han, Afgan emîrliğinden feragat etmiş ve bir müddet sonra da İngilizler tarafından Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir.

Çok geçmeden, Afganistan'ın işgalinin her hususta pahalıya mâlolduğunu gören Lord Lytton ile General Roberts, Afgan tahtı için hem kendilerinin ve hem de Afganların benimseyebileceği bir lider aramağa başladılar. Bu lider arayışının devam ettiği bir sırada, 11 Aralık 1879'da, 250 kişilik bir İngiliz birliği Wardak kabilesi reisi Muhammed Can ve adamları tarafından hücuma uğramış ve müşkül duruma düşen İngilizleri geri çekilmeğe mecbur bırakmışlardı[277]. İngilizlerin geri çekilişini bir nevi mağlûbiyet olarak gören Kâbil havalisindeki binlerce köylü 1841'deki gibi müstevliye yeni bir darbe ümidiyle amansızca saldırdılar. Fakat dai-

274. Fletcher, s. 135; Fraser-Tytler, s. 147.
275. Fletcher, s. 135; Fraser-Tytler, s. 147.
276. Fletcher, s. 135.
277. Fletcher, s. 136.

ma tedbirli hareket eden Roberts, açtırdığı topçu ateşiyle binlerce Afgan'ı kısa zamanda paramparça ettirmiştir[278]. Buna rağmen yılmayan Afgan köylülerinin hücumu büyük bir cesaretle devam etmiş ise de, mühimmatları tükenmeye başladığından ağır kayıplar vererek çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[279]. Afgan köylülerinin hücumunu işiten İngilizler, General Gough komutasında yeni bir orduyu Kâbil'e göndermek ihtiyacını duymuşlardır.

Kâbil önlerinde meydana gelen bu mücadelelerde İngilizlerin gösterdiği cesaret, muharipliği seven bazı Afgan gruplarının takdirini kazanmış, bu ise, sert karakterli General Roberts'ın hoşuna gitmiş ve ilk hareketinin aksine, bu çarpışmalara giren veya sebep olanlar için bir af ilân etmiştir[280]. Bu enteresan gelişmeler, kısa bir müddet için de olsa, gerginliğin biraz azalmasına sebep olmuştur.

Bu olayların hemen arkasından, Afganistan iç harbinde amcası Şîr Ali'ye yenilince (1869) Türkistan'da Ruslara iltica etmiş olan Abdurrahman Han'ın Afganistan'a dönmekte olduğu haberi İngilizlere ulaştı. Bu, Afganistan'ı dost ve muktedir bir lidere teslim ederek Hindistan'a geri çekilmek isteyen İngilizleri oldukça sevindirdi. Abdurrahman Han, Afgan Türkistanı'na girer girmez, o bölgenin valisi Sultan Murad Han ile kuzey Afgan ordusu kumandanı Gulam Haydar Han

278. Fletcher, s. 136.
279. Aynı yer.
280. H. Hensman, *The Afghan War of 1879-80,* London, 1882, s. 174.

hemen kendisine iltihak ettiler[281].

Diğer taraftan Lord Lytton, derhal harekete geçerek görüşmelerde bulunmak üzere Sir Lepel Griffin'i Abdurrahman Han'a gönderdi. Yapılan görüşmede Abdurrahman, İngiltere ile Rusya'nın kendi emirliğini ve Afganistan'ın istiklâlini garanti etmelerini Griffin'den istedi. Durumu Lord Lytton'a bildirip ve onun cevabını aldıktan sonra Griffin Rusya'nın Afganistan'ın hiç bir meselesine karışmasına İngiltere'nin razı olamayacağını, fakat kendisinin, İngiliz dostu kalması şartiyle, Afgan Emîri olmasına karşı çıkmayacağını bildirdi[282]. Fakat, Abdurrahman Han'dan bir cevap alamadan Lord Lytton vazifesinden azledildi.

Afganistan'ın ikinci işgalinde meydana gelen olaylar, tıpkı birinci Afgan harbinde olduğu gibi, İngiliz umumî efkârında büyük tepkilere yol açmıştı. Bilhassa basın, İngiliz birliklerinin Afganistan'dan derhal geri çekilmesini istiyordu. Böyle gergin bir havada yapılan genel seçimleri iktidardaki Muhafazakârlar kaybedince, yerlerini Liberaller aldı. Liberallerin kurduğu hükûmetin ilk işi ise, Afganistan'ı ne pahasına olursa olsun kontrol etmek isteyen Lord Lytton'u vazifesinden azlederek yerine Lord Ripon'u tayin etmek oldu[283]. Bu değişiklik ise, Afgan probleminin biraz daha uzamasına sebep oldu.

İngilizlerin bir Orta Asya memleketi olan Afganistan'ı zorla nüfuzlarına almaya kalkışmaları, Orta Asya'daki ezelî rakipleri Rusları kıskandırmış ve yeni-

281. Fraser-Tytler, s. 149-150.
282. Fletcher, s. 137.
283. Fraser-Tytler, s. 151; Fletcher, s. 137-138.

den harekete geçmelerine sebep olmuştu. Rusların bu defaki hedefleri Türkmenistan idi. Çoğunluğunu yayılma taraftarı üyelerin meydana getirdiği Rus hükûmetine göre, Türkmenistan'ın işgali şu sebeplerden dolayı zarurî idi:

a) Müstakil bir Türkmenistan'ın varlığı Rusların daha önce işgal ettikleri Hokand, Buhâra ve Hîve Hanlıklarını hakimiyetleri altında tutmalarını gittikçe güçleştiriyordu.

b) 1873'de Hîve'yi işgallerinden beri Ruslar, gösterdikleri bütün gayretlere rağmen Türkmenistan'da istedikleri gibi ilerleyemiyorlardı. Bu ise, Rusya'nın Tahran sefiri Zinovyev'e göre, Rusların İran ile Türkistan'daki prestij ve nüfuzlarını sarsıyordu.

c) Ruslar, Türkmenistan'ın işgalini tamamlayarak Hazar'ın doğu sahillerini Türkistan'ın merkezî şehirlerine bağlayan yolları kontrol ederek bütün Orta Asya ülkelerinin ticaretini kontrolleri altına almak istiyorlardı.

d) Son olarak Ruslar, Türkmenler üzerinde artmakta olan İngiliz nüfuzunu önlemek maksadiyle de Türkmenistan'ın işgalini zarurî görüyorlardı[284].

Bu maksatlarını tahakkuk ettirmek için Ruslar, 1878 yazından itibaren Hazar'ın doğusunda askerî yığınak yapmaya başladılar. Hazırlıkları tamam olunca da, 1879 baharında Türkmenistan'da ilerlemeğe başladılar. Batı Türkmenistan'da müstahkem Gök-Tepe kalesine kadar bütün engelleri yakıp yok ederek ilerleyen

284. N.I. Grodekov, *Voina v Turkmenii,* Petersburg, 1884, I, 133-134; Il'yasov, vesika Nr. 197, 377-378; Milyutin, III, 113.

Ruslar, kasıtlı olarak kaleyi devamlı bombardıman ederek müdafilere ağır zayiat verdirmişler; fakat, Türkmenlerin gösterdikleri kahramanca mukavemet karşısında perişan bir şekilde Hazar kıyılarına kadar çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[285].

Bu arada İngiltere de, bir taraftan Abdurrahman Han ile anlaşmağa çalışırlarken, diğer taraftan da bilhassa batı Afganistan'da savaşı lüzumsuz bir şekilde uzatıyorlardı. İngiltere'nin yeni Liberal hükûmeti ile Hindistan Umumî Valisi Lord Ripon, stratejik ehemmiyeti büyük olan Herat'dan gelen yolların üzerinde bulunan Kandehar'ı, Sadozay ailesinden ve Dost Muhammed'in de yeğeni olan ve kendilerine hizmet edeceğine inandıkları Şîr Ali Han'a bırakmak istemişlerdir[286]. İngilizlerin bu plânlarına, Yakub Han'ın küçük kardeşi ve Herat Valisi olan Eyüp Han ile Afganistan'da Dürrânî hakimiyetine daima muhalefet etmiş olan Türk asıllı Gılzay (Galzay)'lar karşı çıktılar. Gılzaylar, hem Abdurrahman Han'a ve hem de İngiliz kuklası Şîr Ali Han'a muhalif idiler. Ancak, ellerinde müesser silahları bulunmayan ve organizasyondan da mahrum olan Gılzaylar, 1880 Mart'ı sonlarında İngiliz kuvvetleri tarafından kolayca tesirsiz hale getirmişlerdir[287]. Fakat Eyüp Han'ı mağlup etmek İngilizler için hiç de kolay olmamıştır. Fevkalâde kabiliyetli bir şehzade olan Eyüp Han, General Burrows kumandasındaki 3.000 kişilik tam techizatlı bir İngiliz ordusunu, Kan-

285. M. Saray, "100. Yıldönümünde Türkmenlerin 1879 Göktepe Zaferi ve Düşündürdükleri", *Türk Kültürü*, XVII/203-204, Eylül-Ekim 1979.

286. Fletcher, s. 136-137.

287. Fletcher, s. 138.

dehar'ın kuzeyinde Meyvand mevkiinde çetin bir muharebeden sonra ağır bir mağlubiyete uğratmıştır (27 Temmuz 1880)[288]. Ummadıkları bu mağlubiyete oldukça şaşıran İngilizler, iki gün sonra General Primrose kumandasında derhal yeni takviye kuvvetleri göndermişler ise de, bu kuvvetle de Eyüp Han karşısında mağlup olmaktan kurtulamamıştır. Bunun üzerine fevkalâde telaşa kapılan İngilizler, Kâbil'de bulunan General Roberts'ı 10.000 kişilik bir kuvvetle acele Kandehar'a göndermişlerdir. Eyüp Han'ın kuvvetlerine kıyasla her bakımdan üstün olan General Roberts'ın ordusu, yapılan muharebeyi kazanarak İngilizlerin mâneviyatını düzeltmiştir[289]. Kahramanca savaşmalarına rağmen rakiplerinin silah üstünlüğü yüzünden büyük kayıplar veren Eyüp Han kuvvetleri, Herat'a çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Afganistan'da durumlarının gittikçe kötüleşmesinden endişelenen İngilizler, Abdurrahman Han'ın emirliğini kabul ederek 11 Ağustos 1880'den itibaren Kâbil'i boşaltmağa başladılar[290]. Bu olayı takip eden aylarda Sadozaylardan Şîr Ali Han'ın dirayetsiz bir şahsiyet olduğunu anlayan İngilizler, Kandehar'ın idaresini de 21 Nisan 1881'de Abdurrahman Han'a devrederek Afganistan'ı tamamiyle boşalttılar[291]. Abdurrahman Han'a daha önce Yakub Han ile yapılmış olan Gandamak Andlaşmasının şartlarını da kabul ettiren İngilizler, Hindistan'ın müdafaasında stratejik ehem-

---

288. Fletcher, s. 138-139.

289. Fletcher, s. 140.

290. Göst. yer; *Correspondence...*, s. 147, F.O. 65/1150.

291. Aynı müel., s. 141.

miyeti büyük olan Hayber Geçidi, Kurram Vadisi ve Kuvetta gibi mevkileri de kontrollerinde bulundurdular[292]. Böylece, İngilizlerin Afganistan'ı ikinci istilâları da tam bir fiyasko ile neticelendi.

Diğer taraftan Ruslar, 1879'da Gök-Tepe'de uğradıkları mağlûbiyetin intikamını almak için, yeniden giriştikleri büyük hazırlıklarını tamamlayınca, 1881 Ocak'ında Türkmenleri Gök-Tepe'de mağlup etmiş ve sivil halkı barbarca katletmişlerdir[293]. Türkmenlere indirdikleri bu ağır darbeden sonra Aşkabad'a kadar Batı Türkmenistan'ı ellerine geçiren Ruslar, üç yıl içinde de tehdit ve entrika ile memleketin doğu kısmını teşkil eden Merv bölgesini kontrolleri altına almışlardır[294]. Böylece, Türkistan'daki son müstakil Türk devletini de ortadan kaldıran Ruslar, Afganistan sınırına dayanmışlardır[295].

İkinci Afgan harbinin sonunda İngilizler, tıpkı birinci Afgan harbinde olduğu gibi, yalnız arkalarında harab olmuş bir memleket değil, aynı zamanda düşman kamplara bölünmüş bir halk da bırakıp gitmişlerdi: Şîr Ali'nin hakkı olan emîrliğini zamanında tanıma-

---

292. Aynı yer; Fraser-Tytler, s. 153-156.

293. İl'yasov, s. 520; M.D. Skobelev, *Siege and Assault of Dengil-Tepe,* Ingilizce terc., London, 1881, s. 55.

294. M. Alikhanov-Avarski, Zakaspiiskie Vospominanie 1881-1885, *Vestnik Evropi,* Nr. 5, Petersburg, Eylül 1904, s. 113-116; A. Karryev, *T sarizmin* Türkmenistan'ı basıp almağı (1868-1885), *Mugallimlere Komek,* Nr. 11, Aşkabad, 1940, s. 33-34.

295. Rusların Türkmenistan'ı işgalleri, yazdığımız ve kısa zamanda neşretmeyi ümid ettiğimiz *Türkmen Tarihi*'nde bütün tafsilatiyle anlatıldığından bu hususta burada daha fazla bilgi verilmemiştir.

makla başlattıkları hatalı politikayı İngilizler, bilahare onun Rus tehlikesi karşısında endişeye kapılarak talep ettiği yardımları makul ölçüde karşılamamakla devam ettirmişlerdir. İngilizlerin bu tutumları Şîr Ali üzerinde, kendilerine karşı büyük bir güvensizlik duygusu yaratmıştır. Bu güvensizlik duygusunu düzeltecekleri yerde kendi isteklerini Şîr Ali'ye zorla kabul ettirmek istemeleri İngilizlerin hatalar zincirine yenilerini eklemiştir. Nihayet, milletlerarası hukuka aykırı bir şekilde Afganistan'ı ikinci defa işgal ederek Afgan halkına büyük kayıplar verdirmeleri ve onların herşeyini altüst ettikten sonra da çekilip gitmeleri İngilizleri medenî milletler nazarında küçük düşürmüştür. Bütün bunların neticesi olarak da Afgan halkı, memleketlerine reva görülen bu haksızlıkların ve uğradıkları acı kayıpların tesiri ile, yabancılardan ve bilhassa "medenîyim" diyen Avrupalılardan uzun müddet nefret etmişler ve onların memleketlerine gelmelerini istememişlerdir.

İngilizlerin çekilmesinden bir müddet sonra Afganistan'da yeni bir iç harb başladı. İngilizlerin giderken Kandehar'ı Abdurrahman Han'a bıraktığını öğrenen Eyüp Han, ordusu ile derhal harekete geçerek şehri müdafaa eden Abdurrahman Han'ın başkumandanı Gulam Haydar Çarhî'nin ordusunu kanlı bir muharebeden sonra mağlup ederek Kandehar'ı ele geçirmiştir.[296] Fakat, durumu yakından takip eden Abdurrahman Han, Eyüp Han'ın üs olarak kullandığı Herat'ı müdafaasız bıraktığını görünce, derhal Türkistan bölgesi kumandanı Kuddus Han'a, emrindeki Özbek kuvvetleriyle şehre hücum etmesini emretmiştir. Eyüp

296. Fraser-Tytler, s. 171.

Han'ın bıraktığı cüz'î miktardaki muhafızları kolayca mağlup eden Kuddus Han, Herât'ı kolaylıkla ele geçirmiştir[297]. Bununla da yetinmeyen Abdurrahman Han, yeni bir ordu toplayarak bizzat Kandehar üzerine yürümüştür. Abdurrahman Han'ın gelişini öğrenen Eyüp Han, derhal ordusunu savunma mevzilerine sokmuşsa da, mücadelenin Abdurrahman Han lehine geliştiğini gören bir kısım askerleri, kendisini terk ederek karşı tarafa geçmişler[298]; askerleri tarafından ihanete uğrayan ve Abdurrahman Han'ın kuvvetleri karşısında bir şey yapamayacağını anlayan Eyüp Han da, önce İran'a, sonra da bir zamanlar kendilerine karşı başarıyla çarpıştığı İngilizlere sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. İngilizlerin isteği üzerine de bir daha Afganistan'a dönmemiş ve Hindistan'a yerleşerek orada vefat etmiştir[299]. Böylece, İngiliz işgalinden sonra Afganistan'da meydana gelen taht mücadelesi de sona ermiştir.

Rusların Merv bölgesini tehdid ve entrika ile işgal etmeye çalıştıkları 1883 ve 1884 yıllarında, Merv ile Herat arasında Pencdeh vadisinde yaşamakta olan Sarık Türkmenleri, yaşadıkları toprakların daha güneyde olmasından istifade ederek nefret ettikleri Rus müstevlînin pençesine düşmemek için, diğer Türkmen boylarından ayrılarak Afgan hakimiyetini kabul ettiklerini ilan etmişler ve Herat Valisine de vergi vermeye başlamışlardı. Fakat Pencdeh bölgesi sınır hattını Rus-

297. Fletcher, s. 144.

298. Abdur Rahman, *The Autobiography of Abdur Rahman*, II, s. 196.

299. Fletcher, s. 145.

lara karşı müdafaa etmekle vazifeli Afgan subayları ile askerlerinin, zalimane davranışları kısa zamanda Sarık Türkmenlerini Afgan idaresinden soğutmuştur[300]. Türkmenler, bu Afgan baskısını İngilizlere şikayet etmişler ise de, bir netice alamamışlardır[301]. Diğer taraftan, Herat yakınlarına kadar mümkün mertebe ilerlemek amacında olan Ruslar, bu durumdan derhal istifadeye kalktılar. Maksatlarına erişmek için de, daha önce herşeylerini yıktıkları Türkmenlerle alay edercesine, kendilerini güya Türkmenlerin hâmisi ilân ederek onların haklarını korumak istediklerini söylemeğe ve Sarıkları Afganlarla olan anlaşmazlığında kışkırtmaya başladılar. Rusların bu kışkırtmalarını gören Afgan makamları, Sarık Türkmenlerine daha sert davranmaya başladılar. Afgan baskısının çekilmez bir hale gelmesi üzerine Sarıkları, daha önce şerrinden kaçtıkları Rusların idaresini kabul etmeğe karar vererek onlardan yardım istediler[302]. Bunu fırsat bilen Ruslar derhal Pencdeh vadisine girdiler. Rus birliklerinin Pencdeh vadisinde ilerlediklerini gören ve hâlâ Sarık topraklarının Afganistan'ın bir parçası olduğunu iddia eden sınırdaki Afgan ordusu derhal savaş durumuna girdiler. İki taraf arasında Ak-Tepe mevkiinde vuku

300. Meşhed'deki İngiliz Konsolosluğundan Tahran'daki İngiliz Sefirine 28 Aralık 1884 tarihli tahrîrat, *Secret Letters and enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda, India Office, 9/141.

301. From Penjdeh Correspondence, 3 Aralık 1884, *Secret Letters and enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda, 9/141.

302. Meşhed Konsolosluğundan Thomson'a, 8 Ağustos 1885, *Secret Letters and enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda, 9/141.

bulan kısa, fakat gayet çetin muharebede Afgan birlikleri bozularak geri çekildiler (30 Mart 1885)[303].

Ak-Tepe mağlubiyeti üzerine telâşa kapılan Abdurrahman Han, derhal İngilizlere müracaat ederek Rus ilerleyişine mani olmalarını istemiştir. Bunun üzerine İngilizler, Ruslara çok sert bir nota vererek Afgan topraklarına girmemelerini ihtar etmişler ve Rus-Afgan sınırının da kat'î bir şekilde belirlenmesi için hemen görüşmelere başlanmasını istemişlerdir[304]. Bu sert İngiliz notası derhal tesirini göstermiş ve Ruslar Pencdeh vadisindeki ilerlemelerini durdukları gibi, hudud tesbiti için görüşmeleri kabul etmişlerdir[305].

İngilizler, vakit geçirmeden Sir Peter Lumsden başkanlığında bir hudud komisyonunu Afgan-Rus sınırına göndermişler ise de, Ruslar, komisyon başkanı olarak seçtikleri General Zelenoy'un hastalandığını ileri sürerek görüşmeleri kasıtlı olarak geciktirmeğe başlamışlardır[306]. Rusların daha önceki yıllarda başvurdukları bu tip oyalama taktiklerinden bıkmış olan İngilizler, bu defa büyük bir tepki göstererek ikinci bir nota ile Rusların derhal hudud görüşmelerine gelmelerini istemişlerdir[307]. İngilizlerin bu kararlı tutumları karşısında oyalama taktiğinden vazgeçen Ruslar, hu-

303. Thomson'dan Granville'e, 6 Mayıs 1885, *Secret Letters and enclosures from Persia,* Political and Secret Memoranda, 9/141; R.L. Greaves, *Persia and the Defence of India (1884-1892): A Study of Foreign Policy of The Third Marquis of Salisbury,* London, 1959, s. 71.

304. Greaves, s. 76.

305. Aynı müel., s. 69; Fraser-Tytler, s. 166-167.

306. Aynı mel., s. 70.

307. Aynı müel., s. 76.

dud komisyonlarını Afgan sınırına göndererek görüşmelere başlamışlardır. Uzun tartışmalardan sonra taraflar, Pamir bölgesi hariç, bugün de hâlâ geçerli olan Rus-Afgan hududunu tesbit eden andlaşmayı imzalamışlardır (22 Temmuz 1887)[308]. Bir süre daha tartışmalara sebep olan Pamir bölgesi hududu ise, 1895'de halledilmiştir. Böylece, Afganistan'ın kuzey hududu Rusların ihlâl edemeyeceği bir şekilde tayin edilmiş oldu.

Abdurrahman Han, bir taraftan kuzey hududunda Ruslarla uğraşırken diğer taraftan da Afganistan dahilinde herkesi ve herşeyi tamamiyle kontrolü altında tutmaya çalışıyordu. Fakat onun bu baskı rejimi, daha önceki yıllarda oldukça serbest yaşamaya alışmış olan bazı kabilelerin kendisine karşı isyan etmelerine sebep olmuştur.

Abdurrahman Han, kendi otoritesini reddedenleri daha kolay yola getirmek için işe ordusunu yeniden organize etmekle başladı. İlkin, oldukça kalabalık Hezâre ve Tâcik gruplarını ordusuna alan Abdurrahman Han, bundan böyle de askerlerine aydan aya para ödemeğe başladı[309].

Abdurrahman Han'ın emirliğine karşı ilk isyan Türk asıllı Galzaylardan geldi. Afganistan'daki en büyük kabilelerden biri olan Galzaylar, memleket İngiliz işgaline uğradığı zaman müstevliye karşı en amansız bir şekilde savaşmışlardı. Onun için de, Abdurrahman'ın İngilizlerin adamı olarak emîr olmasını istemiyorlardı. Bu arada Galzaylar, XVIII. asrın ortalarından

308. Fraser-Tytler, s. 168.
309. Fletcher, s. 145.

bu yana, Dürrânî ailesinin Afganistan'a hakim olmasına karşı idiler. Bu rekabetten istifade ile yeniden Kandehar havalisinde kendi devletlerini kurmak istiyorlardı. Bu maksatlarına erişebilmek için Gazne'nin batısında bulunan bir kısım Galzay oymakları, işgal devrinde İngilizlere karşı başarılı baskınlar yapmış olan müteveffa Müşk-i Âlem'in oğlu Abdülkerim'in riyasetinde 1886 yazında isyan ettiler[310]. Galzay oymaklarının tamamı bu isyana katılmış olsaydılar, Abdurrahman Han'ın ve ordusunun onlara karşı durmaları fevkalâde güç olacaktı. Fakat Galzay oymakları arasındaki rekabet ve iç çekişmeler onların birlikte hareketine engel olmuştur. Bunu sezen Abdurrahman, bir taraftan ordusunu Abdülkerim önderliğindeki isyancılar üzerine gönderirken, diğer taraftan da isyancıların muhalifi diğer Galzay oymaklarına para vererek onların harekâtı desteklemelerine mani olmuştur. Abdurrahman Han'ın bu kurnazca politikası kısa zamanda neticesini vermiş, isyancıların lideri Abdülkerim yenilerek Hindistan'a kaçmaya mecbur olmuştur[311].

Abdurrahman Han'ın uğraştığı ikinci isyan, bizzat kendisinin yarattığı İshak Han ayaklanmasıdır. İshak Han, Abdurrahman Han'ın amcası A'zam Han'ın oğlu idi. İshak Han'ın kendisine karşı isyan edeceği dedikodularının yayılması üzerine Abdurrahman Han, bunun hakikat olup olmadığını öğrenmek istedi. Bu maksatla hazırladığı plân gereğince 1888 yazında, istirahat edeceğim bahanesiyle yazları dinlenme yeri olarak seçtiği Lahman yaylasına çekildi[312]. Bir müddet

310. Aynı müel., s. 146.
311. Aynı yer.

sonra da kendisinin öldüğü haberini yaydırttı. Bunu haber alan İshak Han, Afganistan tahtı için mücadeleye girdi. Bu şekilde amcası oğlunu isyana tahrik eden Abdurrahman Han, onu tenkil için Kâbil ordusu kumandanı Gulam Haydar Çarhî ile Bedahşan Valisi Gulam Haydar Tohî'nin ordularını İshak Han üzerine gönderdi. Taraflar arasında yapılan kanlı harbi önce İshak Han kazanmış ise de, bilahare tecrübesizliği yüzünden mağlup olarak Türkistan'da Ruslara sığınmış ve orada ölmüştür[313]. Muharebeden sonra Abdurrahman Han fevkalade insafsız davranarak İshak Han'ı desteklemiş olan ve çoğunluğunu Özbeklerin teşkil ettiği bütün taraftarlarını ya gözlerine mil çektirerek veya öldürterek yok etmiştir[314].

Üç yıl sonra, yani 1891'de, Abdurrahman Han, İshak Han'a karşı kullandığı taktiği bazı itaatsiz hareketleri olduğu haberini aldığı Hezâreler için de kullanarak onları isyana tahrik etmiş; fakat Hezârelerin başarılı mukavemeti isyanı uzatmış ve ancak üç yıl sonra Abdurrahman Han duruma hakim olabilmiştir. Sonunda Hezâreleri mağlup eden Abdurrahman Han, onları bir daha başkaldıramayacak şekilde ezmiştir[315].

Nihayet Afganistan'ı tamamiyle kontrolü altına alan Abdurrahman Han'ın ilk işi, memleket idaresinde ve ordu teşkilatında yeniden değişiklikler yapmak oldu. Hiç bir kabile farkı gözetmeden herkese iki yıl için askerlik mecburiyeti koydu[316]. İngilizlerden aldığı mo-

312. Fletcher, s. 146.
313. Fletcher, s. 147.
314. Aynı yer.
315. Aynı yer.
316. Fletcher, s. 149.

dern silahlarla da ordusunun silah gücünü artırmağa çalıştı. Memleket idaresine de yeni değişiklikler getirerek bir Yüksek Danışma Kurulu ile bir Umumî Meclis kurdu. Meclisin tabiî üyeleri, Kâbil'de oturmalarını istediği, kabile reisleri idi. Bu Meclisin üyeleri memleket meselelerini görüşüp takip edilecek yolu Emîr'e tavsiye etmekle mükellef bulunuyorlardı. Ne var ki, Meclis üyelerinin tavsiyeleri Abdurrahman Han tarafından çok ender olarak yerine getirildiği için Meclis, kısa zamanda fonksiyonunu yitirmiştir. Bundan başka Abdurrahman Han, memlekette o âna kadar kadıların yürütmekte oldukları adlî işleri de bizzat kontrolü altına almıştır. Memlekette zuhûr eden bütün mühim olayların dâvâsını bizzat takip eden Emîr, kararlarında fevkalâde sert ve acımasız davranarak herkese korku saçan bir baskı rejimi kurmuştur. Neticede, Abdurrahman Han, memleketin tek hakimi durumuna gelmiş ise de, Afgan halkını disiplin altına alma ve onları birleştirmede, dedesi Dost Muhammed'in yaptığı gibi, sevgi, itimat ve adalet yolunu seçeceğine, zor ve entrikayı tercihi, onu, kısa zamanda korkulan ve sevilmeyen bir Emîr durumuna getirmiştir.

Afganistan'da, kan ve zulüm ile de olsa, uzun zamandan beri ilk defa otorite kurmuş olan Abdurrahman Han'ın çok geçmeden güneyde sözde müttefiki olan İngilizlerle başı derde girdi: Afganistan'ın güney ve güney-doğu sınırları haricinde kalan müslüman Afgan kabileleri, kendilerine kötü davranıldığı için 1890 başlarında İngiliz hakimiyetini tanımamaya başladılar. Bu kabileleri zorla kontrolleri altında tutmak isteyen İngilizler, onlara karşı iki askerî sefer tertip etmiş-

ler ise de, bir netice alamamışlardı. Bunun üzerine İngilizler, 1880 Gandamak Andlaşmasının hilafına, Afgan kabilelerini ezmek ve onları zorla itaat altına almak için bulundukları bölgelere doğru demiryolu hattı döşemeğe başladılar. Bununla da yetinmeyen İngilizler, Abdurrahman Han'ı Afgan kabilelerini kışkırtmakla suçlayarak, gönderecekleri bir heyetle Afganistan-Hindistan hududunun kat'î olarak tesbitini istediler.[317] Gönderilecek İngiliz heyetinin ağır şartlar ileri sürmelerinden çekinen Abdurralıman Han, bu talebi reddetti. İngilizlerin yeni Hindistan Valisi Lord Lansdowne, Emirin bu red cevabına kızarak Afganistan'a yapılmakta olan her türlü yardımı durdurdu. Abdurrahman Han, Lansdowne'in bu haksız tutumunu Londra'ya şikayet etti. AbdurrahmanHan'ın bu hareketine daha da kızan Lansdowne, bir taraftan harb hazırlıklarını başlatırken, diğer taraftan da Afgan Emîrine tehdit dolu sert bir mektup yazarak önceki talebini tekrarladı[318]. Bir çeşit ültimatom mahiyetinde olan bu mektuba red cevabı veremeyen Abdurrahman Han, bir elçi göndererek İngiliz heyeti ile görüşmeye hazır olduğunu bildirdi[319]. Ancak, İngiliz heyetinin getirdiği hududu gösteren haritada, dedesi Dost Muhammed Han zamanından beri, uğrunda pek çok ızdırapların çekildiği ve Afganistan'ın bölünmez bir parçası olarak kabul edilen pek çok Afgan yerleşme merkezleri Hindistan sınırları içinde gösteriliyordu. Bunun üzerine Abdurrahman Han, İngilizlere, durumu yeniden izah eden bir mektub gönderdi: *"Âsi ve isyankâr dediğiniz hudud*

317. Fletcher, s. 164-165.
318. Fletcher, s. 165.
319. Aynı müel., s. 165.

kabîleleri, benim hakimiyetim altında olsaydılar, onları İngiltere'nin ve Afganistan'ın düşmanlarına karşı savaşmaya ikna eder ve hatta onları yavaş yavaş İngiliz dostu da yapardım. Şayet, siz, onların Afganistan ile birleşmelerine mani olursanız, onların ne size ve ne de bana faydaları dokunur. Onlar ile savaşmak durumunda kalacak ve başınıza daima dert olacaklardır... Benim milletimden ve benim dinimden olan bu insanları benden koparmakla halkımın nazarında benim itibarımı da sarsacaksınız. Bu ise, benim idaremi zayıflatacaktır. Benim zayıflamam da sizlerin hükûmetinizi yaralıyacaktır..."[320].

Afgan Emîrinin bu makul izahını umursamayan İngiliz Umumî Valisi, eski teklifini kabul ettirmek maksadıyla Sir Mortimer Durand'ı Kâbil'e gönderdi (19 Eylül 1893). Abdurrahman Han istemediği halde İngiliz temsilcisini kabul etmek mecburiyetinde kaldı. İngiliz tekliflerinin reddi halinde Afganistan'a karşı yeni bir askerî harekâtın başlayabileceğini îmâ ederek müzakerelere başlayan Durand, kurnaz bir diplomat ve iyi bir müzakereci idi. Afganistan'ın güney ve güney-doğu hududlarında ihtilaf mevzu olan bütün konuları teker teker harita üzerinde izah eden Durand, müzakerelerin sonunda, Abdurrahman Han'ı iknaya muvaffak olmuş ve 12 Kasım 1893'de de Emîr ile bir andlaşma imzalayarak taraflar arasındaki ihtilâfı resmî sahada sona erdirmiştir[321]. Durand Andlaşması olarak tarihe geçen ve bugünkü Afganistan'ın güney ve güney-doğu

320. Abdur Rahman, *"The Autobiography of Abdur Rahman,* I, 158.
321. Aitchison, *Collection of Treaties...,* XIII, Andlaşma numarası XII.

hududlarını tesbit eden bu andlaşmaya göre, daha önceleri kaybedilen Peşaver ile Kuvetta'dan sonra, Svat, Bacur ve Çitrâl, Afganistan hududları haricinde kalırken sadece Asmar, Afgan topraklarında kalıyordu[322]. Peşaver vadisinden kuzeye ve kuzey-batıya doğru uzanan sahadaki bütün yerleşme merkezlerinde yaşayan ve çoğunluğunu Yusufzay kabilesi ile Afrîdî, Vezîrî, Mohmand, Şinvarî ve Orakzay kabilelerine ait yüzbinlerce Afgan[323], Afganistan hududları dışında bırakıldı. Fakat, İngilizlerin, Afgan Emîrini tehdid ederek imzalattıkları bu yeni hudud tanzimi andlaşması ile bir kısım Afgan halkını haksız yere anavatanlarından ayırmaları, bütün Afgan milletinin kalbinde onarılması güç bir yara açmıştır. İngilizlerin kendi menfaatleri uğruna yaptıkları bu büyük hatâ, bugün bile, Afganistan ile Pakistan gibi kardeş iki müslüman devlet arasında süregelen ve her an patlamaya hazır bir ihtilafın âmili bulunmaktadır.

Nitekim, Durand'ın tehdid yolu ile Emîr'e imzalattıkları hudud andlaşmasında İngilizlerin duydukları memnuniyet pek uzun sürmemiştir. Andlaşmanın resmiyet kazanmasından sonra, İngilizler, Afgan kabilelerini kontrol için bölgeye askerî birlikler sevketmeye kalkınca büyük bir mukavemetle karşılaşmışlar; bunu, bir ara Osmanlı Padişahı Sultan II. Abdülhamid'in

322. Aynı yer; *Durand Line,* Durand Andlaşmasının tarihsiz İngilizce metni için bk. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, Eg. 21; Afganistan haricinde kalan bu kabileler hakkında daha geniş bilgi için bk. G.B. Scott, *Afghan and Pathan,* London, 1929, s. 75-163.

323. Afganistan hududları haricinde kalan bu bahtsız Afganların sayıları bugün 4 milyona ulaşmış bulunmaktadır.

Pan-İslâmizm harekâtını yayan ajanların kışkırtmaları olarak düşünmüşler ise de, çok geçmeden böyle bir şeyin olmadığını ve Afgan müslümanlarının istemedikleri için karşı koyduklarını anlamışlardır[324]. Bunun üzerine taktik değiştiren İngilizler, Hindistan'a gelişi esnasında Orta Asya'dan geçen ve bu arada Kâbil'e de uğrayan, Lord Curzon vasıtasiyle Abdurrahman Han'ı Londra'ya davet ederek Afganların sert tutumlarını yumuşatmak istediler (1894)[325]. Fakat İngilizlere iyice kırılmış olan Afgan Emîri, hasta olduğunu ileri sürerek, kendi yerine ikinci oğlu Nasrullah Han'ı göndereceğini bildirmiştir. Hâfız ve dinî ilimlere vâkıf olup aynı zamanda büyük bir İngiliz aleyhtarı olan Nasrullah Han, 1895 yazında Londra'yı ziyaret etmiş[326]; İngilizlerden gördüğü büyük misafirperverliğe ve itibara rağmen, onlar hakkındaki duygu ve düşüncelerinde hiç bir değişiklik olmadan geri dönmüş; seyahat intibalarını anlattıktan sonra, babasından İngilizlere karşı daha sert davranmasını istemiştir.

Yalnız devrinde değil, bugün dahi pek çok Afgan'ın büyük bir hata olarak gördüğü hudud andlaşmasını imzaladığı için Abdurrahman Han'ın halkı arasında prestiji büyük ölçüde sarsılmış idi[327]. Fakat, İngilizlerin Afganistan'ı yeniden istilâ etme tehdidi karşısında Abdurrahman Han ne yapabilirdi? Muhakkak ki o, Afganıstan'a üçüncü bir istilâ acısı tattırmaktan ise, bu hudud andlaşmasını imzalamayı daha münasip gör-

324. H.L. Nevill, *Compaigns on the North-West Frontier*, London, 1912, s. 211.
325. Fletcher, s. 151.
326. Fletcher, s. 152.
327. Fletcher, s. 167.

müş idi. Sonunda Abdurrahman Han, halkı nazarında sarsılmış olan prestijini yükseltmek maksadıyla bazı askerî faaliyetlerde bulunmaya karar verdi. Afganistan'ın Kâfiristan bölgesinde yaşayan ve gayr-i müslim olan ahali İngiliz işgali devrinde müstevlî subayları tarafından ziyaret edilmiş ve onların hıristiyanlığı kabul ettikleri haberi yayılmış idi[328]. Müslüman komşularına karşı daima mütecaviz bir politika takip etmiş olan Kâfiristan ahalisi, yaşadıkları dağlık bölgenin güçlükleri sayesinde, hiç bir zaman tamamiyle Kâbil tarafından kontrol altına alınamamışlardı. Abdurrahman Han, Kâfiristan bölgesine yakın olan Pençşîr, Lahman, Çitrâl ve Bedahşan bölgelerinde gizlice dört orduyu toplayarak 1896 kışında Kâfirlere âni bir baskın düzenlemiştir. Kendisine karşı koyanları derhal öldürten Abdurrahman Han, geri kalan bütün ahaliyi de müslüman yapmış ve o bölgenin bundan böyle "Kâfiristan" değil "Nûristan" olarak adlandırılmasını emretmiştir. Yeni müslüman olan ahalinin bir kısmını Pahman ve Lahman bölgelerine yerleştiren Abdurrahman Han, topraksız kalmış olan bazı Türkleri de Nûristan'a yerleştirmiştir. o devirlerde mutaassıp bir hıristiyanlık politikası takip eden İngilizler, Abdurrahman Han'ın bu hareketini protesto etmişler ise de, Emîr, onlara verdiği cevapta bölgede hiç bir hıristiyana rastlamadığını sert bir şekilde bildirmiştir[329].

Abdurrahman Han'ın İngilizlere karşı daha sert

328. İngiliz subaylarının Kâfiristan (Nûristan)'ı ziyaretleri hakkında daha geniş bilgi için bk. G.S. Robertson, *The Kafirs of the Hindu-Kush,* London, 1896.

329. Abdur Rahman, I, 291.

davranmaya başlaması İngilizlerin kontrol etmek istedikleri Afgan kabileleri üzerinde tam bir kamçılayıcı tesir yapmıştır. Nitekim bir müddet sonra, Kâbil'den giden Deli Molla namiyle mâ'ruf Sâdullah Han ile Molla Pavindah, Molla Hadda ve Molla Seyyid Ekber'in önderliklerinde, İngiliz müstevlisine karşı 1897 yazında büyük bir cihad ilan eden Afgan müslümanları, Çitral, Svat ve Mohand bölgelerinde, kısa zamanda İngiliz birliklerine ağır telefat verdirmeğe başladılar[330]. Afganistan'dan da gizlice temin ettikleri yardım ile kabileler, İngilizlere karşı mücadelelerini başarıyla yürütmeğe devam ettiler. Kendilerine karşı kabilelerin açtığı bu amansız savaşı Afganistan'ın da desteklediğini anlayan İngilizler, derhal Emîr Abdurrahman Han'ı şiddetle protesto ettiler. Bu İngiliz protestosunu reddeden Abdurrahman Han, verdiği alaylı cevapta, açıktan hiç kimsenin kabilelere yardım etmediğini, fakat bir kısım halkın geceleri yardım yapmış olabileceğini, *"Geceleri dağlık bir bölgede yapılan böyle bir yardımın önüne geçmenin"* mümkün olmadığını bildirmiştir[331].

Çaresizlik içinde kalan İngilizler bölgeye yeni birlikler sevk ederek Afgan kabilelerinin mukavemetini kırmaya çalıştılar. Fakat kuvvetleri 40.000'e yaklaşmasına rağmen uğradıkları ani baskınlarda zayiat vermeğe devam etmişler ve bilhassa Afridîlerin merkezi olan Tira Bağ'da 1.200 kişi kaybetmişlerdir[332]. Zor politikalarının başarısızlığını acı bir şekilde gören İngilizler

330. Fletcher, s. 167-168.
331. *Parliamentary Papers,* 1879, LVXIII, 122,23.
332. Scott, s. 171-172; Fletcher, s. 169.

taktiklerini yeniden değiştirmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Yeni İngiliz politikasının uygulayıcısı Hindistan Valiliğine henüz başlamış olan Lord Curzon idi. Curzon'un ilk işi İngiliz birliklerini derhal geri çekmek oldu (1899). İki yıl sonra da Afgan kabilelerinin yaşadıkları bölgeleri idarî yönden iki kısma ayırdı: Peşaver, Kohat, Bannu ve Dera İsmail Han gibi yerleşme merkezlerini içine alan birinci bölge doğrudan doğruya İngilizler tarafından idare edilecekti. Bu birinci bölge ile Durand Andlaşmasına göre tesbit edilen Afganistan hududu arasında kalan ve Vana, Malakand, Hayber, Kurram ve Tohi gibi yerleşme merkezlerinin bulunduğu saha ise ikinci bölgeyi teşkil ediyordu. Bu ikinci bölge, İngilizlerin tayin ettiği ajanlar veya kabile reisleri tarafından idare edilecek ve İngilizlerin bizzat kontrol ettiği birinci bölge ile Afganistan sınırı arasında serbest bir tampon bölge olarak kalacaktı[333]. Bu yeni durum Afganları da bir dereceye kadar tatmin ettiği için uzun zamandır devam etmekte olan İngiliz-Afgan ihtilâfı da şimdilik durmuş oldu.

Ne yazık ki, Abdurrahman Han, İngilizlerin yapmış oldukları bu son değişiklikleri göremeden vefat etti: Kendisi, 1863-1868 arasındaki kanlı iç harbe iştirak etmiş; amcası Şîr Ali'ye mağlup olduktan sonra, Türkistan'ı işgal etmiş olan Rusların yanında 12 sene sığıntı yaşamış, nihayet memleketinde 20 senelik bir saltanattan sonra 1901 Mayısında ansızın hastalanmış; bir müddet sonra sağ tarafına gelen felç yüzünden de hükümdarlık vazifesini yapamaz hale gelmiş, bunun

333. Fletcher, s. 169.

üzerine, 28 Eylül 1901'de devletin ileri gelenleri huzurunda, Emîrliği büyük oğlu Habibullah Han'a devretmiş; üç gün sonra da (1 Ekim 1901), 56 yaşında vefat etmişti[334]. O, iç çekişmelerin ve dış istilâların altüst ettiği Afganistan'ı ve düşman düşman kamplara bölünmüş Afgan halkını icabında kan dökerek ve çok sert tedbirler uygulayarak kontrol altına almayı başarmış bir Emîr idi. Öldüğü zaman arkasında karışıklıklardan uzak bir Afgan milleti bırakmıştır. Her ne kadar, Ahmed Şah Dürrânî ve Dost Muhammed Han ayarında bir hükümdar olamamış ise de, onlardan sonra gelen üçüncü büyük Afgan lideri idi. Afganistan'ın idaresi için oğluna yaptığı tavsiyeler de fevkalâde manâlı ve düşündürücü idi. Nitekim, O'nun tavsiyeleri uzun zaman Afganistan'ın iç ve dış politikasının esaslarını teşkil etmiştir. O, Afganistan'ın politik durumu ve takip etmesi gereken yolu tesbit etmişti: *"Afganistan öyle bir memleketi ki, ya yükselip kudretli bir devlet olacak veya yeryüzünden silinip gidecektir. Şu anda içinde bulunduğu şartlara göre Afganistan, askerî maksatlar haricinde, mâlî yönden hiç bir yabancı devletin işine yaramaz. Afganistan'ın stratejik durumundan askerî maksatlar için, bir yabancı devletin ordularını geçirerek başka bir yabancı devlete hücum etmede faydalanması mümkündür. Fakat, her hangi bir yabancı devletin Afganistan'ı kontrole kalkışması iyi bir yatırım olamaz. Böyle bir yatırım, ancak 50-60 sene geçtikten sonra yabancı devlete faydalı olabilir... İki kuvvetli komşusuna (Rusya ile İngiltere) karşı Afganistan'ın politikası daima dostça olmalıdır. Fakat bu komşu devlet-*

334. Fletcher, s. 153; Fraser-Tytler, s. 174.

lerden biri Afganistan'dan geçip diğerine hücum etmek ve bu arada Afganistan'ın istiklâline karışmak isterse Afganistan, ona karşı düşmanca davranmak mecburiyetindedir"[335].

Abdurrahman Han, Afganistan'ın iç işlerinin idaresi için oğluna, Yüksek Danışma Kurulu ile Umumî Meclis'in üyelerini meydana getiren Han'lar ile Melik'lere cahillikten kurtulana kadar fazla salâhiyet vermemesini tenbih etmiştir. O'na göre, Afganistan halkı okuyup cahillikten kurtulduğu zaman, kendi selametleri için kendi kendilerini idare etmesini öğreneceklerdir.[336]

Abdurrahman Han, sağlığında Afganistan tahtına tâlip olabilecek bütün adayları ortadan kaldırdığı ve memleket dahilinde de tam bir otorite sağlamış olduğu için veliahdı olan büyük oğlu Habibullah Han'ın Emirliğine hiçbir itirazda bulunulmamıştır. Abdurrahman'ın ikinci oğlu Nasrullah Han, kendini dine verdiği ve ayrıca ağabeyine de son derece bağlı bir şahıs olduğu için hiç bir zaman Emirlikte gözü olmamıştır.

335. Abdur Rahman, I, 196.
336. Fletcher, aynı eser, s. 153.

Afganistan'ın İngiliz Nüfuzundan Kurtulma Mücadelesi ve Üçüncü İngiliz-Afgan Harbi

§

Afganistan'ın yeni emîri Habibullah Han, saltanatının ilk yıllarında mümkün olduğu kadar babasının takip ettiği politikadan ayrılmamağa gayret etmiştir. Bilhassa dış politikada, İslâmın düşmanı olan Rusya'dan çekinmeği ve bu ülke ile münasebetlerinde dikkatli olmağı, Afganlılara pek çok ıztırap vermiş olan İngiltere'ye de asla güvenmemeği kendisine prensip edinmiştir.

Habibullah Han, tahta çıkışından bir müddet sonra, Rusya Harbiye Nâzırı General Kuropatkin'den fevkalâde iltifatkâr bir tebrik mesajı aldı[337]. Bunu duyan İngilizlerin Hindistan Umumî Valisi Lord Curzon, Habibullah Han'ın Rus nüfuzuna girmesinden endişelenerek onu Hindistan'a davet etti. Davet mesajında Curzon, ayrıca Habibullah Han'a bir müddetten beri İngiliz hükûmetinin Afganistan'a vermeği düşündüğü

337. Fletcher, aynı eser, s. 171.

malî yardımı da bu vesileyle almasını rica ediyordu[338]. Habibullah Han, Lord Curzon'un davetini nazik bir şekilde reddettiği gibi, babası zamanından beri yapılmakta olan İngiliz yardımını da almadı.

Bu arada Ruslar, genişleme hırslarını kontrol edemedikleri için, Uzak Doğu'da Japonlarla yaptıkları savaşta büyük bir bozguna uğramışlardı (1905). Bu harbin getirdiği sıkıntıları ve Japon mağlubiyetini halka unutturmak isteyen Çarlık hükûmeti, onların dikkatlerini başka bir dış düşmana, ezelî rakipleri olan İngilizlere yönelttiler. Tibet'te entrikalar çevirmeğe başlayan Ruslar, Afganistan'ın kuzey sınırlarını resmen tanımış olmakla, bu ülke üzerinden İngiliz Hindistanına yapamadıkları tehdidi, Tibet üzerinden gerçekleştirmeğe çalıştılar[339]. Fakat, Rusların bu manevralarını zamanında farkeden İngilizler, çok geçmeden karşı tedbirler alarak Tibet'i kendi nüfuzlarında tutmayı başardılar[340].

Bu olayların vuku bulduğu bir sırada Habibullah Han, 24 memlekette Afgan elçiliği açacağını ilân etti. Rusların Tibet'e sızma gayretlerinden sonra Emîr'in bu hareketi İngilizleri fevkalade telaşa düşürdü. Zira, Abdurrahman Han, başka memleketlerle siyasî münasebetlerini İngilizler aracılığı ile yapacağını bir andlaşma ile taahhüt etmişti. Habibullah Han'ın bu müstakil hareketine çok kızan İngilizlerin kendini beğenmiş Hindistan Valileri Lord Curzon, Londra'ya Afganistan'ın

338. Fraser-Tytler, aynı eser, s. 178.

339. Fraser-Tytler, s. 175-176; *The Cambridge History of India,* VI, 427-428.

340. *The Cambridge History of India,* VI, 428; Fletcher, s. 172.

derhal işgalini teklif etmiştir. Curzon'un tutumunu sert bulan İngiliz hükûmeti, onu geri çekmeğe ve Afgan Emîrine de bir elçi göndermeğe karar verdi. Sir Louis Dane başkanlığındaki bir İngiliz heyeti, 12 Aralık 1904'de Kâbil'e vardı. İngiliz elçisi ile ilk görüşmesinden itibaren insiyatifi eline alan Habibullah Han, Ruslardan hiç bir korkusu olmadığını, kendisinin Japon imparatorundan sonra Asya'da en büyük hükümdar olduğunu ilan etti[341]. Bundan böyle kendisine "Emîr" yerine "Şah" denilmesini isteyen Habibullah, Afganistan'ın müstakil hükümdarı olduğunu İngilizlerin kabul etmesini aksi halde hiç bir şey alamayacaklarını bildirdi. Sonra da, kendisinin, İngilizlerin düşmanı olmadığını göstermek istercesine Afgan-İngiliz andlaşmasını bizzat kaleme alan Habibullah, Durand andlaşması da dahil babası Abdurrahman Han zamanında yapılmış andlaşmaları kabul ettiğini bildirmiştir. İngilizlerin kendisini müstakil bir hükümdar olarak kabul etmeleri ve yazdığı andlaşmayı 21 Mart 1905'de imza etmeleri Habibullah Han'ı son derece memnun etmiştir[342]. Bunun üzerine o, daha önceleri reddettiği, İngilizlerin Afganistan'a yapmakta olduğu ve o ana kadar birikmiş olan 400.000 sterlin yardımı da kabul etti.

Bu sırada, Habibullah Han'ın yumuşamasından cesaretlenen İngilizler, kendisini Hindistan'a davet ettiler. Bu daveti kabul eden Habibullah, 1906 yazında Hindistan'ı ziyaret etti. Bunu fırsat bilen İngilizler, nüfuzlarına alabilmek için Habibullah Han'ı çok iyi bir şekilde ağırlamağa ve İngiltere'nin haşmet ve kudreti-

341. Fletcher, s. 173.
342. Fletcher, s. 174; Fraser-Tytler, s. 179.

ni kendisine göstermeğe çalıştılar[343]. Babası Abdurrahman Han'ın aksine, eğlenceden ve hoş yaşamadan zevk alan Habibullah Han, İngilizlerin kendisine gösterdiği bu misafirperverliğe ve itibara son derece memnun kalarak memleketine döndü. Afgan hükümdarının memnuniyetini gören İngilizler, sonunda onu, kendi nüfuzlarına aldıklarını ve bir İngiliz dostu yaptıklarını zannederek sevinmişler idi[344]. Fakat İngilizler, Habibullah'ın, tıpkı babası gibi, kendilerinden daima nefret ettiğini ve asla güvenmediğini bilahare acı bir şekilde öğrenmişlerdir.

Ne var ki, bu sıralarda gelişen dünya olayları Afganistan'ın kaderine de tesir etmeğe başlamıştır. Uzak Doğu'da Japonların, Avrupa'da da Almanların büyük birer kuvvet olarak ortaya çıkmaları, İngilizler ile Rusların aralarındaki rekabeti unutarak birbirlerine yaklaşmalarına, Orta Asya'daki rekabetlerine bir son vermek amacıyla birbirlerinin hâkimiyet ve nüfuz sahalarına karışmamayı kararlaştırmalarına sebep olmuştur. Bu maksatla, 1907'de, aralarında imzaladıkları bir andlaşma ile Ruslar, bundan böyle Afganistan'ı hiç bir zaman nüfuz sahaları olarak görmeyecekler, buna karşılık da İngilizler, Rusların Orta Asya İslâm ülkelerindeki hakimiyetlerine hürmet göstereceklerdir.[345] İngilizlerin ricası üzerine taraflar, kendisini henüz müstakil hükümdar ilan etmiş olan Habibullah Han'a, konuyu prestij meselesi haline getirmemesi için,

343. Fletcher, s. 174; Fraser-Tytler, s. 179.

344. Fletcher, s. 174.

345. Fletcher, s. 175; Fraser-Tytler, s. 179-180; D. Gillard, *The Struggle for Asia (1828-1914): A Study in British and Russian Imperialism,* London, 1977, s. 176-177.

andlaşmayı şimdilik söylememeğe karar verdiler[346].

Fakat, bir müddet sonra Afganistan üzerindeki bu Rus-İngiliz andlaşmasını öğrenen Habibullah Han, her iki tarafa, bilhassa İngilizlere oldukça kızmış ve bunun neticesi olarak da hududdaki Afgan kabileleri meselesini yeniden ortaya atmıştır. Bu ise, kısa zamanda İngilizlerle arasının bozulmasına sebep olmuştur. Ne var ki, bu haricî tehlikenin belirmesi, Habibullah Han'ın dahilî idarede yumuşama politikası takib ettiği bir devreye rastlamış, bu ise, Abdurrahman Han'ın büyük ıztıraplar pahasına kurduğu Afgan birliğini bozacak gelişmelere yol açmıştır.

Afganistan tahtına çıktığı zaman Habibullah Han'ın ilk yaptığı işlerden biri, çoğunluğu babası Abdurrahman Han zamanında memleketi terketmek mecburiyetinde kalmış veya sürgüne gönderilmiş ne kadar hanedan mensubu varsa, hepsini affetmiş ve geri dönmelerini sağlayarak onlara önemli vazifeler vermek olmuştur. Bunlardan Dost Muhammed'in kardeşi Sultan Muhammed Han'ın torunları olup, Hindistan'da sürgünde iken modern eğitim gören Muhammed Aziz, Nâdir Han, Haşim Han, Şah Veli ve Şah Mahmud adlarında beş kardeş[347], kısa zamanda büyük nüfuz sahibi olmuş ve içlerinden Nâdir Han, Habibullah Han'ın Genel Kurmay Başkanlığına kadar yükselmiştir. Afganistan'a dönerek itibar gören diğer bir grup da, Muhammed Tarzî'nin liderliğini yaptığı Tarzî ailesi idi. Gulam Muhammed Tarzî Afganistan'ın en önemli şair

346. Fletcher, s. 175.

347. Bu aile hakkında daha fazla bilgi için bk., S. İ. Ali Şah, *Modern Afganistan,* London, 1938, s. 24-55.

ve ediplerinden biri olup, Abdurrahman Han ile yaptığı siyasî bir münakaşa sonunda Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş ve Şam'da yerleştirilmişti. Gulam Muhammed'in kabiliyetli oğlu Mahmud Beg, Şam ve İstanbul'da modern bir tahsil görmüş[348]; bir Türk dostu olarak Afganistan'a dönmüş ve çıkarmaya başladığı *Sirâcu'l-Ahbâr-ı Afganîye* adlı gazete Osmanlı Türkiye'sindeki reformları överek, Afganistan'ın bunu kendine örnek almasını tavsiye etmişti[349]. Üçüncü ve son grubu ise Çarhî ailesi teşkil ediyordu. Bir zamanlar Abdurrahman Han'ın Genel Kurmay Başkanlığını yapmış ve onun itimadını kazanmış ender insanlardan biri olan Gulâm Haydar Çarhî'nin soyundan gelen bu ailenin en nüfuzlu liderleri, Gulâm Nebî ile Gulâm Sıddık adlarında iki kardeş idi. Afgan ordusunda generalliğe kadar yükselmiş olan bu iki kardeş bilhassa Türk asıllı Galzaylar arasında büyük nüfuz sahibi idiler[350].

Babası Abdurrahman Han'ın vasiyetine rağmen, bu gruplara geniş selahiyetler veren Habibullah Han, yaşadığı sefahat hayatı yüzünden onlar üzerindeki kontrolünü gevşek tutmuş; bu ise, Afganistan'ın modern devirlerinde önemli roller oynayacak olan bu ailelerin kendi aralarında büyük bir rekabetin doğmasına imkan vermiş; bu rekabet ise, bilahare Afgan halkı arasında, zorla gerçekleştirilmiş olan birliğin bozulmasına ve memlekette hasım grupların meydana gelmesi-

348. A. Tarzî, "Efganistan (Son Devir)" mad., *İ.A.*, IV, 169. Mahmud Beg Tarzî hakkında daha geniş bilgi için bak., M. Schinasi, *Afghanistan at the Beginnign of the Twentieth Century*, Naples, 1979.

349. Tarzi, s. 169.

350. Fletcher, s. 177.

ne sebep olmuştur.

Habibullah Han'ın memleket idaresinde gösterdiği gevşeklik, kendi namına halka bazı haksızlıkların yapılmasına yol açmıştır. Nitekim, kendi namına alınmak istenen ağır vergileri protesto etmek maksadıyla memleketin güney-doğu sınırı dahilinde yaşayan Host kabilesinin Mangal oymağı, 1913 yılında isyan etmiştir.[351] İsyancıların Afgan ordusuna başarıyla karşı koymaları üzerine, Habibullah Han, diğer kabilelerden yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Bu ise, Afgan hükümdarının otoritesini halk nazarında oldukça sarsmıştır. Nihayet, takviye kuvvetleri ile birlikte Nâdir Han komutasındaki Afgan ordusu isyancıları yola getirerek bu olaya son vermiştir[352].

Afganistan'ın iç politikasındaki gelişmelerin kontrol altına alındığı bir sırada Birinci Dünya Harbi'nin başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Almanya safında harbe gireceği haberinin yayılması bir müslüman ülke olan Afganistan'ın dış politikasını kısa zamanda tesiri altına almıştır. Asırlarca İslâm âleminin liderliğini yapmış ve hiç bir zamanda hıristiyan bir kuvvetin kontrolüne girmemiş olan Osmanlı Devleti, müslüman ülkelerin çoğunda olduğu gibi, Afganistan'da da hürmet edilip sayılmış; cuma hutbeleri, Halifeliği temsil eden Osmanlı Padişahları adına okunmuştu. Hıristiyan batı dünyası ile Rusya'nın, bilhassa XIX. asırda İslâm ülkeleri ve onların liderliğini yapmakta olan Osmanlı Devleti aleyhinde devamlı bir yayılma politikası takip etmeleri, Sultan II. Abdülhamid'i İslâm memle-

351. Fletcher, s. 175.
352. Ali Şah, s. 74-77.

ketlerine karşı girişilen bu haksız istilalara karşı koymak maksadıyla bütün müslümanları birlik ve beraberliğe davet eden Pan-İslâmizm sloganını ortaya atmaya zorlamış idi[353]. Her ne kadar, Pan-İslâmizm harekâtı gayesine tam olarak ulaşamamış ise de, müslümanların uyanmalarına ve çoğunluğunu hıristiyan milletlerin teşkil ettiği emperyalist kuvvetlerin yayılmalarına daha büyük bir caseretle karşı koymağa sevk etmişti. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin harbe girdiği ve bilhassa Rusya ile İngiltere'ye karşı savaştığı haberi Hindistan, Afganistan ve Orta Asya müslümanları arasında büyük bir heyecan yaratmış idi. Bu heyecandan istifade etmek maksadıyla, biraz da Almanların teşviki ile, 1915 Ağustos'unda Afganistan ve Hindistan müslümanlarını İngilizler aleyhinde harbe kışkırtmak için bir Türk-Alman heyeti Kâbil'e gönderilmiştir.

Yüzbaşı Kâzım Bey ile Yüzbaşı Niedermayer başkanlığındaki Türk-Alman heyeti, İran üzerinden ve maceralı bir yolculuktan sonra, Osmanlı Padişahının İngilizlere ve Ruslara karşı cihad ilanını bildirmek için vardıkları Kâbil'de hürmetle karşılandılar[354]. Afganların, Hindistan'a hücum etmelerini isteyen bu Türk-Al-

353. Pan-İslâmizm hareketinin Osmanlı devleti haricinde, bilhassa Hindistan, Afganistan ve diğer Asya memleketlerinde yaşayan müslümanlar arasında nasıl karşılandığı hakkında daha fazla bilgi için bk., D.E. Lee, "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877"; A. Vambery, "Pan-İslâmism" *Nineteenth Century,* LX (1906); V. Chirol, "Pan-İslamism", *Proceedings of the Central Asian Society,* November 14, 1906; M. MacColl, "The Musulmans of India and the Sultan", *Contemporary Review,* LXXI (1897); W. Bury, *Pan-İslam,* London, 1919. Bu sahada, maalesef Türkiye'de ciddi bir araştırma yapılmamıştır.

354. Fletcher, s. 181; Tarzî, s. 169 .

man heyetinin ziyareti, Habibullah Han haricinde, kardeşi Nasrullah Han, üçüncü oğlu ve Mahmud Beg Tarzî'nin damadı Emânullah Han, Mahmud Beg Tarzî ve diğer Afgan ileri gelenleri tarafından tasviple karşılandı. Habibullah Han, İngiliz Hindistanına karşı bir askerî harekâta girişmek arzusunda olduğunu, fakat bunu ancak Niedermayer'in va'dettiği ortak bir Türk-Alman ordusu gönderildikten sonra yapabileceğini bildirdi[355]. Esasında Habibullah Han, Hindistan'a savaş ilân etmekten ziyade Afganistan'ın tarafsız kalmasını istiyordu. Zira, böyle bir politikanın İngilizleri memnun edeceğini, bunun ise, güneydeki Afgan kabileleri meselesini kendi lehine halletmede büyük tesiri olacağını ümid ediyordu.

Habibullah Han'ın bu tutumunu tasvip etmeyen grup, Mahmud Beg Tarzî'nin gazetesi vasıtasıyla Afgan kabileleri ile Hindli müslümanları İngilizler aleyhinde ayaklanmaları için büyük bir kampanya başlatmışlardı.[356] Müslümanları İngiliz hakimiyetinden kurtarma gayesini güden bu kampanya, aynı zamanda Türkistan müslümanlarının Rus boyunduruğundan kurtulmak için 1916'da başlattıkları millî ayaklanma ile paralel yürütülüyordu[357]. Bir sene sonra, yani 1917'de, Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilalinin ortaya çıkardığı karışık durumdan da faydalanan Türkistan müslümanları, istiklâl ve hürriyet için başlattıkları ayaklanmayı başarıyla yürütmeye başlamışlar, bu ise,

355. Fletcher, s. 181; G. Macmunn, *Afghanistan: From Darius to Amanullah,* London, 1929, s. 255.

356. Fletcher, s. 180.

357. Fletcher, s. 182.

Afganistan müslümanlarının mücadele taraftarı olan liderlerinin faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır.

Bu arada, Türkiye ile Almanya'nın harbden mağlub çıkmaları muvacehesinde dahi, Habibullah'ın tarafsız kalma politikası, Afgan ve Hind müslümanları nazarında itibar kazanamamıştı. Nihayet Habibullah, takib ettiği tarafsızlık politikasının semeresini almak ve kardeşi Nasrullah ile oğlu Emanullah başta olmak üzere kendisine sırt çeviren bütün Afgan ileri gelenlerini tatmin etmek için harekete geçti. 2 Şubat 1919'da İngilizlere müracaatla, Birinci Dünya Harbi'nde Afganistan'ın tarafsızlığını nasıl sağladığını ve bunun İngiltere için ne kadar faydalı olduğunu belirterek, bu hizmetine karşılık, Afganistan'ın istiklâlinin tam olarak tanınmasını ve dış münasebetlerinde istediği gibi hareket etme serbestisini istedi[358]. Fakat, Çarlık idaresine nazaran Rusya'da yeni kurulan komünist rejimin yayılma tehlikesinden daha çok korkan İngilizler, Habibullah'ın bu isteğini reddederek, Afganistan'ın yabancı kuvvetlerle olan münasebetlerine bundan böyle kendilerinin karar vereceğini bildirdiler[359]. Bir müddet sonra, 19 Şubat 1919'da, Habibullah Han, kışlık dinlenme yeri olarak seçtiği Celâlâbad civarında faili hâlâ meçhul kalan bir cinayet sonucu öldürüldü[360]. Bir grup ulemanın ısrarı ile kardeşi Nasrullah Han'a biat olunmuşsa da, memleketin ileri gelenlerinin ve kabile reislerinin tam bir ittifakı ile Habibullah'ın büyük bir kabiliyet olan ve o sıralar Kâbil'de babasına vekalet eden üçüncü oğlu Ema-

358. Fletcher, s. 183.
359. Fletcher, aynı yer.
360. Fletcher, aynı yer.

nullah Han, Afganistan Emîrliğine getirildi[361].

Afganistan'ı 19 sene idare etmiş olan Habibullah Han, babası Abdurrahman Han çapında bir şahsiyet olmasa da kötü bir hükümdar da değildi. Babasının kan dökerek memlekette kurduğu otoriteyi ve Afgan halkı arasında sağladığı birliği korumağa çalıştığı gibi, sürgüne gönderilen kıymetli pek çok kişiyi de Afganistan'a geri çağırıp onlara önemli vazifeler vererek geçmişin yaralarını sarmaya çalışmış idı. Geri çağırıp itibarlarını iade ettiği bu gruplar üzerindeki otoritesini gevşetmemiş olsa idi, bu belki de Habibullah'ın Afganistan'a yaptığı en büyük hizmeti olacaktı. Zevk ve sefa dolu bir hayatı sevdiği için Habibullah, geri dönen liderler ile kabileler üzerinde gerekli otoriteyi sağlayamamış ve böylece ileride Afgan birliğini sarsacak olan gruplaşmaların yeniden doğmasına zemin hazırlamıştır. Habibullah'ın en büyük hizmeti, kendisinden sonraki yıllarda Afganistan devletinin muhtelif kadrolarına kıymetli elemanları yetiştirecek olan modern Harbiye Koleji'ni kurdurmasıdır[362].

Yeni Afgan hükümdarı Emanullah Han, iyi bir tahsil görmüş, dünyadaki gelişmelerden haberdar, yenilik taraftarı ve demokrat düşünceli bir şahıs idi[363]. Hükümdar olur olmaz memleketin ileri gelenlerini Kâbil yakınındaki İdgâh Camii'nde toplamış ve heyecanlı bir nutuk îrad ederek, hukuken Afganistan'ın iç ve dış meselelerinde tam müstakil bir devlet olduğunu

361. Fraser-Tytler, s. 192.
362. Fletcher, s. 184.
363. Tarzi, s. 170.

ilân etmişti[364]. Bundan sonra, kayınpederi Mahmud Beg Tarzî'nin yardımı ile Afganistan devletinin dahilî teşkilatını modern bir şekilde yeniden kurdurdu. Modern mânâda ilk defa Harbiye, Hâriciye, Dâhiliye, Maarif, Maliye, Adliye, Ticaret, Bayındırlık, Sıhhat, Posta ve Telgraf Nâzırlıkları kuruldu[365]. Çok önem verdiği Hâriciye nezaretinin başına Mahmud Beg Tarzî'yi getirerek Afganistan'ın istiklâlini kısa zamanda diğer devletlere tanıtmak istemiştir. Nitekim, Mahmud Beg Tarzî, Afganistan'ı tanıtmak için Muhammed Veli Han başkanlığında bir heyeti, Rusya ve Avrupa devletleri nezdine gönderdi.

Bu arada Emanullah Han, hem cülusunu bildirmek ve hem de iyi niyetini göstermek için Hindistan'daki İngiliz valisine şu mektubu gönderdi: "... *Dostumuza hatırlatalım ki, hür ve müstakil Afganistan devleti İngiltere hükûmeti ile, her iki memlekete faydalı olacak muahedeler ve ticarî mukaveleler akdetmeğe her zaman hazırdır*"[366]. Emanullah Han'ın çok önem verdiği ve samimi olarak yazdığı bu iyi niyetli mektuba, İngilizler, muğlak bir cevap vererek Afganistan'ın istiklâlini tam olarak tanımada tereddüt göstermişlerdir. Bu ise, olayların hızla gelişmesine ve üçüncü İngiliz-Afgan harbinin başlamasına sebep olmuştur.

Esasında, bu sıralarda Ingilizlerin, Hindistan'da pek çok problemleri var idi. Bunların başında Hindistan'daki müslümanlar geliyordu. Birinci Dünya Har-

364. Aynı yer; Fletcher, s. 187.
365. Tarzî, s. 176.
366. Tarzî, s. 170.

bi'nin sonunda, o tarihe kadar İslâm dünyasının hâmiliğini yapmış olan Türklere karşı İngilizlerin takib ettikleri amansız politika, Hindistan müslümanları arasında büyük tepkilere yolaçmış ve Türklere yapılan haksızlık açıkca tenkid edilir olmuştur[367]. Afganistan müslümanlarının tutumları da aynı olduğu için İngilizler, mümkün olduğu kadar müslümanlara açıktan cephe almamaya gayret ediyordu. Bundan başka, İngilizler, Birinci Dünya Harbi'nin galibi olmalarına ve Asya'daki büyük üstünlüklerine rağmen, Rusya'da kurulan komünist rejimin komşu ülkelerde yarattığı tehlikeler karşısında pek başarılı olamıyorlardı. Onlara göre, bundan sonra en büyük rakipleri, yayılma emelinde olan komünizm ve komünistler idi. Bu karışık düşüncelerin ortaya çıkardığı endişeler için İngilizler, Afganistan'ın bilhassa dış münasebetlerine tamamıyla müstakil olmaları halinde, Çarlık rejiminin askerî alanda gösterdiği yayılmadan daha sinsi ve tehlikeli görünen komünist yayılmasının ve propagandasının ağına düşmesinden korkarak Emanullah Han'ın mektubuna daha açık ve müsbet bir cevap verememişlerdi.[368]

Komünist tehlikesinin henüz farkında olmayan Emanullah Han, İngiliz hükûmetine karşı mücadele ettikleri için takibe uğrayan ve bu yüzden Kâbil'e sığınmak mecburiyetinde kalan Hindistan müslümanlarının ve Hindli milliyetçilerin temsilcilerinin tesirleri altında idi. Hindulara güvenemediği için ve müslümanların da İngilizlere karşı halkın isyan etmek üzere olduklarını defalarca söylemelerine rağmen henüz bir hare-

367. Fletcher, s. 189

ket göremeyen Emanullah Han, uzun tereddütlerden sonra harekete geçmeğe karar verdi. Maksadı, hem Afganistan'ın istiklâlini İngilizlere kabul ettirmek ve hem de Afganistan hududları haricinde kalan güney ve güney-doğudaki Afgan kabilelerini anavatan ile birleşmelerini sağlamaktı. Bunun için, biri Celâlâbad, diğeri Kandehar ve üçüncüsü de bu iki şehrin ortasından olmak üzere üç ordu teşkilini ve güneye doğru ilerlenmesini emretti. Yapılan plâna göre, Celâlâbad cephesi kumandanı Salih Muhammed Han, Kandehar cephesi kumandanı Abdü'l-Kuddüs Han ve bunların arasındaki orta cephenin kumandanı Nâdir Han, hududa vardıktan sonra müştereken hareket edecek ve hudud bölgesindeki Afgan kabilelerinin de yardımları ile düşmana karşı aynı anda hücuma geçilecekti. Fakat, Celâlâbad cephesi kumandanı hızlı bir yürüyüşten sonra hududa varmış ve diğer komutanları beklemeden Hayber geçidinin İngiliz kontrolündeki güney kısmını işgal etmiştir. Salih Muhammed Han'ın bu ihtiraslı davranışı Afgan cephesindeki birliği bozduğu gibi, İngilizlerin de çabuk harekete geçmelerine sebep olmuştur. İngilizlerin bölgeye kısa zamanda asker sevk etmeleri üzerine, Afgan kuvvetlerine yardım etmeleri beklenen güneydeki Afrîdî ve Mahmud kabileleri de âtıl kalmışlardır. Diğer Afgan kuvvetlerini beklemediği gibi, kabilelerin de desteğinden mahrum kalan Salih Muhammed Han, İngilizlerin üstün topçu ateşi karşısında tutunamayıp geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[369]. Buna muka-

368. Fletcher, s. 195.

369. *Afgan-İngiliz Muharebesi (1919),* İstanbul, 1341 (1925), s. 6-11; Fletcher, s. 190-191.

bil, Nâdir Han, daha tedbirli davranarak, Vezîristan kabilelerinin de desteği ile, İngiliz kontrolündeki Tal kalesini başarılı bir topçu ateşinden sonra muhasara etmiş; tedbirli hareketi, kısa zamanda, Vezîristan'daki İngiliz kuvvetlerini çekilmek mecburiyetinde bırakmış; sulh andlaşması yapılana kadar da bölge Afgan kontrolünde kalmıştır[370]. Kandehar üzerinden gelmesi beklenen Abdü'l-Kuddüs Han kumandasındaki üçüncü Afgan ordusu ise bazı güçlükler yüzünden harb sahasına yetişememiştir.

Bir cephesinde İngilizlerin diğer cephesinde de Afganların başarıyla yürüttükleri üçüncü İngiliz-Afgan harbi, bir müddet sonra her iki tarafın da arzusu ile durdurularak sulh görüşmelerine başlanmasına karar verilmiştir. Dahiliye Nâzırı Ali Ahmed Han başkanlığındaki Afgan heyeti ile, İngilizlerin Hindistan hükûmeti Hariciye Nâzırı Sir Hamilton Grant başkanlığındaki heyet, Ravalpindi'de sulh görüşmelerine başladılar. Taraflar arasında bir ay süren ve tartışmalı geçen görüşmelerden sonra 8 Ağustos 1919'da, beş maddelik bir andlaşma imzalandı. Bilahare tasdik edilecek olan bu andlaşmaya göre Afganistan, iç işlerinde olduğu gibi dış işlerinde de tamamıyla müstakil bir devlet olarak kabul ediliyor[371]; Fakat, Afgan kabilelerinin statükosunda şimdilik bir değişiklik yapılmıyordu. Böylece Afganistan, bir asra yakın devam eden İngiliz nüfuzundan kurtularak tamamiyle müstakil bir devlet haline gelmiş oluyordu.

---

370. *Afgan-İngiliz Muharebesi,* s. 12-18; Fletcher, s. 192-193.
371. Fletcher, s. 194; Tarzî, s. 171.

Ne var ki, batılı emperyalist bir kuvvete karşı uzun ve ızdıraplı bir mücadele sonunda elde edilen bu Afgan istiklâli kısa zamanda, komünist ihtilali ile çehre ve taktik değiştiren Rus emperyalizminin tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak, Türkler, müstakil Afganistan'ı, muayyen bir devre için de olsa, bu yeni çehreli Rus emperyalizminin pençesine düşmekten kurtarabilmiş, daha doğrusu geciktirebilmiştir.

Türkiye'nin Afganistan'a Yardımı ve Türk-Afgan Dostluğunun Afganistan'ı Sovyet Nüfuzundan Kurtarması

§

Türkler, Afganistan'ın Sovyet nüfuzuna düşmemesi için onlara hangi sahada ve nasıl yardım etmişlerdir? Sovyetler, Türklere ve Afganlılara karşı nasıl bir siyaset takip etmişlerdir? Bu soruların cevabını vermeden önce Rusya'ya hakim olmuş olan Sovyetlerin dahilî ve haricî siyasetlerinden kısaca bahsetmek icabediyor.

a) Sovyetlerin Afgan Siyaseti ve İlk Sovyet-Afgan İttifakı

Rusya'da Bolşevik ihtilali patlak verdiği zaman Türkler gibi, Afganlılar da İngilizlere karşı mücadele ediyorlardı. Bolşevikler de başlangıçta İngilizlere karşı savaştığı için bu iki müslüman milletle tabiî müttefik

durumuna geliyorlardı. Nitekim, Bolşevik önderleri neşrettikleri meşhur ihtilâl beyannamesi ile, bilhassa Asya'nın müslüman milletleri arasında itibar kazanmak ve başarıya ulaşmak gayesini güdüyorlardı[372]. Ayrıca Bolşevikler, batı emperyalizminin en büyük temsilcisi İngilizlere karşı istiklâl mücadelesi vermekte olan Türkiye ile Afganistan'ı kendi ideolojileri için tabiî bir yayılma sahası olarak görüyorlardı. Bunun için, güç durumda olan bu iki müslüman milletle münasebetlerini geliştirmede büyük bir itina gösteriyorlardı. Sovyetlerin yapmakta oldukları propaganda da, bilhassa *"Burjuva Emperyalizmi"* diye tanıttıkları Avrupa sömürgeciliğine karşı yaptıkları hücumlar, İngilizlerden nefret eden pek çok Afganlı arasında büyük sempati yaratmıştı. Bolşevik önderi Lenin, bir taraftan Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa ile münasebetlerini geliştirirken[373], diğer taraftan da Afgan Emîri Emanullah Han'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: *"Biz, işçiler ve köylüler hükûmeti namına, Afgan halkı ile samimi olarak diplomatik münasebetler kurmak istiyoruz... İşbaşına geldiği günden beri Sovyet hükûmeti, yalnız büyük ve küçük bütün milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmelerine hürmeti değil, aynı zamanda istiklâlleri için savaşan milletlere de yardım etmeyi kabul ettiğini bütün dünyaya ilân etmiştir"*[374].

Lenin'in bu mektubu Kâbil'e gelmeden önce Mu-

372. F. Armaoğlu, "Bolşevik İhtilâli ve Self-Determination Prensibi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* XVII/2 (1963), 240 vd.

373. Bu hususta daha geniş bilgi için bk., M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası,* İstanbul, 1984.

374. H. Kapur, *Soviet Russia and Asia (1917-1927),* Cenevre, 1966, s. 219.

hammed Veli Han başkanlığındaki Afgan heyeti Rusya'ya hareket etmiş idi. Muhammed Veli Han, Moskova'ya varır varmaz Sovyetlerle müzakereye girişmiş ve neticede her iki taraf da birbirlerinin istiklâlini tanımaya karar vermişlerdi. Böylece Afganistan'ı ilk tanıyan Sovyet Rusya ve Sovyetleri de ilk tanıyan devlet Afganistan olmuştu. Bunu, ilk Sovyet sefiri olarak Michael Bravin'in 12 Eylül 1919'da Kâbil'e gelişi takib etmişti. Bravin, Afganistan'a devamlı elçi olarak gelen ilk yabancı sefir olmuştur.

Bu arada, Sovyetlerle müzakerelerine devam eden Moskova'daki Afgan heyeti, 28 Şubat 1921'de yürürlüğe girecek olan, ilk Rus-Afgan muahedesini imzaladı. Bu muahedenin en önemli maddeleri şunlar idi:

1— Sovyet hükûmeti, Afganistan'ın ihtiyacı olan silah, cephane ve para yardımı yapmayı taahhüd eder.

2— Afgan ve Sovyet hükûmetleri, bütün şark milletlerinin hürriyet ve istiklâli üzerinde hem-fikirdirler.

3— İki taraf, hükûmetlerinin şekli ne olursa olsun, ahalinin umumî reyine müracaat edildikten sonra, Buhâra ve Hîve gibi müslüman memleketlerin istiklâlini tanıyacaklardır.

4— Rusya geçen asırda (1885'de) Afganistan'dan zaptetmiş olduğu hudud bölgelerini geri vermeyi taahhüd eder[375].

375. Kapur, aynı eser, s. 228-229; Tarzî, aynı eser, s.171.

b) İlk Türk-Afgan İttifakı

Sovyet-Afgan muâhedesinin imzalanmasından üç gün sonra, yani 1 Mart 1921'de, Afgan heyeti ile Türk sefaret heyeti arasında ilk Türk-Afgan ittifakı Moskova'da akdedilmiştir[376]. İki müslüman ve kardeş millet arasında izalanan ve on maddeden meydana gelen anlaşma şu şartları ihtiva etmekteydi:

"Devlet-i Aliyye-i Türkiye ve Afganistan, kendilerinin revâbıt-ı samîmiye-i kalbiye ile yekdiğerine merbut, bir emel ve maksad-ı mukaddes, maddî ve manevî menâfi-i âliye-i müştereke-i tâmmeye mâlik bulundukları, Devleteyn-i müşârünileyhimâdan birinin saadet ve felaketinin diğerini saadet ve felaketini mucib olacağı kanaat ve îmânı ile Şark âleminin devr-i teyakkuz ve intibah ve istihlâsının başladığını kemâl-i minen u şükrân ile görüldüğü şu anda ezmine-i mâzideki gibi irtibatsız ve münferid kalmalarının artık mümkün olamayacağını ve uhdelerine bir takım vezâif-i tarihiyenin müterettip olduğunun zaruretine hükmederek bir vücudun âzâsı gibi tarafeynden birine gelecek renc u âzürdan diğer tarafın müteessir ve müteezzi olacağını tabiî gören bu iki kardeş devlet ve millet, beyinlerinde öteden beri caygîr olan vahdet-i maneviye ve ittifak-ı tabiîy-i sâha-i siyâsiyeye nakl ile ittifak-ı maddî ve resmî haline kalb ve umum Şark'ın âtî-i mes'udu namına bir mukaddemetü'l-hayr olmak üzere aralarında teyemmünen bir ittifak muâhedenâmesi akdeylemeğe karar vermişler:

---

376. A. F. Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, İstanbul, 1955, s. 151.

Birinci Madde: İlâ mâşallah bir hayât-ı müstakil süren Türkiye devleti en samimi ve vicdanî revâbıt ile merbut bulunduğu Devlet-i Âliye-i Afganistanı mânâyı hakîkî-i tâmmı ile tanımayı bir farîza bilir.

İkinci Madde: Tarafeyn-i âliyeyn-i âkideyn bütün Şark milletlerinin âzâdı ve hürriyet-i kâmileye ve hakk-ı istiklâle mâlik olduklarını ve bunlardan her milletin bizâtihi ve arzu ettiği herhangi bir usûl ve tarz-ı idâre-i hükûmet kendisini idarede muhtar olduğnu, Buhâra ve Hîve devletlerinin istiklâlini tasdik ederler.

Üçüncü Madde: Devlet-i Âliyye-i Afganistan asırlardan beri İslâmiyete rehberlik ve hidemat-ı bergüzîde îfâ etmiş olan âlem-i hilâfeti elinde tutan Türkiye'nin bu bâbda muktedâbihâ olduğunu bu münâsebetle de tasdik eder.

Dördüncü Madde: Tarafeyn-i âkideynden biri, Şark'ı istîlâ veya istismâr siyasetini tâkib eden herhangi emperyalist bir devlet tarafından diğerine vâki olacak tecavüzü bizzât kendine vâki olmuş addederek vesâit-i mevcûde ve mümkinesiyle def'eylemeği kabul eder.

Beşinci Madde: Tarafeyn-i âkideynden her biri diğerinin hâl-i ihtilâfta bulunduğu üçüncü bir devletin menâfiine muvâfık veya taraf-ı diğer-i âkîdin menâfiine muzır hiç bir muâhede ve mukavele-i düveliyeyi akdeylememeği ve herhangi bir devletle muâhede akdedeceği zaman evvelce diğer tarafı haberdar eylemeyi taahhüd eyler.

Altıncı Madde: Tarafeyn-i âkideyn aralarındaki

münâsebât-ı iktisâdiye ve ticâriyelerinin ve şehbenderlik muamelâtının tanzîmi için lâzım gelen mukavelâtı ayrıca akdedeceklerdir ve şimdiden merkezlerine sefîr göndereceklerdir.

Yedinci Madde: Tarafeyn-i âkideyn iki memleket arasında muntazam ve hususî postalar ihdâs ederek vaz'iyet-i siyâsiyeleriyle maârif, ticâret ve sâir ahvâl ü vaz'iyyetten her nevi ihtiyacât ve arzularından mütekabilen ve en serî bir suretle yekdiğerine mâlûmat vereceklerdir.

Sekizinci Madde: Türkiye, Afganistan'a harsen yardımı, muallim ve zâbit göndermeyi ve bu hey'et-i muallimîn ve zâbitânan lâakal beş sene hizmette kalmasını ve müddet-i mezkûrenin inkızâsında Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir hey'et-i muallime göndermeyi taahhüd eder.

Dokuzuncu Madde: Bu muâhedenâme asgarî müddet zarfında tasdik edilecek ve o andan itibaren mer'iyyü'l-ahkâm olacaktır.

Onuncu Madde: Bu muâhedenâme iki nüsha olarak Moskova'da tanzim ve tarafeyn murahhasları tarafından imza ve teâtî edilmiştir. Bu muâhede bin üç yüz otuz sene-i hicriyesi cemaziyelâhirinin yirmi birinci gününe müsâdif bin üç yüz otuz yedi senesi martının birinci salı günü Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Rıza Nur Beyler ile Afganistan adına Muhammed Velî Han tarafından imzâ edilmiştir"[377].

---

377. *Türkiye Efganistan İttifak Muâhedenâmesi,* İstanbul, 1339, s. 3-5; Y.K. Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde,* İstanbul, 1967, s. vd.; Bayur, *Hindistan Tarihi,* III, s. 535-537.

İki müslüman ve kardeş milletin temsilcilerinin imzaladıkları bu ittifak Ankara ve Kâbil hükûmetlerince memnuniyetle tasdik edilmiştir[378]. Bir müddet sonra da, eski Medine muhafızı Fahreddin Paşa, Kâbil'e ilk Türk sefiri olarak atandı[379]. Böylece, Türk-Afgan münasebetlerinde yeni ve dostane bir devir başladı.

Bu arada Afganlılar, Sovyetlerin, Sovyet-Afgan Muâhedesinin şartlarını yerine getirmediklerini görmüşlerdir. Sovyetler, Afgan hükûmetine va'dettikleri yardım ile geri verecekleri Afgan arazisini çoktan unuttukları gibi, Buhâra ve Hîve'nin istiklâllerini tanımamış ve hatta bunu isteyen Türkistan müslümanlarını da ezmeye başlamıştır. Bu vesileyle Afganlılar, Sovyetlerin büyük ve küçük bütün milletlerin kendi mükadderatlarını kendilerinin tayin etmeleri hakkındaki sözlerinin ne kadar sahte ve aldatıcı olduğunu anlamış oldular.

Sovyetlerin, büyük ve küçük bütün milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmeleri gerektiğini ihtilâl beyannamelerinde ilan etmelerinin iki gayesi vardı: Birincisi, uzun yıllar Çarlık emperyalizmi altında ezilmiş olan milletlerin komünist rejimin yerleşme devresindeki karışıklıklardan istifade edip istiklâlleri için mücadeleye girmelerini önlemek idi. Bu bir nevi Rus emperyalizmi altında ezilmiş olan mazlum milletleri oyalama taktiği idi. Nitekim, Bolşevik rejimi Rusya'ya hakim olduktan sonra, va'dedilen istiklâllerini almak için mücadeleye başlayan müslüman Buhâra ve Hîve devletleri ahalisi, Kızılordu birlikleri

378. Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, s. 151.
379. Cebesoy, Aynı eser, s. 298.

tarafından insafsızca takibe uğramışlardır. Kızıl-Ordu'nun amansız takibinden canlarını kurtarabilmek için binlerce Türkistanlı hürriyet mücahidi, Afganistan'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Afganistan hükûmeti, Sovyet mezaliminden kaçan ve çoğunluğunu Özbek ve Türkmenlerin teşkil ettiği bu müslüman kardeşlerini kuzey Afganistan'a yerleştirmiş, kendilerine otlak ve toprak vermiştir[380].

Sovyetlerin ikinci gayesi ise, Türkiye ile Afganistan başta olmak üzere, İngiliz emperyalizmine karşı hürriyet ve istiklâllerini müdafaa eden müslüman memleketleri kendilerinin tabiî müttefiki sayarak, onlarla münasebetlerini geliştirmek idi. İngilizler, komünist rejime karşı da savaştıkları için, Sovyetler, Türkiye ve Afganistan ile münasebetlerini geliştirmede pek zorluk çekmiyordu. Burada Sovyetlerin esas maksadı, bütün Orta Doğu, Akdeniz ve hatta Avrupa'ya yayılmada stratejik ehemmiyeti ortada olan ve İslâm dünyasının lideri bulunan Türkiye'de komünizmi yaymak idi. Aynı düşünceler ile Sovyetler, yüzmilyonlarca insanın yaşadığı ve muazzam kaynakları olan Hindistan'da komünizmi yerleştirebilmek için, stratejik ehemmiyeti büyük olan Afganistan'a nüfuz etmek istiyordu. Sovyet emperyalizminin bu tehlikesini ilk gören Atatürk olmuştur. *"Biz ne Bolşevikiz, ne de komünist; ne biri ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkârız"* diyen Atatürk, Sovyetlerin Türkiye üze-

380. Fletcher, s. 201. Bu hususta daha fazla malûmat için bk., S. İ. Ali Sabah, "The Federation of the Central Asian States under the Kabul Government", *Journal of the Central Asian Society*, VIII/1 (1921), s. 29-48.

rinde emellerini gerçekleştirmesine fırsat vermemiş-ti.r[381]

Atatürk'ün komünizme karşı aldığı açık tavır, istiklâllerini tanıyacaklarını yazılı andlaşmalarla taahhüd ettikleri halde Sovyetlerin, Türkistan'daki müslüman Buhâra ve Hîve devletlerini yeniden işgal etmeleri, Afgan liderlerinin gözünü açmış ve Sovyetlere karşı daha dikkatli davranmalarını sağlamıştır. Nitekim, Sovyetlerin maksadını anlayan Emanullah Han, komünistlerin bütün gayretlerine rağmen İngiliz aleyhtarı politika takibinden vazgeçerek, İngiltere ile yeniden dostluk tesisine çalışmıştır. Bu şekilde Afganistan, İngilizler ile Sovyetler arasında, taraflardan birine daha fazla yanaşmadan, tam bir denge politikası takip etmeye başlamıştır ki, bu uzun yıllar o memleketin dış politikasında değişmez bir prensip olmuştur.

c) Cemâl Paşa'nın Afganistan'ı Kuvvetlendirme Çabaları

Burada, Türkler ile Afganlılar arasındaki dostluğun gelişmesinde büyük hizmetleri geçen ve 1920-21 yıllarında Türkistan ile Afganistan'da faaliyet göstermiş olan iki Türk'ten, Cemâl ve Enver Paşa'lardan bahsetmek gerekiyor.

Osmanlı devletinin I. Dünya Harbi'ne girmesinde

381. M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975, s. 186-87; Atatürk'ün bu hususdaki düşünceleri hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul, 1984.

büyük sorumlulukları olan Enver, Cemâl ve Talât Paşa üçlüsü, harbin Osmanlı Devleti aleyhine sona ermesi üzerine, memleketi terk etmişler, önce Almanya'ya ve sonra da Rusya'ya gitmişlerdir. Rusya'daki yeni Sovyet idaresi, bu üç Türk Paşa'sının hâlâ Türkiye'yi temsil ettiklerini zannederek, onlara, kendi gayelerine hizmet ettirebilecekleri ümidiyle, alâka gösterirler[382]. Fakat, Türkiye'nin kurtuluşu için savaş veren Mustafa Kemal Paşa ile onun hükûmetinin hakiki temsilcileri Moskova'da görününce, Sovyetlerin onlara karşı gösterdiği alâka değişmiştir. Bundan sonra Sovyetler, bu üç Türk Paşa'sının İslâm âlemindeki şöhretlerinden ve İngilizlere olan nefretlerinden istifade ile onları bilhassa Afganistan ve Hindistan müslümanlarının İngiliz aleyhtarı politika takip etmelerini sağlamak için kullanmaya karar verirler[383]. Ne var ki, Sovyetlerin neşrettikleri ihtilâl beyannamesinde şark milletlerinin istiklâllerini kazanmalarını desteklediklerini ilan etmeleri, çoğunluğu Rus kontrolünde kalmış olan Azerbaycan, Buhâra, Hîve ve Hokand ile Afganistan, Doğu Türkistan, Hindistan, İran ve diğer İslâm devletlerinin temsilcilerine Bakû'da bir "Şark Milletleri Kongresi" yapma fırsatı vermişti[384]. Bakû Kongresi'nde delegelerin yaptıkları ve kendi milletlerinin istiklâllerini savunan konuşmaları, Sovyetlerin hiç de hoşlarına gitmemiş ve bilhassa Enver Paşa'nın söz ve hareketlerinden olduk-

382. Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, s. 158-59.

383. Cebesoy, Aynı eser, s. 159.

384. Bakü Kongresi'nde Sovyet görüşünü etraflı bir şekilde kritiğe tabi tutan C. Chaqueri'nin "The Baku Congres", *Central Asian Survey*, Vol. 2/2 (Sept. 1983), s. 89-107'deki yazısı görülmeğe değer kıymettedir.

ça şüpheye kapılmışlardı[385]. Enver Paşa'nın hâlâ Türkiye'yi temsil eder bir havada hareket etmesi ve hatta bir ara Türkiye'ye dönmeyi dahi düşünmesi, kendisi hakkında şüpheleri daha da artırmış idi[386]. Fakat, Enver Paşa, Türkiye'nin Moskova sefiri Ali Fuad Paşa'nın ikazları ile kısa zamanda bu düşüncesinden vazgeçerek Orta Asya ve Hindistan müslümanlarının mücadelelerine yardıma karar vermiştir[387]. Bu, Sovyetlerin de işine geldiği için kendisine mani olmamışlardır. Zaten, Sovyet idarecileri, aynı maksatla Afganistan'a giden Cemal Paşa'ya da karşı çıkmamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin son Bahriye Nâzırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Ahmed Cemâl Paşa, Enver Paşa gibi çok ihtirasları olan bir zat değildi. Enver Paşa ile beraber Moskova'ya geldiğinde onun hâlâ Türkiye hakkında emeller beslediğini anlar anlamaz, Sovyetlerin de tasvibini alarak Afganistan ve Hindistan müslümanlarına yardımcı olmak gayesiyle Türkistan üzerinden Kâbil'e hareket etmiş ve 1920 Eylül'ünde Afgan başkentine varmış idi. Cemâl Paşa, Türkistan'dan geçerken oradaki Türklerin (Kazak, Özbek, Türkmen, Karakalpak) nasıl yokluk içinde istiklâl mücadelesi vermeğe hazırlandıklarını görmüş ve pek duygulanmış idi. Birinci Dünya Harbi'nde Ruslara esir düşmüş olan Türk zâbitlerini Sovyetlere serbest bıraktırarak bir kısmını yanına almış idi. Bu zâbitlerden altısını Hîve'de altısını da Buhâra'da bırakarak Türkistanlı gençlere harbiye kursları açmalarını emretmiştir[388]. Yanında

385. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., Cebesoy, s. 14-32, 157-182.

386. Cebesoy, s. 313-315; L. Fischer, "The End of Enver Pasha", *The Cirginia Quarterly Review,* VI (1930), s. 235-36. Türkiye'de

kalan 15-16 zâbitle de Kâbil'e hareket etmişti. Kâbil'e vardıktan sonra Cemâl Paşa, Türkistan'daki gelişmeleri orada bıraktığı zâbitler vasıtasıyla takip etmek istemiş ise de, bundan Sovyetler şüphelenmişler ve Türkistan Türkleri üzerindeki baskılarını artırmışlardı[389]. Bunun üzerine, Türkistan'ın kurtuluşu için çalışan *"Türkistan Millî Birlik Merkez Komitesi"*, Cemâl Paşa'ya müracaat ederek şimdilik Türkistan işlerine karışmamasını rica etmiş, o da bunu üzülerek kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Cemâl Paşa, Kâbil'e vardığında Emîr Emanullah tarafından muhabbetle karşılanmış ve kendisine Afgan ordusunu yeniden tanzim etme görevi verilmiştir. Derhal yeni vazifesine başlayan Cemâl Paşa, kısa zamanda Afgan ordusuna modern bir hava getirmiştir. Bilhassa berâberinde getirdiği Türk zâbitlerinin yardımı ile örnek bir alay kurdurmuş ve bu alaya modern harb sanatını öğreterek Emanullah Han'ın büyük teveccühünü kazanmıştır[390]. İngilizlere olan büyük nefretinden dolayı, İngilizlerin Afganlılar ile yeniden dost olmak için gösterdikleri gayretlere karşı menfî tavır ta-

---

Sovyet ideolojisini yaymak için büyük gayret sarfetmiş olan eski komünistlerden Ş.S. Aydemir'in Enver Paşa hakkında yazdıkları açık referanslara dayanmadığı ve ilmî tarafsızlığa ters düştüğü için, ortaya koyduğu iddialar ve sonuçları nazarı itibara almak mümkün olmamıştır. Bk., Ş.S. Aydemir, *Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya*, Ankara, 1972, C. III.

387. Cebesoy, s. 175-183.

388. A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947, s. 424-426.

389. Togan, aynı eser, s. 429.

390. Aynı müel., s. 430-431.

kınması, İngilizlerle iyi geçinme taraftarı bazı Afgan ileri gelenlerini memnun etmemiş ise de, bu hususta Emanullah Han kendisine hiçbir şey dememiştir. Cemâl Paşa, Afganistan'ın, Türkiye'den sonra İslâm âleminin en kuvvetli ikinci devleti olmasını ve bunun için de mutlaka Afganistan'ın modernleşmesini istiyordu. Güneydeki müslüman Afgan kabilelerini de içine alan kuvvetli bir Afganistan ile Hindistan müslümanlarının İngiliz esaretinden kurtulabileceğine inanıyordu. Bu fikirlerini Emanullah Han'a, Atatürk'e ve Sovyet idarecilerine samimi olarak anlatmaktan da çekinmiyordu.[391] Nitekim, Cemâl Paşa, Moskova'daki Türkiye Büyük Elçiliği'nin şifreli haberleşme imkânlarını kullanarak 12 Kasım tarihinde Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta faaliyetleri hakkında şu bilgiyi arzediyordu:

"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

"Mülâzım Süreyya Beyle takdim ettiğim mektuplardan ahval-i umumiye malûm samileri buyurulmuştur. Ahiren Moskova'ya muvasalatımda Enver ve Halil Paşaların Anadolu'da teşebbüs etmekte oldukları hususata vâkıf oldum. Bu teşebbüsata nihayet verdirmek için bütün mevcudiyetimle çalışıyorum. Pek yakın bir zamanda nail-i maksat olabileceğime itimadım kavidir. Neticeyi birkaç güne kadar gideceğim Almanya'dan arzederim. Afganistan hakkındaki teşebbüsatım pek muvaffakiyetli neticelenmiştir. Almanya'da kısa bir müddet kaldıktan sonra Afganistan'a hareket edeceğim. Evamir-i devletlerini Fethi Bey'in bildiği Münih'teki adresime işâr buyurursanız müteşekkir

391. Tarzî, *Efganistan*, s. 171.

olurum. Afganistan için istediğim zâbitânı bizzat intihab etmek emelindeyim. Süreyya Bey'in bu iş için seria İstanbul'a izâmını rica ederim. Muvaffakiyet-i âhirenizden dolayı bütün ruhumla arz-ı tebrikât ederim"[392].

Cemâl Paşa, 16 Kasım 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya ikinci bir mektup göndermişti. Cemâl Paşa bu mektubunda şu hususlara yer veriyordu:

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

"10 Temmuz tarihli mektubunuzu kemâl-i sürurla okudum. Mesai-i âcizânemin Hey'et-i Vekile nezdinde şayeste-i takdir görülmüş olması mesai-i müstakbelem için bana pek büyük bir cür'et ve kanaat bahşetti. İtimat edebilirsiniz ki vasatî Asya İslâm muhitinde pek karîp bir âtîde şayan-ı takdir ve hürmet teyakkuzu umumî husûle gelecek ve Anadolu'nun vücude getireceği azametli saltanat-ı milliyenin kıymettar peykleri halinde dünkü düşmanlarını mecbur-ı tâzim ve tekrim edeceklerdir. Refakatimde benimle beraber çalışan arkadaşlar hakkında lûtuf ve inayetinize bilhassa arz-ı şükran eylerim. Uzatmış olmamak için gayet kısa bir cümle ile şunu söyleyeyim ki, 10 Temmuz tarihli mektubunuzla beni hakikaten pek müteşekkir bıraktınız. İşte şimdi kalbimde âti-i teşebbüsatım hakkında büyük cür'et hissediyorum. "Moskova'ya gelmek üzere olduğumu ve geldiğimi şimdiye kadar almış olacağınız müteaddid mektuplarım ve tebligatlarımla anlamışsınızdır. İşte şu mektubumu da Moskova'dan hareket etmek üzere olduğum sırada yazıyorum. Moskova'da tam beş hafta kaldım. Bu müddet zarfında neler yapmış ve ne-

---

392. Cebesoy, aynı eser, s. 280-281.

lere teşebbüs etmiş ve muvaffak olmuş bulunduğuma dair Afgan Emîri Hazretlerine yazdığım mufassal bir mektup pek güzel izah eder. O mektubun bir suretini leffen size takdim ediyorum. Ruslara karşı ne suretle istimal-i lisan etmekte olduğumu da gene bir suretini takdim ettiğim memorandum pek güzel izah eder.

Enver Paşa'nın teşebbüsat-ı ahiresi hakkında mütâlaâtımda kendisine son yazdığım mektupla Emîr'e yazdığım mektuptan anlaşılıyor[393]*. Eğer hakikaten Enver Paşa'yı Buhâra'dan geri alamazsam birbuçuk senelik mesaîmi mahvetmiş olacağım. Buna muvaffak olmak için olanca şiddetimle çalışıyorum.*

Halil, Küçük Talât ve elhasıl bütün Enver teşebbüsatının erkânını Kafkasya'dan uzaklaştırmak üzereyim. İşte bu sayede siz, sizi rahatsız eden ve işleri ihmal etmesi kaviyyen melhuz olan bir teşebbüsten kurtulmuş olacaksınız. Buhâra teşebbüsünün alacağı son şekilden sizi ancak Berlin'de haberdar edebilirim. Bu arîzam size ne zaman vâsıl olacaktır, bilemiyorum. Binaenaleyh bunun cevabını doğruca Muskova'ya yazarsanız müteşekkir kalırım. İstediğim mütehassıslarla zâbitanın mikdar ve esamîsi hakkında Süreyya Bey'den malûmat-ı lâzime almış olacaksınız. Bunları

393. Enver Paşa'nın Buhâra'ya geldikten sonra Türkistan mücahitlerine katılarak onlarla birlikte istiklâl mücadelesini yürütme kararı alması Cemâl Paşa'yı son derece rahatsız etmişti. Zira, ona göre, Enver Paşa'nın Türkistan'da giriştiği faaliyetler yalnız Rusları gazaba getirmekle kalmayacak, kendisinin Afganistan'da yaptığı ve yapmak istediği işleri de engelleyecekti. Bu sebeplerden dolayı Cemâl Paşa, Enver Paşa'ya bir mektup yazarak Buhâra'dan ayrılmasını rica etmiştir. Cebesoy, s. 281-282.

lütfederseniz işlerim kesb-i sühûlet etmiş olur. Fethi'nin ve diğer rüfekanın hürmetle gözlerinden öperim kardeşim"[394].

Cemâl Paşa'nın mektubunda zikrettiği ve Afgan Emîrine gönderdiği mektup ve raporu, onun Afganistan'da neler yapmak istediğini anlamak bakımından önemli olduğu için burada aynen naklediyoruz. Cemâl Paşa'nın 14 Kasım 1921'de Afgan Emîrine yazdığı ve bir suretini de Moskova sefiri Ali Fuad Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektub şöyle idi:

"Şevketmeâb Efendimiz,

"Bugün zat-ı şâhânelerine büyük bir istirahat-ı kalb ve vicdan ile şu mufassal arizamı yazabildiğimden dolayı ne kadar seviniyorum. Moskova'ya muvasalatımın bugün birinci ayıdır. Bu müddet zarfında icra ettiğim müzakerat-ı muvaffakiyet-i kâmile ile neticeye îsal ettirdim. Ve bütün maksatlarıma nail oldum. Beni bu muvaffakiyete mazhar eden Cenab-ı Hakk'a nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum. Bakınız hâdisat ne suretle cereyan etti:

"Moskova'ya muvasalatımın ertesi günü Çiçerin ile mülâkat ettim. Bu mülâkatımız esnasından en evvel Rus-Afgan İttifak Muâhedesi'nin tamamen tatbik edilmesi lüzumunda ikimiz de mutabık kalmıştık. Ondan başka muâhede hâricinde Afganistan'a verilmesi lâzımgelen şeylerin de bir listesini Çiçerin'e vermiştim. Çiçerin, bu eşyayı neden dolayı istemekte olduğumu isbat edecek bir memorandum yazmaklığımı rica etti ve müzakeremiz böyle nihayet buldu. İki gün sonra Har-

394. Cebesoy, s. 282-283.

biye Komiseri Trotski'nin muavini Skalanski'nin beni görmek istediği haber verildi. Ben o sırada bir suretini leffen takdim ettiğim muhtırayı yazmış olduğumdan muhtıra da beraberimde olduğu halde Skalanski'ye gittim. Uzun uzadıya konuşmaktan ise bütün maksatlarımı ve plânlarımı pek güzel izah etmekte olan muhtıramı kendisine okudum ve Afganistan için istediğim şeylerin bir listesi ile muhtırayı aynen kendisine bıraktım...

"Benimle hem-fikir olduğunu ve nokta-i nazarımın kabul olunması için benimle müttefikan ve müttehiden çalışacağını vaad etti. Ertesi gün akşam üzeri Çiçerin ile ikinci mülâkatımız vuku buldu. Bu esnada muhtıramın ikinci nüshasını kendisine verdim ve gayet kısa bir mükâlemeden sonra kendisinden ayrıldım. Bu mukâleme esnasında Çiçerin beni pek ziyade tereddüde ve şüpheye düşürecek tarzda idâre-i lisan etmiş ve beni gayet şiddetli bir lisan istimaline mecbur etmişti. Çiçerin'in nezdinden çıkar çıkmaz doğruca Sefir Surits'in ikametgâhına gittim. Çiçerin ile mülâkatımdan kat'iyen memnun olmadığımı söyledim ve dedim ki:

"Eğer siz, Rus-Afgan muhâhedesi madem ki imzâ edilmiştir, artık bundan sonra Afganistan bizden ayrılmaz zannında bulunuyorsanız pek ziyade aldanıyorsunuz. Emîr Hazretleri muâhedeyi memleket için temin edeceği menafii nazar-ı dikkate alarak tasdik buyurmuşlardır. Eğer şimdi bu menafiin temini imkânı olmadığını görürsek elbette biz de başka bir tarzda bir hatt-ı hareket tâyininde kendimizi haklı buluruz. Bahusus ben sizin tarafınızdan pek büyük fedakârlıklar temin edilebileceğini ümit ettiğim için sizinle teşrik-i

mesai ettim. Şimdi dileklerimi yapmazsanız, bundan sonra benimle çalışmak istemediğinizi anlamağa mecbur olurum. Ben bu vaziyetin kemâl-i süratle tenvir edilmesini şiddetle talep ederim.

"O sırada gece saat on ikiye gelmiş olduğu halde Surits hemen Çiçerin ile görüşmek üzere oraya koştu. İki gün sonra sabahleyin pek erkenden oturduğum haneye geldi. Çiçerin'in iki gece evvelki ifadatına yanlış mânâlar vermiş olduğumu ve Çiçerin'in benim ile tamamen hem-fikir olup yalnız bu kadar mühim mesaile bizzat karar vermek selâhiyeti dâhilinde olmadığından selahiyattar zevat ile müzakereden sonra bana bir cevap vereceğini söylemek istemiş olduğunu ve muhtıramın muhtevi olduğu efkâr ve mütalâat-ı musibeye tamamen iştirak ettiğini ve talepleri mutedil bulduğunu söyledi ve ertesi günü de Trotski ile görüştüm. Trotski hakikaten şeytanın kendisidir, demek muvafık olur. Gayet cevval bir zekâya, geniş bir kudret-i beyana, metîn ve hiçbir tehlikeden sakınmaz bir cür'ete teşebbüse malik olan bu adam Rus inkılâbının ruhuna hâkim unsur-ı mühimmeden birini teşkil eder. Hemen mükâlemeye başlar başlamaz, anladım ki muhtırayı büyük bir dikkatle okumuş ve her noktası hakkında uzun uzadıya düşünmüş ve kararlarını vermiştir. Mükâlememiz cihan siyaseti üzerinde devam etti.

"Rusya'nın Polonya ve Romanya ile olan münasebetlerinden ve daha doğrusu münasebetsizliklerinden, Fransa ve İngiltere'nin takib etmekte oldukları siyasetten ve saireden uzun uzadıya bahseyledik. Ve bu sahada başlayan mükâlemelerimizi nihayet, Rusya'nın Şark siyasetine intikal ettirdik. Trotski bana dedi ki:

"Biz bu mücadele-i umumiye esnasında bütün Şark milletlerinin müttehid bir kitle halinde müşterek düşmanların karşısına çıkmaları lâzım geleceği hakkındaki nokta-i nazarınıza tamamiyle iştirak ederiz. Bu itibarla Osmanlı Türk hükûmetinin kuvvetlenmesine ne büyük bir inhimâk ile muavenet etmeği kabul ediyorsak, Afganistan'ın kuvvetli bir devlet hâlini iktisap etmesine de o derece ehemmiyet verir ve kendisine elimizden gelen her türlü muaveneti yapmağa lâzım telakki ederiz. Sizin talep ettiğiniz esliha ve sairenin Afganistan'a verilmesini ben esas itibariyle kabul ediyorum. Çiçerin dahi bu fikirde olduğundan ikimiz müştereken Komiserler Meclisinde bu metalibi dermiyan ederek kat'î neticeye îsâl edebileceğimizi ümit ederim. Beş gün sonra size kat'î cevabı îsâl ederim."

"Bu tarzda cereyan eden mükâlemelerimiz esnasında zât-ı şâhâneleri hakkında Trotski'nin lisanından sâdır olan mütâlaat-ı hürmetkârâne cidden mucib-i iftiharım oldu. Trotski ile bu mükâlememizden üç gün sonra gerek Komiserler Meclisi'nin ve gerek Komünist Partisi İcra komitesi'nin en nâfiz ve en cesur âzasından olan Stalin ile görüştüm. Bu mükâlememiz tam üç saat sürdü. Bu müddet zarfında hemen bütün noktalarla Stalin ile mutabık kaldık. O da istediklerimi verdirmek hususunda bütün mevcudiyeti ile çalışacağını beyan etti ve Hindistan inkılâbı mesaili için badema hiçbir kimse ile temasta bulunmayacaklarını ve bu hususta bana serbestî-i tâmme vereceklerini beyan eyledi.

"Bu mükâlemeden dört gün geçer geçmez Surits beni ziyarete geldi. Benim Afganistana müteallik nokta-i nazarlarımla, talep ettiğim hususlardan esliha ve

saireye müteallik olanların kâmilen ve paranın da kısmen kabul olunduğunu bildirdi. Bir iki güne kadar bana resmen tebliğ edileceğini ifade eyledi. Filhakika iki gün sonra Harbiye Komiserliğine davet edildim. Orada Skalanski karar-ı kat'îyi bana tebliğ eyledi. Bu karara nazaran suretini Bedri Beyle gönderdiğim memoranduma merbut cedvel-i mahsusunda beyan ettiğim esliha ve cephanenin îtası esas itibariyle kabul olunmuş ve bunlardan beş batarya seri ateşli Fransız sahra topu ile üç makineli tüfek bölüğü, dört bin adet İngiliz tüfeği, sekiz milyon tüfek cephanesi, bir milyon mitralyöz cephanesi hemen şimdi îta olunacak ve mütebakisi peyderpey sevk edilecektir. Bunlardan başka maiyyetime celbedilecek Osmanlı zabitanı maaşâtına sarfedilmek üzere bana bir sene için on iki bin Rus altını verilmesi karargir, ben bu iş için otuz bin altın yani dokuzyüz bin rupi talep etmiştim. Onlar yalnız üçyüz bin rupi kabul ettiler. Bu neticeden son derece memnunum. Skalanski ile mükâlememizden birkaç gün sonra Moskova Sovyetleri Reisi ve Komünist Fırkası'nın İcra Komitesi âzasından olan meşhur Kamenev'in hanesinde hususî bir çay ziyafetine davet olundum. Orada iki üç saat kadar kendisiyle başbaşa konuştuk. Hindistan ihtilâllerinin şimdiki eşkâl ve mahiyeti ve Şimâlî Afrika memleketlerindeki ihtilâl teşebbüslerimiz hakkında uzun uzadıya malûmat verdim. Onunla hemen bütün noktalarda mutabık kaldık. Kamenev bu teşebbüslerin Şark milletlerini kurtarmak için ihtiyar olunacak yegane hatt-ı hareket olduğuna kani olduğunu ve bütün arkadaşlarının hemfikir bulunduklarını söyledi. Trotski, Stalin ve Kamenev bu mükâlemelerimiz esnasında daha başka şeylerden de bahsettiler. O noktalarda da

mutabık kaldık ise de, bunları her türlü ihtiyata riayet etmiş olmak için kâğıt üzerine yazmayacağım ve inşallah Kâbil'e avdetimde şifahen arz edeceğim. Yalnız şu kadar söyleyebilirim ki, Türkiye-Afganistan ve Rusya itilâfına diğer bir iki devletin daha ilavesiyle tahasül edecek kitle-i muhteşemenin her türlü muhacemat-ı hâriciyeye mukavemet edebilecek bir mahiyette olduğuna kanaat ettiğimizi mütekabilen birbirimize anlattık.

"Muhtıramda Fergana'ya, Buhâra'ya, İran'a ve saireye müteallik olarak yazdığım hususat için kat'î mükâlemeye girişmedim. Zira bu noktalar gayet nâzik şeyler olduğundan Rusları ürkütmeksizin bir münasip mübahasa zemini bulmak icabediyordu. Yalnız Çiçerin, Kamenev ve Stalin, Rus-Afgan Muâhedesi'nin harfiyyen tatbik ve icra olunacağını ve Koushk arazisi meselesi için bir muhtelit komisyon teşkili lâzım geleceğini bu komisyonda benim de bulunmaklığım münasip olacağını Çiçerin'e söyledim. Almanya'dan avdetimde yeni sefir dahi buraya gelmiş olacağından benim teklifatım dairesinde hemen işe başlayacağımızı söyledi. Benim bu hususta hiç şüphe ve tereddüdüm yoktur. Dedikodular, faraziyata müstenit beyhude ve bilüzum mütalâat ve ifşaata kat'iyyen ehemmiyet vermemenizi istirham eylerim. Almanya'dan avdetimde yeni sefir ile beraber bütün muallak meseleleri hal ve faslederiz, ve muallak hiçbir iş bırakmamış olduğum halde inşaallah Kâbil'e avdet eylerim.

"Şimdi zat-ı şâhânelerine bir parça da sair meselelerden bahsetmek isterim:

"Moskova'ya geldiğim sırada Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki ihtilâfların en had ve en

şedid devreye girmiş olduğunu ve hatta Enver Paşa'nın bazı rüfekası ile beraber Anadolu ile daha yakından iştigal etmek maksadıyla Batum'a gitmiş olduğunu haber almıştım. Bunun umumî teşebbüslerimiz ve menafi-i azim nokta-i nazarından ne kadar büyük mazarratlar tevlit edeceğini bildiğimden hemen Moskova'ya gelmesi hakkında Enver Paşa'ya bir telgraf yazdım. Fakat kendisi telgrafımı almazdan evvel belki bana Buhâra'da mülâki olur mülahazası ile oraya gitmiş olduğundan bittabi bir netice çıkmadı. Bilâhare Enver Paşa'nın Buhâra'da olduğunu kendisinden aldığım bir telgrafnâmeden de anlar anlamaz hemen Moskova'ya gelmesi lüzumuna dair oraya bir telgraf çektim. Bedri Bey'in şifahen arz edeceği bazı mülâhazat ve mütalâatı mahsusaya kapılmış olan Enver Paşa'nın Buhâra'da Halil Paşa ile sair arkadaşlarının Batum ve havalisinde bulunmalarını hiç arzu etmediğimden bu mütalâatı müşarünileyhe arz etmek ve kendisinin Moskova'ya ve oradan Almanya'ya gelmesini temin etmek üzere Bedri Beyi ve Enver Paşa'nın rüfekasından Nâzım Beyi Buhâra'ya gönderdim. İşin iktisap edeceği kat'î şekli bittabî efendimize şifahen arz edilecektir. Enver Paşa ile beraber Almanya'da gayet etraflı ve esaslı bir konuşmamız ve ahiren Malta'dan çıkmış ve Avrupa'ya gelmiş olan arkadaşlarımızla bir umumî kongre akdetmemiz, müstakbel mesai tarzımızı gayet kat'î bir surette tesbit için bence fevkalâde mühimdir. Bu maksadıma vüsul için son derecede çalışıyorum. Bakalım Enver Paşa'yı inadından sarfınazar ettirebilecek miyiz? Eğer müşarünileyh inadında musır kalırsa bizim işlerimiz nokta-i nazarlarında telâfisi gayr-i kabil-i sebep

olacaktır. Hemen Cenab-ı Hak encamını hayretsin.

"Mustafa Kemal Paşa ile nokta-i nazarlarımız müttehiddir. Üç gün evvel müşarünileyhten aldığım mektubun bir suretini leffen zat-ı şâhânelerine arz ve takdim ediyorum. Mektubun meali pek sarih olduğundan bu bapta ayrıca mütalaât ilavesini lüzumsuz addediyorum.

"Bu defa Almanya'da bulunduğum sırada müşarünileyh ile daha sarih bir surette muhabereye muvaffak olacağım. Burada da kendilerine ahval-i umumiye hakkında uzun bir mektup yazdım. İran'ın temin-i intizamı ve İran ordusunun tersiki hususundaki mütalâat ve mülâhazamı müşarünileyhe yazarak orada da bir sınaî faaliyet küşat ettireceğim, Afganistan için celbini faydalı gördüğümüz Türk mütehassıslarını da bir an evvel intihap ettirerek Batum tarikiyle sevkettireceğim.

"Ben bu defa Almanya'ya gider gitmez bilhassa Afganistan işleri için Fransa ve İtalya devlet ricali ile temasa geçeceğim. Afganistan'da bir devlet bankası, Mezar-ı Şerif ile Kâbil arasında bir şimendifer inşası ve Afganistan madenlerinin işletilmesi hususlarını temin için gayet vâsi teşebbüslerde bulunacağım. Öyle ümit ediyorum ki, bu teşebbüsatımda tamamen muvaffak olarak avdet edeceğim. Zat-ı şâhânelerinin âmal-ı mukaddeslerinde muvaffak olmaları benim için yegane bir gıda-yı ruhtur. Bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmayacağıma tamamiyle itimat buyurabilirsiniz. Rusya'nın bugünkü ahval-i dâhiliyesinden Bedri Bey mufassalan malûmat itâ edebileceğinden bunların tafsilinden sarfınazar ediyorum. Yalnız şurasını ilave

edeyim ki, Afganistan'ın en hayırhah dostlarından olan Surits'in Taşkent'e tâyin edilmesi ve Afganistan ile olan münasebetlere müteallik işleri deruhte etmesi, bizim için pek hayırlı addolunabilir. İngiltere ile bir müâhede-i siyasiye akdedilmiş olduğu hakkında burada deveran eden havadis pek ziyade memnuniyetimi mucip oldu. İngilizlerin her türlü zevahire rağmen Afganistan ile dostane münasebet idamesi lüzumundan sarfınazar edemeyecekleri hakkında zat-ı şâhâneleriyle müşterek ve müttehid mütalâatımızda aldanmamış olduğumuza en büyük delil olan bu hâdise, bence pek kıymettardır. Afganistan'a dört, beş senelik sükûnet kazandırabilirsek bu müddet zarfında zat-ı hûmâyun-ı şehriyarilerinin hummalı mesaisi sayesinde Afganistan'ın zîşevket bir devlet-i muazzama hâlini iktisap ettiğini görmek bütün Afganistan dostları için mümkün olacaktır. Bu nokta-i nazardan İngiliz-Afgan muâhedesini pek faydalı ve mühim addederim. Maahaza Ruslarla münasebetimizdeki samimiyete hiçbir suretle halel getirmemek, Fransa ile İtalya ve Amerika'nın Afganistan ile doğrudan doğruya siyasî ve iktisadî münasebetlere girişmelerini temin etmek elzemdir. Cenâb-ı Hak bu mesaide zat-ı şâhânelerinin ve size sadık olanların muini ve zahiri olsun.

"Teşebbüsatımda muvaffak oldukça sıhhatim kesb-i kuvvet ediyor, hele muvaffakiyet-i kâmile ile Kâbil'e avdet ve hâk-i pay-ı hümayun-ı şehriyarilerine arz-ı ubudiyet edeceğim günleri tasavvur ettikçe kuvve-i teşebbüsiyem bir kat daha artıyor.

"Pek ziyade uzamış olan arîzama artık nihayet vereceğim. Zat-ı şâhânelerine gayet sade ve açık bir li-

san ile bütün hakayiki arz ettim.Bedri Bey'den daha ziyade tafsilât alınabilir. Eğer çaresini bulabilirsem Avrupa'dan da efendimize arîzeler takdim edeceğim.

"Baki zat-ı şâhânelerinizin mübarek ellerinizi kemal-i tâzim ve iştıyak ile öperek hıfz-ı samedaniye emanet eylerim, şevketmeab efendimiz"[395].

Cemâl Paşa'nın, Sovyet Hâriciye Komiseri Çiçerin'in talebi üzerine Ruslara yazıp verdiği ve birer suretini Mustafa Kemal Paşa ile Afgan Emîrine gönderdiği muhtırada ise hulâsa olarak şöyle diyordu:

"Kanaatimce cihan inkılâbının kilidi Hindistan'dadır. İngiltere'yi Hindistan'dan mahrum bırakmak İngiliz olmayan bütün milletleri memnun edecektir. İngilizlerin elinden Hindistan çıkarsa meflûç bir vaziyette kalır, artık başka milletlere muzır olamaz. Şimdi bu hadiseyi inkılâpçı gözüyle tedkik edecek olursak, Büyük Britanya adasında otuz, kırk milyon insanın hayat menbaı demek olan Hindistan'ın koruması o insanları büyük bir açlığa mahkûm eder. Bugün iki milyon işsizi nasıl doyuracağını bilemeyen İngiliz hükûmetinin gırtlağına on, on iki milyonluk işsizler ve daha doğrusu açlar kitlesi atılarak o menhus hükûmeti boğar. Binaenaleyh bütün inkılâpçı insanlar için bugünün en yüksek meselesi ve vazifesi Hindistan inkılâbını husul sahasına çıkarmaktan başka bir şey olamaz"[396].

"Hindistan inkılâbı için Hindistan dahilinde sarfolunan mesainin şekli ve mahiyeti Hind inkılâpçıları-

395. Cebesoy, aynı eser, s. 283-289.
396. Cebesoy, aynı eser, s. 289-290.

nın teşkilât, vukuf ve programları Sefir Surits tarafından tafsilâtiyle Sovyet hükûmetine bildirilmiştir. Ben yalnız haricî mesaîden bahsedeceğim. Afganistan, Hindistan inkılâbı için merkez ittihaz edilmelidir. İhtilâli burada beslemelidir. Bütün dünya yüzünde bir Hindistan inkılâbı için hariçte çalışabilmeğe Afganistan'dan müsait saha bulmak yoktur" diyen Cemâl Paşa, Afganistan hudud kabileleri hakkında geniş tafsilat vermekte ve bunların ekseriyetle İngilizlere düşman olduğunu hatırlatmakta ve bunlardan mühim istifadeler teminini tavsiye etmekte ve hülâseten şöyle demektedir:

"Bize lüzumu takdirinde yüz elli, iki yüz bin neferlik müsellâh bir ihtilâl kuvveti bahşedecek olan bu hudud kabileleri ile ehemmiyetle iştigal etmek bizim için bir vazifedir. Bunlara vereceğimiz vesait, para ile İngiliz tüfenklerine mahsus fişekler ve birkaç Türk zâbitinden başka bir şey değildir. Paranın ve fişeklerin mikdarını muhtıraya bağladığım varakada gösterdim. Ne kadar ehemmiyetsiz derecede oldukları düşünülürse bu daracık bir fedakârlığı yapmamak âtiyen ne kadar teessüfü mucip olacağı anlaşılır"[397].

"Afganistan'ı kuvvetlendirmek için dâhilî teşkilâtını asrîleştirmek, ordusunu tanzim etmek ve iktisadî terakkiler temin eylemekten başka çare yoktur. Bu üç noktaya bugün bütün mânâsıyla şürû olunmuştur. Afganistan her şeyden evvel adama muhtaçtır. Ben bütün iktidarımı sarfederek Afganistan'a Türk ve Alman mütehassısları celbine çalışıyorum. Ordunun tanzim ve ıslahına büyük bir faaliyet ile başladım. İlk tecrübe ol-

---

397. Cebesoy, aynı eser, s. 291.

mak üzere teşkil ettiğim nümune kıtası pek nafî semereler vermeğe başladı. Şimdi bu kıtayı nümune fırkası derecesine çıkarmak istiyorum. Bu sayede emrim altında her türlü ihtimallere karşı kullanacak, onbeş, yirmi bin neferlik bir kuvvet vücuda gelmiş olacaktır. Fakat Afganistan'ın böyle bir fırkayı techiz ve teslih edecek iktidarı bile yoktur. Raporuma bağladığım bir diğer varakada miktarını gösterdiğim silah ve muhtelif malzeme, behemehal Afganistan'a verilmeli ve bu sayede benim mevkiim tahkim edilmelidir.

"Gerek bu fırka ve gerekse Afganistan ordusunun umumî tensikatında ve hudud kabileleri arasında istihdam olunmak üzere şimdilik altmış dört Türk zâbiti celbetmekliğim lâzımdır. Bunların maaşları ve benim karargâhımın maaşatı olmak üzere verilmesi elzem telakki ettiğim paranın mikdarı da mezkûr varakada gösterilmiştir. İş Afganistan'ı ebediyen kendimize dost ve orada faaliyetle çalışabilmek için muhtaç olduğum vesait bu kadar az ve ehemmiyetsiz şeylerdir. Bunlar bana verilirse gayemize doğru sağlam adımlarla yürümeğe başlarız. Verilmezse emin olabilirsiniz ki, Afganistan'ı da elimizden kaçıracağız ve o zaman pişman olacağız"[398].

Cemâl Paşa, Buhâra, Hîve, Fergana, Türkistan ve Türkmenistan'ın o tarihlerdeki durumundan bahsediyor. Buhâra'yı işgal eden Kızılordu kuvvetlerinin geriye çekilmesi tavsiyesinde bulunuyor ve diyor ki:

"Düşmanlarımızın bin türlü entrikalarına meydan veren bu muvakkat işgale nihayet vermek Orta As-

398. Cebesoy, aynı eser, s. 293-294.

ya milletlerinin Sovyet Rusya hakkındaki muhabbet ve itimatlarının kemal mertebesine vüsûlü için yegane çaredir. Buhâra'yı mümkün olduğu kadar çabuk tahliye etmek, bittabi Buhâra'da şimdilik küçük ve fakat kıymetlî ve muntazam bir ordu vücuda getirmekle mümkün olur. Elyevm Buhâra'da birkaç Türk zâbiti var. Bunlar bir ordu vücuda getirecek iktidar ve ehliyeti tamamen haiz değillerdir. Binaenaleyh oraya pek muktedir ve tamamiyle şayan-ı itimat bir Türk erkân-ı harb zâbiti ile muhtelif sınıflara mensup birkaç zâbit getirilirse pek az bir zamanda maksada vasıl olunabilir"[399].

Cemâl Paşa bundan sonra Türkistan ve Türkistan ordusundan da bahsederek şunları söylüyor: *"Türkistan Ordusu'nu Tatar zâbitleri vasıtasıyla tensik ve tanzim etmek mümkün olamayacağını ben bir çok deliller ile anladım. Binaenaleyh burada da bir Türk zâbitan heyeti celbetmek pek faydalıdır. Bahusus Türkmenlerden muntazam süvari kıtaları teşkilâtına başlamak için tam münasip zamanda bulunuyoruz"*[400].

Cemâl Paşa'nın, Atatürk'e ve Afgan Emîrine yazdığı mektuplar ayrı ayrı incelendiğinde kendisinin samimiyetinden şüphe etmek mümkün değil. Nitekim, o Mustafa Kemal Paşa üzerinde son derece müspet tesir bırakmıştır. Bu sebepledir ki Atatürk, O'nun yardım ricalarını, imkânları nisbetinde yerine getirmeye çalışacağını vaadetmiştir. Bu hususu, Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Kasım 1921'de Moskova sefiri Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği şu telgrafında görmek mümkün olmaktadır: *"Cemâl Paşa şimdiye kadar gösterdiği dü-*

399. Cebesoy, aynı eser, s. 295.

400. Cebesoy, aynı yer.

rüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver Paşa vesaire ile alâkasını katetmelidir. Bunları benim tarafımdan açıkça kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı Afganistan sefiri yaptık. Cemâl Paşa'nın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak mevkiini tahkim edeceğiz, şimdiye kadar olan işaratını hüsn-i telâkki ve mümkün olanların tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve iş'ar-ı devletinize muntazırım"[401].

Fakat, Cemâl Paşa'nın Çiçerin'e verdiği muhtırada Sovyet ihtilâlcileri ile işbirliği yapmayı ve ileride onlara angaje olmayı kabûl etmesi, Mustafa Kemâl Paşa'nın hoşuna gitmemiştir. Bu arada Cemâl Paşa'nın bir taraftan Enver Paşa ve arkadaşlarını Ankara ile meşgul olmaktan vazgeçirmeye çalışıyorum demesi ve diğer taraftan da Avrupa'ya avdetinden sonra Malta'dan çıkan öbür İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile bir araya gelmeyi ve önemli kararlar almayı düşünmesi, Atatürk'ün kendisine olan güvenini oldukça sarsmıştır. Nitekim Atatürk, Cemâl Paşa'nın Almanya'da bulunduğu bir sırada 20 Aralık 1921'de Moskova sefiri Ali Fuad Paşa'ya bir telgraf göndererek kendisi hakkında şu talimatı vermiştir:

"Moskova'da Türkiye Sefir-i Kebîri Ali Fuad Paşa Hazretlerine:

22/11/1921 tarihli şifreye cevaptır:

Ahiren Ankara'ya muvasalat eden Ukrayna heyeti reisi yoldaş Frunze ile Cemâl Paşa'nın gönderdiği

---

401. Cebesoy, aynı eser, s. 298.

bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla kabil-i telif olmayan ve hâlâ eski zihniyetin idamesine matuf tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran müşarünileyh Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetini keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunuyor mahiyetinde zannediyor. Ben, milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nafi olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir edinceye kadar kendisiyle adime-i münâsebette mazur bulunduğunu tebliğ etmenizi rica ederim"[402].

Ne var ki, Cemâl Paşa'nın İttihat ve Terakki mensubu gibi hareket etmemesi için Mustafa Kemal Paşa tarafından Ali Fuad Paşa vasıtasıyla gönderilen bu not o sıralar Almanya'da bulunan Cemâl Paşa'nın eline geçmemiştir.

Bu arada Cemâl Paşa, Sovyetlerin hakiki çehresini yavaş yavaş anlamağa başlamasına rağmen, Afganistan'a hizmet etmekten vazgeçmemiştir. O sıralar Afganistan'ın Avrupa devletleri tarafından da tanınması için Almanya'ya gelmiş bulunan Muhammed Veli Han başkanlığındaki Afgan heyeti ile buluşmuş ve onları önce Alman hükûmeti ileri gelenleri ile sonra da Paris'e götürerek Fransız hükûmet erkânı ile tanıştırıp Afganistan'ın bu hükûmetlerce de resmen tanınmasını sağlamıştır. Fakat, bu sırada Enver Paşa'nın Türkistan Türklerinin istiklâli için Sovyetlere karşı mücadeleye girmesi, Cemâl Paşa'nın talihini değiştirmiş ve onun Afganistan'a dönüşünü imkânsızlaştırmıştır.

---

402. Cebesoy, aynı eser, s. 299.

Cemâl Paşa'nın verdiği teminata rağmen Sovyetler, onun Afganistan'a varır varmaz Enver Paşa ile irtibat kurup ona yardım edeceği endişesinde idiler. Bu yüzden Cemâl Paşa'nın Afganistan'a dönmesine mani olmağa kalkıştılar. Fakat bunu da başaramayan Sovyetler, Tiflis üzerinden Afganistan'a dönmek üzere olan Cemâl Paşa'yı bir kiralık Ermeni katiline arkadan vurdutmuşlar ve sonra da katili ortadan kaldırmışlardır.[403]

Cemâl Paşa'yı uzun yıllar tanıyan ve onun Afganistan'daki faaliyetlerini çok yakından takip eden o zamanki Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa, hatıralarında kendisinden şöyle bahsetmektedir:

"Cemâl Paşa, fazla Rus taraftarlığı yapmamış, Afganistan'da uzun müddet kalabilmiş ve Türkiye'den de kendisine zâbit ve memur gönderilmek suretiyle yardım edilmiş olsaydı, terakki ve inkişafa müsait olan Afganistan az bir zamanda kalkınabilecekti. Afganistan, Hindistan'ın istiklâline mühim bir yardımı olmakla beraber, şimâlindeki müslüman memleketlerinin de terakki ve inkişafına rehber olabilecekti. Ruslara karşı onların hak ve hukuklarını tanımağa cesaret edecekti. İşte istikbâl, Cemâl Paşa'ya böyle mühim bir hizmet hazırlamıştı. Fakat ne yazık ki, ömrü vefa etmemiş, bir yıl sonra Tiflis'de şehit olmuştu"[404].

Cemâl Paşa'nın Moskova'ya giderken uğradığı Türkistan'a Enver Paşa'nın gelişi büyük bir heyecan yaratmış ve kendisi sevgiyle karşılanmıştı[405]. Enver

403. A.Z. V. Togan, *Hâtıralar*, İstanbul, 1969, s. 456.

404. Cebesoy, aynı eser, s. 297.

405. Togan, *Hâtıralar*, s. 434; Cebesoy, s. 316.

Paşa, çok geçmeden Türkistan müslümanlarının Kızılordu'dan çektiklerini kendi gözleriyle görmüş, "Bolşeviklerin çok alçak insanlar olduğunu ve bir seneden fazla Sovyet Rusya'da bulunduğunu, İslâmları, herhangi bir emperyalizmden evvel kızıl emperyalizmden kurtarmanın zaruri olduğu" kanaatine vararak, istiklâl için savaşan Türkistanlı mücahidlere iltihak etmiştir,[406] Enver Paşa'nın Türkistan'da başlattığı bu yeni mücadele bütün orta Asya müslümanları arasında bir heyecan yaratırken, Sovyet idarecilerini de büyük bir korku ve telaşa düşürmüştür. Türkistan'ın muhtelif bölgelerinden olduğu gibi, Afganistan'dan da pek çok gönüllü mücahid Sovyetlere karşı savaşmak için Enver Paşa'nın etrafında toplanmıştır[407]. Önceleri bazı başarılar elde edilmiş ise de, silah ve askerî eğitim yönünden fevkalâde fakir olan bu heyecanlı mücahidler topluluğu, Afganistan'dan gördükleri bazı yardımlara rağmen, silah ve disiplin yönünden çok daha üstün olan Kızılordu birlikleri karşısında, uzun süre dayanamamıştır.[408] Enver Paşa, başarı şansının azalmasına rağmen, Türkistanlı ileri gelenlerin ve Emanullah Han'ın Afganistan'a geçerek mücadeleyi oradan yönetmesi teklif ve ikazlarını dinlemeyerek Sovyetlere karşı savaşa devam etmiş ve 5 Ağustos 1922'de Kızılordu birlikle-

406. Togan, aynı eser, s. 435.

407. Togan, aynı eser, s. 434 vd.; Cebesoy, aynı eser, s. 318-321; Tarzî, s. 172.

408. L. Fischer, "The End of Enver Pasha", *The Virginia Quarterly Review*, VI (1930), s. 238.

ri ile yaptığı muharebede vurularak şehid düşmüştür.[409]

Emanullah Han ve Afganistan için, Enver ve bilhassa Cemâl Paşa'nın Sovyetler tarafından öldürülmeleri muhakkak ki büyük bir talihsizlik olmuştur. Zira, bilhassa Cemâl Paşa, Sovyetlerin iç yüzünü öğrendikten sonra dahi Afganistan'a gelip, kardeş Afgan milletinin ilerlemesi için çalışmayı samimi olarak arzu ediyordu.[410] Afganistan'ı kalkındırıp kuvvetlendirmek arzusu ile dolu olan Emanullah Han ile diğer Afgan ileri gelenlerine, Cemâl Paşa'nın mutlaka çok yardımı dokunur idi. Bu Türk Paşalarının akibetlerine oldukça üzülmüş olan Emanullah Han ile Afganların en büyük kazançları, bu vesileyle Sovyetlerin hakiki çehrelerini öğrenmiş olmalarıdır. Bundan başka Türkistan'da sovyet emperyalizminden kaçıp Afganistan'a sığınan Türkistanlı liderlerin de verdiği bilgiler ile Afgan liderleri, Sovyetlerin ne kadar güvenilmez olduğunu anlamışlardır.[411] Bu, Türklerin, Afgan kardeşlerine ilk yardımı olmuştur ki, bunu diğerleri tâkip edecektir.

d) Afganistan'a gelen ilk Türk grubu

Afganistan ile Türkiye'nin, İngiliz emperyalizmine karşı istiklâllerini koruma mücadelelerinin aynı yıllara rastlanması bu iki kardeş müslüman millet ara-

409. Togan, aynı eser, s. 456-57; Cebesoy, aynı eser, s. 324-25; Fischer, aynı eser, s. 238-239.

410. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* s. 456.

411. Togan, *Hatıralar,* s. 495-503.

sındaki dostluk bağları daha da kuvvetlendirmiş idi. Her ne kadar, Afganistan, müslüman bir ülke olarak islâm âleminin lideri olan Osmanlı Türkiye'sine karşı bir hürmet ve bağlılık gösteregelmiş ise de, Afganistan halkına Türk dostluğunu ve sevgisini aşılayan Mahmud Beg Tarzî olmuştur. Kendisi, daha önce de izah edildiği gibi, ailesi Osmanlı ülkesinde misafir iken, tahsilini İstanbul ve Şam'da yapmış ve Habibullah Han zamanında da Afganistan'a dönmüş idi. Mahmud Beg ülkesine dönüşünde Habibullah Han'a müslüman bir ülke olarak Afganistan'ı her zaman ilmî ve fennî sahalarda Türk kardeşlerinden istifade etme fikrini telkin etmiş; Afgan hükümdarının muvafakatı üzerine de, İstanbul'dan tanıdığı aydın Türk vatanperverlerinden doktor, mühendis ressam ve matbaacı gibi, 5-6 arkadaşını Kâbil'e davet etmiştir. 14 Muharrem 1324'de gönderdiği mektubda Mahmud Beg Tarzî şöyle diyordu: *"... Emîr hazretleri, Afgan hükûmetinin terfî ve terakkisine hâdim olacak Osmanlılardan başka bir millet olmadığını bildiğinden mahazâ hizmet etmek daiyesiyle teşrif buyuracağımızdan pek ziyade memnun oldular..."*[412]. Mahmud Beg Tarzî, ayrıca gönderdiği 350 Osmanlı lirasını alır almaz Mehmed Fazlı, Hüseyin Hüsnü, Ali Server, Mehmed Efendi, Ali Münir İzzet Bey'lerden müteşekkil heyete derhal Kâbil'e müteveccihen yola çıkmalarını rica etmiştir[413]. Maceralı bir yolculuktan sonra Afganistan'a ulaşan bu Türk grubu, kısa zamanda Afganlılarla kaynaşarak çalışmaya başlamışlardır. Nitekim, Mahmud Beg Tarzî'nin oğlu Abdülvehap Tarzî onların çalışmaları hakkında eserinde şu

412. M. Fazlı, *Resimli Afgan Seyahati,* İstanbul, 1325, s. 6-7.
413. M. Fazlı, aynı eser, s. 8-9.

hususlara yer vermiştir: *"Türkiye'yi Afganistan'a ilk defa tanıtan bu Türkler, dürüstlükleri, ciddî çalışmaları ve her birinin kendi sahasında bıraktığı muvaffakiyetli eserler ile, Afganlılar arasında Türk sevgisini yerleştirmişlerdir"*[414].

e) Afganistan'a gelen ikinci Türk grubu

Sivil meslekten hiçbir kimsenin bulunmadığı bu ikinci grubu, Cemâl Paşa'nın maiyetinde gelen ve daha önce izah edilen 15 kadar zâbit teşkil etmiştir. Muharibliklerı ve hürriyetlerine düşkünlükleriyle meşhur olan Afgan milletinin ordusunda bu Türk subaylarının yaptıkları yenilikler, bir kısım mutaassıp kimseler hariç, Afganistan'da şükranla karşılanmıştı. Ne yazık ki, Cemâl Paşa'nın Sovyet ajanları tarafından şehid edilmesi üzerine, onun ve arkadaşlarının Afgan ordusunda başlattıkları modernleştirme bir ara duraklar gibi olmuştur. Fakat, 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan İttifak Andlaşması'nın şartları, Türklerin Afganistan'ı ilerleyip kuvvetlendirmesine yapmakta olduğu yardımların devamını sağlamıştır. 9 maddeden meydana gelen ve daha önce tam metni verilmiş olan bu anlaşmanın en önemli maddelerinden biri Türkiye'nin, Afgan ordusunu modernleştirmek, ülkenin eğitim ve idarî işlerine yeniden tanzim etmek için Afganistan'a subaylardan ve öğretmenlerden meydana gelen bir heyeti göndermeyi kabul etmesiydi[415]. Bu İttifak Andlaşması,

414. Tarzî, aynı eser, s. 169.

415. Bayur, Hindistan Tarihi, II, s. 535-37; *Türkiye-Afganistan İttifak Muâhedenâmesi*, İstanbul, 1339, s. 3-5.

Türkler ile Afganlar arasında dostluk ve kardeşlik bağlarını daha da kuvvetlendirmiş, uzun yıllar devam edecek olan bir işbirliğini de başlatmış oluyordu.

Sovyetlerin hakiki niyetlerini öğrendikten sonra, İngilizlerle arasındaki son ihtilâfları 15 Kasım 1921'de imzaladığı andlaşmayı tasdik ederek gidermeyi daha uygun gören Emanullah Han, bir taraftan bu iki emperyalist kuvvet arasında dengeli ve dikkatli bir siyaset takibine başlarken, diğer taraftan da Türkiye'nin yardımı ile Afganistan'ın medeniyet seviyesini yükseltmek gayesiyle büyük bir yenilik hamlesine girişmiştir. Bunun için de işe önce, maariften başlamıştır. Bir taraftan Türkiye'den gelen eğitim uzmanları ile Afganistan'da eğitim faaliyetini hızlandırırken, diğer taraftan da Avrupa ve bilhassa Türkiye'ye tahsil için yüzlerce Afgan gencini göndermeye başlamıştır[416].

f) Emanullah Han'ın Türkiye'yi ziyareti

Emanullah Han, memleketinde başlattığı bu öğrenme ve yenilik seferberliği devam ederken, diğer memleketlerdeki gelişmeleri bizzat yerinde görmek ve mümkün ise oralardan teknisyen ve âlimler getirmek ümidiyle, 1927 Aralığı sonlarında bir dünya turuna çıktı. Sırasıyla Mısır'ı, Fransa'yı, Belçika'yı, İsviçre'yi, Almanya'yı, İngiltere'yi ve Rusya'yı ziyaret eden Emanullah Han, her gittiği ülkeden büyük ilgi ve itibar gördü. 1928 Mayıs sonlarında Türkiye'ye geldiğinde ise, büyük bir sevgiyle karşılandı. Atatürk, kendisine ve

416. Tarzî, aynı eser, s. 172-173.

kendi şahsına Afgan milletine büyük alâka ve dostluk göstermiş; misafir hükümdar ile eşi şerefine verdiği bir ziyafette, Türk milletinin Afgan milleti için duygu ve düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

"Kıral Hazretleri,

Türk milleti ve Cumhuriyet Hükûmeti ve ben, zât-ı hükümdarîlerini ve kıraliçe hazretlerini, Türkiye'de görmekle pek ziyade mesrur ve memnunuz.

Kâbil'den hareket buyurulduğu günden beri, seyahat-i hükümdârileri safahatını, büyük alâka ve iftiharla tâkibediyor ve umumî bir iştirak ve tahassürle memleketimizi teşriflerine intizar eyliyorduk.

Bugün kardeş Afgan milletini, asîl ve kıymettar şahıslarında temsil eden, birader-i hâssım Kıral Hazretlerini ve muhterem Kıraliçe Hazretlerini hükûmet merkezimiz Ankara'da Türk milleti ve Türk devleti namına şahsen selâmlamakla bahtiyarım.

Afgan milleti ile menşei Orta Asya olan ecdadımız arasındaki münasebetler ve uhuvvet rabıtaları pek kadîmdir. Tarihin silinmez sahifeleri, o münasebetlerin ebedî hatıraları ile doludur.

İki kadîm ve kahraman milletin, bugünkü evlatları, bizler, medar-ı intibah olan o sahifeleri, büyük alâka ile mütâlaa etmeliyiz. Orada Afgan milletiyle Türk milletinin bir safta, yanyana, aynı gayeye yürüdüğü ve müşterek şanlar ve zaferler kazandığı görülecektir. Tarihin o lâyemut mazbutatı; bize kardeş hislerini ve rabıtalarını, kıymetli bir miras-ı müşterek olarak bırakmış olan, Afganlı ve Türk büyük babalarımızın, bugünkü siyasî hududlarımızın haricindeki saha-

larda dahi, devletler kurmakta yek-diğerine halef selef olduklarını göstermektedir.

İşte, bugünkü Afgan ve Türk milletleri, sayısız asırların ve büyük kıtaların içine hatıralar ve an'aneler salan büyük milletlerin evlâtlarıdır.

Aziz dostum Kıral Hazretleri!

Tarihin ne garip tecellileri, dünya hadiselerinin ne mânidar tesadüf ve müşabehetleri vardır. Zât-ı hükümdârîleri, 1919'da kahraman Afgan milletinin başında olarak, Asya'nın ortasında, istiklâl için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte, burada, Avrupa'nın şarkında, bütün medenî cihânın pîş-i enzarında, istiklâl ve hürriyetimize vurulan darbelere, göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk.

Size ve bize çektirilen bunca âlâm-ı ıztırabattan bahse hacet yoktur. Yalnız, istiklâl ve hürriyet âşıkı milletler için, o ıztırap anları, o ıztırap sebepleri, o ıztırap âmilleri, teyakkuz ve intibah medarı olmak üzere daima tahattur olunmalıdır.

İstiklâl ve hürriyetlerini her ne bahasına ve her ne mukabilinde olursa olsun, ihlâl ve takyide, asla müsamaha etmemek; istiklâl ve hürriyetlerini bütün mânâsiyle masun bulundurmak; ve bunun için icap ederse, son ferdinin son damla kanını akıtarak, beşer tarihini misâl ile tezyin etmek; işte istiklâl ve hürriyetin hakiki mahiyetini şâmil mânasını, yüksek kıymetini, vicdanında idrak etmiş milletler için esasî ve hayatî prensip... Ancak bu prensip uğrunda her türlü fedakârlığı, her an, îfaya müheyya ve kadir bulunan milletlerdir ki, mütemadiyen beşeriyetin hürmet ve ria-

yetine lâyık bir heyet-i içtimaiye olarak mütalâa olunabilirler. Afgan milleti ve Türk milleti, bu kardeş millet, bu prensibin hakikî salikleri olduklarını fiilen isbat ettiler.

Afgan milleti ile Türk milletinin tarihî olan uhuvvet rabıtalarını tarsin ve teyid eden başlıca âmili de, her iki milletin, şerefli mevcudiyetleri ve âlî mefkûreleri için, istiklâl ve hürriyet prensibine, aynı kuvvet ve imanla sarılmalarında aramalıdır.

İstiklâl ve itibarını cihana tanıtmak evsaf, liyâkat ve kudretinde olan milletlerin, medeniyet yolunda da serî ve muvaffak adımlarla ilerlemek istidatları, teslim olunmak lâzımdır. Gerçi bir heyet-i içtimaiyenin zamanla kökleşmiş örf ve âdet, hissiyat ve telâkkiyatı mühimdir. Bu itibarla, içtimaî heyetler, müteşebbis fertler üzerinde, adeta âmir ve hâkim bir tesir icra ederler. Fakat, fıtrî istidat ve liyakati, inkişaf ve itilâya mazhar olmuş milletler; medeniyetin bugünkü terakkilerinden feyiz ve ilham almış münevver evlatları saika ve delâletleriyle, mazide fevt ettikleri fırsatların tevlid ettiği teehhüratı, telâfi çaresini bulmakta gecikmezler. Bu hususta heyet-i içtimaiyeye hüsn-i delâletin müessir ve müsmir olduğunda şüphe yoktur.

Muhterem Kıral Hazretleri!

Bu münâsebetle, pek ziyade haz ve takdirle takip ve müşahede etmekte olduğum bir hakikati arz etmeme müsaade buyurmanızı rica ederim. Zât-ı hükümdârîleri, asîl Afgan milletinin başına geçer geçmez, yalnız millet ve memleketinize istiklâli tam kazandırmakla iktifa etmediniz. O güzel ve feyyaz memleketinizde zamanın yaktığı mâmureleri, bugünün terakkiyatiyle

mütenasip bir surette, ihya ve ilâya başladınız. Devletinizin teşkilâtını tanzim ettiniz. Cesur ve kahraman ordunuzu yeniden tensik ve tarsin buyurdunuz. Maarif işlerinde mühim hatveler attınız. İçtimaî hayatta, mahsus hamleler Gösterdiniz. Bütün bu şuurlu ve ruhlu icraat ve faaliyet ülkenizin ve milletinizin mûmuriyet ve medeniyet sâhasında, lâyık olduğu yüksek mevkiye suud zamanının gecikmeyeceğini zamindir.

Kıral Hazretleri!

Medenî ve teceddütkârane ıslâhat yolundaki faaliyet ve mesainizin ne kadar huzur ve sükûn istilzam ettiğini takdir ve buna mazhariyetini samimiyetle temenni edirim. Gerçi Afganistan'ın coğrafî vaziyeti ve bu sebeple devletinizin siyasî şeraiti mühim, ciddî ve nâziktir. Tarih, bu ehemmiyet ve nezaketin, içinde bulunulan şerait ve ahval ne olursa olsun; bir an nazar-ı dikkatten dûr tutulmamasını âmirdir. Hattâ vehim ve vesveseyle! Fakat, derakab beyan etmeliyim ki, Afganistan'ın Hindukuş'u ile çetin ve sert tabiatı ve Afgan milletinin müsbet zekâ, cesaret ve kahramanlığı ve bilhassa Afgan devletinin mümtaz hükümdarının yüksek şahsiyeti, her türlü ihtimalin karşısında kat'iyet ve kudretle yükselen bir âbidedir. Biz bunu biliyoruz ve kalbî hislerle takdir ediyoruz.

Sizin ve milletinizi ve memleketinizi cidden seven Türk milletinin reisi olarak, samîmen arz edeyim ki, Afganistan'ın maddî ve manevî terakkî ve teâlîsi yolundaki teşebbüslerinizin, az zamanda husûlpezîr olduğunu görmek, bizim ahass-ı âmâlimizdir. Muvaffakiyetinizin muhakkak olduğuna itminanımız kat'îdir.

Bu hususta, bir kardeş millete, tabiaten teveccüh en vazife ve mükellefiyetleri, Türk devleti, istitâatı dairesinde îfâya şîtâbân olmaktadır.

Afganistan'ın kıymetli hükümdarı Emanullah Hazretleri,

İstikbalin yüksek ufuklarından tulûa başlayan güneş, asırlardan beri ıztırap çeken milletlerin taliidir!Bu taliin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların pişvalarının ihtimam ve fedakârlığına vabestedir.

Afgan devletinin ve zîkudret hükümdarının ve pek muhterem Kıraliçe Hazretlerinin tali-i teâlîsi parlak olsun!.."[417].

Atatürk'ün konuşmasında belirttiği hususlar ve tavsiyeler ile onun Türkiye'de yaptığı inkılâplar Emanullah Han üzerinde büyük bir te'sir yapmıştır. Nitekim Emanullah Han, "Ağabeyim" dediği ve örnek saydığı Atatürk ile çok çabuk dost olmuş ve kendisine yapılan nasihatleri tamamiyle benimseyip kabul etmiş ve onları tatbik edeceğini söylemiştir. Atatürk'ün O'na yaptığı nasihatların başında kuvvetli bir ordu kurmak ve bütün diğer işlere ondan sonra başlamak geliyordu.

2) İkinci Türk-Afgan İttifakı

Emanullah Han, kendisine yapılan tavsiyelerin tahakkuku için Türkiye'den yardım etmesini istedi.

417. Atatürk, *Söylev ve Demeçler (1906-1938)*, İstanbul, 1945, I, s. 250-253.

O'nun bu ricası kabul edilerek 1 Mart 1921'de imzalanan Türk Afgan İttifak Muâhedesi'ne ek olarak *"Türkiye ve Afganistan arasında dostluk ve teşrik-i mesai muahedenâmesi"* adıyla yeni bir andlaşma imzalandı. Emanullah Han'ın isteği üzerine imzalanan bu yeni andlaşmanın maddeleri şu hususları ihtiva ediyordu:

"I. Madde,- Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan Emîrliği beyninde ve kezalik iki millet arasında ihlâli gayr-i kabil sulh ve samimî ve ebedî dostluk câri olacaktır.

II. Madde, - Tarafeyn-i âkideynden biri aleyhinde âhar bir veya birkaç devlet tarafından bir hareket-i hasmâne vâki olduğu takdirde taraf-ı âkid o tecavüzün men'i emrinde bütün gayret ve mesaisini sarf etmeyi ve bu mesaiye rağmen harb emr-i vâki olduğunu hâlde iki hükûmet yüksek menfaatlerine muvafık olan musîp kararı taharri etmek üzere vaziyeti aralarında tekrar hayırhâhâne ve itina ile mütalâa etmeyi taahhüd ederler.

III. Madde, - Tarafeyn-i âkideynden her biri âhar bir veya bir çok devlet tarafından diğer taraf-ı âkidin aleyhine tevcih edilen hiçbir ittifaka veya siyasî ve askerî ve iktisadî ve mâlî hiç bir itilâfa ve keza âhar bir veya birkaç devlet tarafından diğer taraf-ı âkidin emniyet-i askeriyesi aleyhine tevcih edilen harekât-ı hasmâneye iştirâk etmemeyi taahhüd ederler.

IV. Madde, - Devleteyn-i âkideyn, tarafeyn memleket ve milletlerin terakki ve teâlisi için bir tarafta mevcut bir diğer taraf için müfit olan ve ihtiyaç hissedilen türlü vesail ve vesaiti, ayrıca tertip ve tanzim kılınacak

mukavelât-ı mahsusa ile temine ve onun ihtiyaçlarını teshil ve tehvine çalışmayı taahhüd ve diğer taraf-ı muâhide o hususta muavenet ederler.

V. Madde, - Türkiye Cumhuriyeti Afganistan'ın maarif ve ordusunun terakki ve teâlîsi için talep edeceği adlî ve ilmî ve askerî mütehassısları intihap ile Afgan devletinin hizmetine vermeyi taahhüd eder"[418].

Yeni Türk-Afgan İttifak Andlaşması'nın imzasından sonra Emanullah Han, Türkiye'de gördüğü yenilikleri ve Atatürk'ün tavsiyelerini Afganistan'da gerçekleştirmek ümidi ve heyecanı ile, İran üzerinden seyahatle 1928 Haziran sonlarında memleketine döndü.

Ne var ki, Emanullah Han, memleketine döndüğü zaman, daha önceki ihmallerinin yarattığı problemler yüzünden, huzursuzluklar içinde çalkalanan bir ülke buldu. Fakat o, buna aldırmayarak, bütün gayretini Avrupa ve Türkiye'de gördüğü yenilikleri memleketinde gerçekleştirmeğe hasretti. Bu ise, memleketin huzur ve âsîyişi hususunda yaptığı eski hatalarına yenilerini ilave etmek demekti. Nitekim öyle de oldu.

h) Emanullah Han'ın Başarısızlığı ve Afganistan'daki Karışıklık

Emanullah Han, Afganistan'da her sahada yenilikler getirmek isteyen heyecanlı bir inkılâpçı idi. Onun en büyük güçlüğü, yapmak istediği yenilikler için gerekli para ile elemanı bulamayışından ileri geli-

418. Bayur, *Hindistan Tarihi,* III, s. 600.

yordu. Uzun zamandır İngilizler tarafından yapılmakta olan para yardımının kesilmesi ve bunun yerine diğer devletlerden kâfî derecede yardım almayışı Afganistan'ın maddî imkânlarını son derece daraltmış idi. Ama o, bu gerçeklere göre hareket edeceği yerde ordusu için pahalı uçaklar almaya, memleketine fabrikalar monte ettirmeğe kalkışmıştır[419]. Böylece Emanullah, zaten az olan maddî imkânlarını kısa zamanda tüketmiştir. Fakat, onun en büyük güçlüğü sosyal sahada yapmak istediği reformlara ve bilhassa kadın haklarına karşı gösterilen tepki olmuştur. Bazı din adamlarının kışkırtmaları yüzünden kadınlara verilen haklara, bilhassa onların başları açık gezmelerine ve okula gitmelerine büyük tepki gösterilmiştir[420]. Emanullah Han'ın en büyük hatası, memlekette yapmak istediği reformlara, kanun ve otoriteyi iyice yerleştirmeden ve ordusunu, Atatürk'ün ikazlarına rağmen, tamamıyla kuvvetlendirmeden başlamış olması idi. Yakınlarının telkini ile, Cemâl Paşa'nın ve diğer Türk subaylarının Afgan ordusunda başlattıkları modernleşmeyi devam ettirmemiş veya en azından yavaş yürümesine sebep olmuştur. O'na bu telkinleri yapan yakınlarına göre, Türkiye'de ve İran'da yeni rejimleri kuran Mustafa Kemal Paşa ile Rıza Pehlevî ordudan yetişme liderlerdi. Modern ve kuvvetli bir Afgan ordusunun içinden de kumandanlar çıkıp kendisini (Emanullah'ı) devirebilirlerdi.[421] Bu yanlış telkinlerin neticesinde Emanullah Han, orduya vermesi gereken önemi vermemiş, dolayı-

419. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, s. 202.

420. Fraser-Tytler, aynı eser, s. 204; Fletcher, aynı eser, s. 215.

421. Bayur, aynı eser, III, s. 595.

sıyla da, memleketteki otorite ve hakimiyeti kısa zamanda sarsılmış, bu ise, yapmak istediği inkılapları halka kabul ettirememesine sebep olmuştur.

Emanullah Han'ın diğer bir hatası ise kendisine Afganistan içinde yanlış danışmanlar seçmiş olması idi. Danışman olarak seçtiği Çarhî âilesinden Gûlam Nebî ile Gûlam Sıddık'ın, Musahiban ailesi ileri gelenleri Nâdir Han, Muhammed Aziz, Hâşim Han, Şah Velî ve Şah Mahmud ile rekabet halinde olmaları ve bu rekabette Emanullah Han'ın Çarhî ailesine meyletmesi onun için büyük bir talihsizlik olmuştur[422]. Nitekim, onun bu yanlış siyaseti daha becerikli ve mâkul olan Nâdir Han ile kardeşlerini kendisinden uzaklaştırmıştır. Bilhassa Nâdir Han'ın ordu kumandanı olarak askerî reformlara devam edilmesi hususundaki ısrarlı ricalarına ehemmiyet vermeyen Emanullah Han, kendisi gibi Muhammedzaylardan gelen Nâdir Han ailesini tamamiyle maiyyetinden uzaklaştırmıştır.

Bütün bu hataları işlemesine rağmen Emanullah Han, dünya gezisinden ülkesine döndüğü zaman yapmak istediği inkılâplar için gayet azimli görünüyordu. Nitekim o, biraz geç de olsa, Atatürk'ün, her şeyden evvel kuvvetli bir orduya sahip olması gerektiği hususundaki tavsiyesini yerine getirmek için işe başladı. Türkiye'yi ziyaretinde imzalanan yeni Türk-Afgan muahedesi gereğince Kâbil'e gelmiş olan Kâzim Orbay Paşa başkanlığındaki Türk askerî uzmanlar heyeti, Afgan ordusunun modernleşmesi için ciddî bir çalışmaya girdiler.[423] Fakat bu, Emanullah için, geç başlatılan bir ha-

422. Fraser-Tytler, aynı eser, s. 201.

423. Fraser-Tytler, aynı eser, s. 206; Fletcher, aynı eser, s. 207.

reket oldu. Zira, perişan hale gelmiş olan orduyu Kâzım Orbay ile arkadaşları iyice düzeltmeden memleket dahilinde isyanlar başladı ki, bu gelişmeler Emanullah'ın saltanatının sonu oldu.

1928 Kasım'ında güney Afganistan'da Şinvâri kabilesine mensup bazı oymakların, rekabet halinde oldukları bir kısım Gilzay oymaklarına tecavüz etmesi ile başlayan kabileler mücadelesi, Afgan hükûmetinin yanlış tutumu neticesinde, kısa zamanda yön değiştirerek bir nevi isyan haline dönüşmüştür. İsyancılar üzerine gönderilen askerî birlikler ise bir başarı gösterememiştir. Bunun üzerine çok yanlış bir yolda gidilerek, diğer kabilelerden ordu için destek istenmiştir. Bunların maksadı hükûmet kuvvetlerine yardım etmek değil rakip kabileleri yıpratmak ve onların mallarını talan etmek idi. Afgan ordusunun yardımına koşanların içinde bir zamanlar aynı ordudan atılmış ve bilahare çete kurup eşkıyalık yapmaya başlamış olan Beçe-i Saka adıyla maruf Habibullah adında bir çete reisi de vardı, Kabileler arasında mücadele devam ederken, hükûmetten kâfi derecede silah alan bu çete reisi, orduya yardım edeceği yerde karışıklıktan istifade ederek Kâbil'i basıp şehri yağma ile ele geçirmiştir[424].

Memleketin içine düştüğü bu karışıklıktan ve başkentin bir çete reisinin eline geçmesinden fevkalâde üzülüp telâşa kapılan Emanullah Han, tahtını kardeşi İnayetullah Han'a bırakarak memleketi çaresizlik içinde terk etmiştir[425]. Afganistan'dan ayrılan Emanullah

424. L. Dupree, *Afghanistan,* Princeton Univ. Press, Princeton, 1980, s. 452-453.

425. Fraser-Tytler, aynı eserk, s. 217.

Han, ailesi ve yakınları ile birlikte İtalya'ya gidip yerleşmiştir. Emanullah Han'ın kayınpederi ve Türk-Afgan dostluğunun kurucusu olan Mahmud Beg Tarzî ve ailesi ise, birlikte yetişip tahsil gördüğü Türkiye'ye yerleşmiş ve 1933 Kasım sonlarında İstanbul'da vefat etmiştir.

Bu arada, memleket yönetmede hiçbir yetenek ve bilgisi olmayan çete reisi Habibullah, zaten perişan bir hale gelmiş olan Afgan ordusunu dağıtmış ve bu orduyu eğitmek vazifesi ile Afganistan'da bulunan Türk askerî heyetini de geri göndermiştir[426]. Neticede, çete reisi, ülkeyi ve halkı tam bir ıstıraba ve keşmekeşe sürüklemiştir. Verdiği emirleri dinlemeyenleri ve kendisi bir tehlikeli gördüğü kimseleri acımasızca öldürmeye başlamıştır. Onun bu hareketleri ise kısa zamanda bütün Afgan halkının nefretini toplamıştır.

i) Nâdir Han'ın Afgan Şahı Oluşu

Afganistan'daki bu olaylar üzerine Nâdir Han ile kardeşleri Emanullah Han tarafından sürgüne gönderildikleri Fransa'dan derhal ayrılarak memlekete doğru yola çıkmışlardı. 25 Şubat 1929'da Peşaver üzerinden Afganistan'a giren Nâdir Han ile kardeşleri, topladıkları kuvvetlerle emirliği gasbetmiş olan çete reisi Habibullah'ın adamlarını yenerek Kâbil'i ve Afganistan'ı kurtarmıştır. Firar eden çete reisi Habibullah da

426. Bayur, aynı eser, III, s. 605.

yakalanarak halkın önünde idam edilmiştir. (12 Ekim 1929)[427]

Nâdir Han, mücadeleye başlarken, maksadının Afganistan'ı bir çete reisinin ve onun adamlarının elinden kurtarmak olduğunu açıkça beyan etmişti[428]. Şimdi bu maksadına kavuşmuş Afganistan kurtulmuştu. Fakat, bundan sonra memleketi kim idâre edecekti? Emanullah Han'ın yeniden tahta çıkarılması halde onun şahsına ve reformlarına karşı büyük tepki göstermiş olan grupların tekrar isyan etmelerinden endişeleniyordu.[429] Nâdir Han, bu düşünce ve duygular içinde memleketin ileri gelenleri ve kabile reislerini 16 Ekim 1929'de Kâbil'de bir toplantıya çağırdı. O sırada, Afganistan'daki karışıklığı bahane ederek, Kâbil'i terk etmeyen Türk ve İran büyükelçileri ile Rus maslahatgüzarı da toplantıya davet edilmişti. Toplantıya katılanların çoğunluğu Nâdir Han'ın tahta geçmesini istemiştir.[430] Bunun üzerine, hâlâ tereddüt içinde bulunan Nâdir Han, *"Türk büyükelçisi ne diyor, kendisinden sorar mısınız?"* der. Türk büyükelçisine ne düşündüğü sorulunca, elçi Yusuf Hikmet Bayur şu meşhur lâtince atasözü ile karşılık verir: *"Vax populi, vox Dei" (Halkın sesi, Allah'ın sesi)*[431] Bu cevab üzerine Nâdir Han da: *"Öyle ise tahtı kabul ettim"* der. Bunu duyan delegeler kendisini coşkun bir şekilde alkışlar[432]. Böylece, Nâdir

427. Fraser-Tytler, s. 221; Bayur, III, 607; S. İ. Ali Şah, *Modern Afghanistan,* London, 1938, s. 175 vd.

428. Ali Şah, s. 187 vd.

429. Fraser-Tytler, s. 226.

430. Fletcher, s. 221.

431. Bayur, III, 608.

432. Bayur, III, 608; Ali Şah, s. 215-216.

Han, Afganistan hükümdarı olmuş ve bu vesileyle de Türk dostluğuna ne kadar önem verdiğini açıkça ifade etmiştir.

Şah ünvanını alarak Afganistan tahtına çıkan Nâdir Han'ın ilk işi, memlekette kanun hakimiyetini sağlayacak idareyi yeniden tanzim etmek oldu.Çoğunluğunu, yakın arkadaşları ile aile efradının teşkil ettiği 10 kişilik hükûmetin başbakanlığına kardeşi Haşim Han'ı, çok önem verdiği harbiye bakanlığının başına da diğer kardeşi Şah Mahmud'u getirdi. Bundan başka, her kabilenin temsil edildiği 286 kişilik "Büyük Meclis"i yeniden topladı. Bu meclis üyeleri arasından seçtiği 105 kişi ile de Şûrâ-yı Millî Heyeti'ni ve bir sene sonra da her biri gayet akıllı ve ileriyi gören kişilerden meydana gelmiş 27 kişilik Meclis-i Şûra (Senato)yı kurdurttu. Memleket için hayatî ehemmiyeti olan kanunları bu 27 kişiye yaptırıp hükûmete tatbik ettirmeye başladı[433].

Bu arada Nâdir Han, Emanullah Han'ın halk arasında büyük tepkiyle karşılanan ve devrilmesine sebep olan reformlarından mümkün olduğu kadar uzak kaldı. Din adamlarının da fikirlerini alarak, memlekette tamamiyle İslâmî kanunlara dayalı bir idare kuran Nâdir Şah, halk arasında kısa zamanda sükûneti temin etmeğe muvaffak oldu[434]. Memlekette tesis ettiği bütün müesseseleri içine alan bir anayasa yaptırıp 31 Ekim 1931'de yürürleği koymuştur ki, bu anayasa küçük ilâvelerle 1964'e kadar yürürlükte kalmıştır[435].

433. Fraser-Tytler, s. 227; Ali Şah, s. 219-225.

434. Fraser-Tytler, s. 227.

435. Fletcher, s. 228-229.

Her ne kadar Nâdir'in kurduğu bu İslâmî idare şekli yenilik taraftarlarınca ağır bir şekilde tenkid edilmiş ise de, bu idare Afgan halkı arasına yıkıcı ve parçalayıcı yabancı fikirlerin ve doktrinlerin sızmasına mâni olmuştur.

Diğer taraftan Nâdir Şah, eğitim ve öğrenimi ihmal etmemiş ve bilhassa ilk öğrenimi mümkün olduğu kadar yaygınlaştırmağa çalışmışıtır. Bu arada, eskiden olduğu gibi, yine Avrupa'ya ve Türkiye'ye talebe gönderilmeye başlanmıştır. Nâdir, idârî ve eğitim alanlarındaki bu değişikliklerine paralel olarak Afgan ordusunu da yeniden ve modern bir tarzda teşkilâtlandırmıştır. Bundan sonra Nâdir Şah, Afgan ordusuna devamlı subay yetiştirecek askerî okullar ve akademiler açtırmıştır. Çok geçmeden, Emanullah Han'ın takip ettiği gösterişli ve maddeten pahalı reformlara kıyasla, Nâdir Şah'ın ülke şartlarına göre başlattığı bu mütevazi reformlar halk tarafından daha gerçekçi bulunup benimsenmiştir[436].

Ne var ki, bu mütevâzi fakat büyük devlet adamının Afganistan'a hizmeti uzun sürmemiştir. Emanullah Han'ın ilk yıllarından itibaren Nâdir Şah ve kardeşlerine tercih ettiği ve danışman olarak kullandığı Çarhî ailesinden Gûlam Nebî Han'ın 1932 ortasında Afganistan'da mevcût idare aleyhinde giriştiği propaganda faaliyetleri huzurun güçlükle sağlandığı ülkede büyük hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Nâdir'in kendisine her türlü maddî imkan ve rahat bir hayatı te'min etmiş olmasına rağmen, Gulam Nebî'nin, memleketi yüz üstü bırakıp gitmiş olan Emanullah Han le-

436. Fraser-Tytler, s. 231-234

hinde halkı isyana teşvik etmeğe kalkışması ve bununla ilgili plânlarla birlikte suç üstü yakalanması, onun harb divanına verilmesine ve idamına sebep olmuştur (8 Kasım 1933)[437]. Bu olaydan tam bir sene sonra, ailevî intikam duygularının yaygın ve kuvvetli olduğu o devir Afganistan'ında Gûlam Nebî'nin oğlu, bir okulun başarılı talebelerine mükâfaatlarını bizzat vermek için katıldığı bir merasimde, Nâdir Şah'ı tabanca ile vurarak öldürmüştür[438].

Nâdir Şah'ın ümid edilmedik bir şekilde öldürülmesi Afganistan'da büyük bir şaşkınlık ve üzüntü yaratmıştır. Bazı Emanullah Han taraftarları ile bir kısım yabancı gözlemcilerin tahminlerinin hilafına Nâdir'in kardeşleri hiçbir karışıklığa meydan vermeden duruma hakim olarak Nâdir'in oğlu ve veliahdı Prens Muhammed Zâhir Şah'ı Afgan tahtına çıkardılar.[439]

Nâdir Şah'ın basit bir intikam sonucu öldürülmesi Afganistan ve Afgan halkı için fevkalâde büyük bir kayıp olmuştur. Memleketini ve milletini çok iyi tanıyan bu büyük insanın onlar için duyduğu sevgi ve feragat hissi herşeyin fevkinde idi. Müslüman Afgan milletinin hayatında büyük sarsıntılar yaratmadan, sağlam temeller üzerinde mütevazi, fakat gerçekçi bir şekilde yaptığı yeniliklerin Afganistan'ın ilerlemesinde uzun yıllar müsbet tesiri olmuştur. Ne yazık ki, bu büyük liderin kadir ve kıymetini hem halkı ve hem de Afganistan'ın dış dünyadaki dostları, özellikle Türkiye, ancak

437. Fraser-Tytler, s. 239-240.

438. Fraser-Tytler, s. 241.

439. Fraser-Tytler, s. 242.

ölümünden sonra anlayabilmişlerdir[440].

Nâdir Şah'ın dört sene süren saltanatı devrinde Türkiye'nin Afganistan'a olan ilgisinin azaldığı görülür. Acaba, Türkiye'ye karşı samimi dostluk hisleriyle dolu olan Nâdir Şah'a Ankara hükûmetinin soğuk davranmasının sebepleri neler idi? Bu devirle ilgili vesikaları görmek mümkün olmadığından yukarıdaki soruya tam cevap bulmak oldukça güç olmuştur. Fakat, o zamanlar Afganistan'da hizmet görmüş olan Türk mütehassıslarından bugün sağ olanlar ile bazı yabancı müşahitlerin kanaatlerine göre, Ankara hükûmetinin Nadir Şah'a karşı alâkasının azalmasına şu hususlar sebep olmuştur: İnkılapçı bir hükümdar olan ve Ankara'nın teveccühünü ve takdirini kazanan Emanullah Han'ın ümit edilmedik bir şekilde başarısızlığa uğraması Türk ileri gelenlerini hem üzmüş ve hem de şaşırtmıştır. Emanullah Han'dan sonra Afganistan'daki karışıklığı önleyerek hükümdarlığa gelen Nâdir Şah'ın, ülkeyi İslâmî prensiplere göre idare etmeye başlaması Ankara'da pek sempatik karşılanmamıştır[441]. Fakat, çok geçmeden Nâdir Şah'ın ülkesinin gerçeklerine göre hareket ettiğini ve biraz yavaş da olsa yenileşme hareketlerine başarıyla devam ettiğini gören Ankara, tutumunu yumuşatmak yoluna gitmiştir. Bilhassa Nâdir'in ölümünden sonra kardeşlerinin ve başa geçmiş olan oğlu Zâhir Şah'ın Afganistan'daki yenilik ve kalkınma hamlelerine azimle devam etmeleri, Türkiye'nin yeniden dostluk elini Afganistan'a uzatmasını sağlamıştır.

Afganistan'ın dış politikasına gelince: Daha önce

440. Fraser-Tytler, s. 242.
441. Fraser-Tytler, s. 242.

Emanullah Han'ın takip ettiği tarafsızlık siyaseti devam ettirilmiştir. Sovyetlerle İngilizlerin bütün baskılarına rağmen, Nâdir Şah, İngiltere ile Sovyet Rusya arasında tam bir denge siyaseti kurarak ülkenin bu kuvvetlerden herhangi birisinin hâkimiyetine düşmesine mâni olmuştur. Nâdir Şah'ın takip ettiği bu tarafsızlık politikası kendisinden sonra da oğlu Muhammed Zâhir Şah tarafından devam ettirilmiştir. Ne var ki, Afgan liderlerinin takip ettikleri bu tarafsızlık politikası çok geçmeden, maalesef, Afganistan'ı milletlerarası sahada, bilhassa Asya'da, yalnızlığa sürüklemiştir. Bundan başka, komşusu İran ile arasında başlayan hudud ihtilafı Afganistan'ın dış problemlerine bir yenisini eklemiştir. İşte bu nazik devrede harekete geçen Atatürk Türkiye'si, dış politikada içine düştüğü güçlüklerden Afanistan'ı kurtarmayı başarmıştır.

Afganistan ile İran arasında 1903'den beri tesbit edilememiş bir hudud bulunuyordu. Bu, zaman zaman taraflar arasında münazaalara sebep oluyordu. Sistan bölgesinden kuzeye doğru uzanan bu sahadaki hududun tesbiti için iki devlet, 1934'de Türkiye'ye mürâcaat ederek meselenin hallinde hakem olmasını rica etmişlerdir. Bunun üzerine Türkiye, Kâzım Orbay başkanlığında bir heyeti bölgeye göndererek bu iki müslüman ve dost ülkenin hududlarını tahdit ederek meseleyi halletmiştir[442]. Bununla da iktifa etmeyen Türkiye, kardeş Afganistan'ın milletlerarası politik sahadaki yalnızlığını gidermek için Milletler Cemiyeti'ne girmesini sağlamıştır. Türkiye, bu yıllarda, büyük eçilerine direktifler vererek Afganistan'ın ve Afganlıların menfa-

442. Tarzî, s. 176.

atlerini muhtelif memleketlerde korumalarını sağlamıştır.[443]

j) Türk-Afgan Münasebetlerinin Canlanması ve Türklerin Afganistan'a Hizmetleri

1930'lu yıllar, Türkiye'nin, Afganistan'a çeşitli sahalarda yardım elini uzattığı bir devir olmuştur. Nadir Şah, daha önce zikredildiği gibi, ülkesinin şartlarına göre kalkınma hamleleri yapan bir devlet adamı idi. Nitekim, dinî çevreleri ikna ettikten sonra Afganistan'da ilk üniversiteyi kuran da o olmuştur. Habibullah Han zamanında başlatılan ve Emanullah Han devrinde geliştirilen ilk ve orta dereceli eğitim müesseselerinin sayısı oldukça çoğalmıştı. Mekteplerde okuyan gençlerin sayısı, her sene artmasına rağmen, ülkenin ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzaktı. Liselerden yetişen gençler, ihtiyaç duyulduğu için, hemen devlet memurluğuna istihdam ediliyorlardı. Fakat, ülkenin yüksek seviyede memura bilhassa doktor, idareci, hukukçu ve hariciyeci gibi elemanlara şiddetle ihtiyacı vardı. Bu ihtiyacı karşılamak ümidiyle Nâdir Şah, 1932'de açtırdığı üniversitenin bilhassa tıp ve bilahare hukuk ve siyasal bilimler fakültelerinin kuruluşunu ve tedrisatını temin için çok sayıda doktor, mütehassıs ve profesörün gönderilmesini büyük dostluk duyduğu Türkiye'den istemiş ve bu ricası derhal yerine getirilmiştir[444].

443. J. Ahmed and M. Abdulaziz, *Afghanistan: A Brief Survey*, London, 1936, s. 126.

444. Tarzî, s. 175.

Türkiye'nin 1930'lu yıllarda Afganistan'a gösterdiği bu dostluğun ve yardımın en iyi şekilde yürümesini ise Kâbil'deki Türk sefiri Memduh Şevket Esendal sağlamıştır. Bugün, umumiyetle pek çok aydınımız, rahmetli Memduh Şevket Esendal'ı bir gazeteci ve romancı olarak hatırlarlar. Halbuki o, Türk hükûmetlerinin ve Atatürk'ün direktiflerini Afganistan'da en başarılı bir şekilde tatbik ederek bu ülkede Türk nüfuzunu en yüksek seviyeye çıkaran yegane sefirimiz olmuştur. Esendal'ın Afganistan'daki bu başarılı icraatı yabancı meslekdaşları tarafından da takdirle zikredilmiştir[445]. Fevkalâde sempatik ve girişken bir zat olan Memduh Şevket Esendal, Afgan hükûmet erkânı ve kralı ile çok iyi münasebetler kurarak onların itimadını kazanmış ve bir nevi Afgan hükûmetinin baş danışmanı haline gelmiştir. Afgan hükûmeti pek çok mühim meselelerini onun ortaya koyduğu çözüm yolları ile halletmiştir ki, bu yalnız o devir değil bütün Türk diplomasi tarihinde bir zafer olarak hatırlanır.[446]

Türkiye'den giden doktorların ve çeşitli mütehassısların Afganistan'da îfa ettikleri başarılı hizmetler bir taraftan Afganlı kardeşlerinin kalblerini fethederken, diğer taraftan da Türk milleti için birer iftihar vesilesi olmuştur[447].

---

445. Fraser-Tytler, s. 250-251; Fletcher, s. 237.

446. Bu ifadeler, o devirde Afganistan'da hukuk müşaviri olarak vazife yapmış olan sayın Prof. Mehmet Ali F. Dağpınar Beyefendiye aittir.

447. Her biri kendi sahalarında kıymetli eserler bırakan bu idealist Türk mütehassıslarından burada bir misal olarak, sayın Prof. Mehmet Ali F. Dağpınar'ın Afganistan'da yaptığı çalışmalar kendi ifadesiyle bu araştırmanın sonuna ek olarak verilmiştir.

k) Sâdâbâd Paktı (8 Temmuz 1937)

II. Dünya Harbi öncesinde İtalya ve Almanya'nın, pek çok memlekette olduğu gibi, Afganistan'da da faaliyette bulunmaları ve bu ülkeyi kendi nüfuzlarına alma gayretleri Afgan liderlerini oldukça tedirgin etmişti[448]. Türkler, Afgan kardeşlerinin bu kritik günlerinde de yardımlarına koşmuşlardır. Nitekim Türkiye, Kâbil'deki başarılı büyükelçi Memduh Şevket Esendal vasıtasıyla Afganistan'ı, İtalyan ve Alman nüfuzuna düşmekten kurtardığı gibi, İran ile birlikte Sâdâbâd Paktı içine almaya muvaffak olmuştur[449]. 1937 senesinde Türkiye, İran ve Afganistan'ı bir araya getiren ve bilahare Irak'ı da içine alan Sâdâbâd Paktı, her ne kadar uzun müddet yaşamamış ise de, bu dört İslâm memleketinin, II. Dünya Harbi öncesindeki kritik devrede, birlikte hareket etmelerini ve mânen birbirlerine destek olmalarını sağlamıştır.

Türkiye'nin önderliğini yaptığı, İran, Afganistan ile Irak'ın katıldığı ve 8 Temmuz 1937'de Tahran'da imzalanan Sâdâbâd Paktı'nın belli başlı maddeleri şunlar idi:

"Mukaddime.

"Majeste İran Şehinşahı, Majeste Afgan Kralı, Majeste Irak Kralı ve Türkiye Cumhurbaşkanı:

Ellerinde olan bütün vasıtalarla aralarındaki dostluk ve iyi anlaşma münasebetlerinin muhafazasına hadim olmak arzulayıla; Yakın Doğu'da barışı ve

448. Fletcher, s. 235-236.

449. Fletcher, s. 237; Fraser-Tytler, s. 250-251; Tarzî, s. 176.

emniyeti ve bu suretle de umumî barışı Milletler Cemiyeti Paktı çerçevesi dairesinde mütemmim zamanlarla temin maksadiyle hareket ederek, 27 Ağustos 1928 tarihinde Paris'de imza edilmiş olan harpten vazgeçme muahedesi mucibince ve kâffesi gerek bu paktla ve gerek Milletler Cemiyeti Paktı ile hemahenk olarak kendilerinin vaziyülimza bulundukları diğer muahedeler mucibince mevcut vecibelerini tamamiyle müdrik olarak, bu muahedeyi imzaya karar vermişler ve bu maksatla da:

Majeste Şehinşah: İran Hâriciye Nâzırı Ekselâns B. Sami'yi, Majeste Afganistan Kralı: Afgan Hâriciye Nâzırı Ekselâns Faiz Muhammed Han'ı, majeste Irak Kralı: Irak Hâriciye Nâzırı Ekselâns Doktor Naci Elasili ve Türkiye Cumhurbaşkanı da Türkiye Hâriciye Vekili Ekselâns Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı tâyin etmişlerdir.

Madde: 1 — Yüksek âkit tarafları, birbirlerinin dahilî işlerine her türlü müdahaleden mutlak surette ictinkâf siyaseti takip etmeyi taahhüd ederler.

Madde: 2 — Yüksek âkit tarafları müşterek hududların tecavüzden masuniyetine riayet etmeyi taahhüd ederler.

Madde: 3 — Yüksek âkitler müşterek menfaatlerini alakadar eden beynelmilel mahiyette her türlü ihtilâflarda birbirleriyle istişarede bulunmak hususunda mutabıktırlar.

Madde: 4 — Yüksek âkitlerden herbiri, diğeri muvacehesinde, hiçbir halde, gerek münferiden, gerek bir veya birden fazla diğer devletle birlikte, diğer

âkitlerinden birine karşı hiçbir taarruz hareketinde bulunmamayı taahhüd eder.

Aşağıdaki haller, taarruz hareketi olarak addedilir:

I — Harb ilânı; II — Harb ilân edilmeksizin dahi olsa bir devletin silahlı kuvvetleri tarafından diğer bir devlet arazisinin işgali; III — Bir devletin kara, deniz veya hava kuvvetleri tarafından, harb ilan edilmeksizin dahi olsa, diğer bir devletin arazisine, gemilerine veya tayyarelerine taarruz edilmesi; IV — Mütearrıza doğrudan doğruya veya bilvasıta yardım veya müzaheret;

Aşağıdaki haller taarruz hareketi olarak sayılmaz:

I — Müdafaa-i nefs hakkının kullanılması, yani, yukarıda tarif edilen taarruz hareketine mukavemet; II — Milletler Cemiyeti Paktı'nın 16'ıncı maddesi mucibince vuku bulacak hareket; III — Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından ittihaz edilen bir karar mucibince veyahut Milletler Cemiyeti Paktı'nın 15'inci maddesinin tatbiki icabında olarak yapılacak bir hareket, ancak, 15'inci maddenin tatbiki icabından olarak yapılacak hareketin taarruzu ilk olarak yapmış olan devlete karşı olması meşruttur; IV — Yüksek âkitlerden birinin 27 Ağustos 1928'de Paris'de imza edilmiş olan harpten vazgeçme muahedesine muhalif olarak, tecavüz veya istilasına veyahut harbe müracaatına hedef olan devlete yardım hareketi.

Madde: 5 — Yüksek âkitlerden biri bu muahedenin dördüncü maddesinin ihlâl edildiğine veya edil-

mek üzere olduğuna kani olduğu takdirde, meseleyi derhal Milletler Cemiyeti Konseyi'ne arzedecektir. Bu hüküm, mezkur yüksek âkidin bu halde lüzumlu göreceği tedbirleri ittihaz etmesi hakkında zarar vermeyecektir.

Madde: 6 — Âkitlerden biri, diğer bir salis devlete taarruz ederse, yüksek âkitlerden diğer biri, bu muahedeyi, mütearrız devlete karşı, ihbar vukuunda lüzum kalmaksızın, feshedebilecektir.

Madde: 7 — Yüksek âkitlerden herbiri kendi hududları içinde, yüksek âkitlerden diğer birinin müessesatını devirmeyi veyahut bu diğer devletin topraklarında nizam veya emniyete zarar vermeyi istihdaf eden silahlı çetelerin, birlik veya teşekküllerin kurulmasına mâni olmayı taahhüt eder.

Madde: 8 — 27 Ağustos 1928 tarihli harpten vazgeçme hakkındaki umumî muahede mucibince, aralarında, mahiyet ve menşei ne olursa olsun, zuhur edebilecek bütün ihtilafların hal ve tesviyesinin hiçbir zaman muslihane vasıtalardan başka vasıtalarla temininе çalışmaması lüzumunu esasen teslim etmiş olan yüksek âkitler, bu hükmü teyit ederler ve bu hususta yüksek âkitler arasında tesis edilmiş veya edilecek usûllere baş vuracaklarını bildirirler.

Madde: 9 — Bu muahedelerin hiçbir maddesi, yüksek âkitlerin her biri tarafından, Milletler Cemiyeti Paktı mucibince deruhte edilmiş olan vecibelere hiçbir suretle zarar verecek şekilde tefsir edilemez.

Madde: 10 — Fransızca dört nüsha olarak yazılmış ve birer nüshası âkit devletlerden herbiri tarafın-

dan alınmış olan bu muahede beş sene için akdedilmiştir. Bu müddet bitince yüksek âkitlerden biri tarafından altı ay evvel bir ihbarnâme ile feshi tebliğ edilmemiş olduğu takdirde, muâhede beş senelik yeni bir devre için daha, nizamî dairesinde yenilenmiş addedilecektir. Âkitlerden biri tarafından feshi takdirinde, muahedeyi feshetmemiş olan devletler arasında mer'î olmakta devam eder. Bu muahede yüksek âkitlerden herbiri tarafından kendi kanunlarına göre tasdik edilecek ve genel sekreter vasıtasıyla Milletler Cemiyeti'nde tescil edilecektir. Genel sekreterden muahede hakkında cemiyetin diğer azasına da malûmat verilmesi rica edilecektir.

Sâdâbâd Sarayı, 8 Temmuz 1937"[450].

Dört müslüman kardeş millet arasında imzalanan bu andlaşmadan sonra devlet reisleri tarafından karşılıklı tebrik mesajları gönderilmiştir. Bu arada, Afganistan Şahı Muhammed Zâhir, Atatürk'e gönderdiği telgrafta şu samimi ifadeye yer vermiştir:

"Ekselâns Kemâl Atatürk,

Türkiye Cumhuriyeti Reisi, Ankara

Dört kardeş ve dost memleketlerimiz arasında imzalanan Sâdâbâd Misakı münasebetleriyle siz Ekselânslarına en hararetli tebriklerimi arza müsaraat ediyorum. Sâdâbâd Misakı'nın bizim dört memleketlerimizin tesanüt ve kardeşliği ve sulhun muhafazası için en müessir bir âmil olacağına kaniim. Bu fırsattan is-

450. *Ayın Tarihi,* İçişleri Bakanlığı Basın Genel Direktörlüğü, Ankara, Ağustos 1937, Nr. 44, s. 64-66.

tifade ederek siz Ekselânslarının şahsi saadeti ve Türkiye'nin refah ve istikbali için en samimi temennilerini arz ederim.

Afgan Padişahı Muhammed Zâhir"[451]

Afganistan hükümdarı Muhammed Zâhir Şah'ın bu telgrafına Atatürk şu cevabı vermiştir:

"Afganistan Padişahı Majeste Muhammed Zâhir Han, Kâbil

Sâdâbâd Misakı'nın imzası münasebetiyle göndermek lütfunda bulundukları telgrafı büyük bir memnuniyetle aldım. Dört kardeş millet arasında mevcut en sıkı dostluk rabıtalarını bir kat daha teyit ederek cihan sulhünün esaslı devletlerinden birisini teşkil eden bu mühim eserin, milletlerimizin barışseverliği sayesinde meydana gelmiş olması hepimiz için iftiharı mucip bir hâdisedir. Sâdâbâd Misakı'nın milletlerimize kutlu olmasını temenni ederken bu hayırlı vesile ile Zat-ı Humayunlarının sıhhat ve saadetini ve kardeş Afganistan'ın refah ve ikbalini yürekten dilemekle bahtiyarım.

Kemâl Atatürk"[452].

Şâyân-ı dikkattir ki, Sâdâbâd Paktı'ndan kuşkulanan yegane devlet Sovyet Rusya olmuştur. Bunun üzerine Türkiye, Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ı Moskova'ya göndererek paktın Rusya aleyhinde kuru-

451. *Ayın Tarihi,* Nr. 44, s. 70.
452. *Ayın Tarihi,* Nr. 44, s. 70.

lan bir cephe olmadığını ve dört İslâm ülkesi arasında mevcut dostluk ve işbirliğini kuvvetlendirmeğe matuf bir harekât olduğunu izah etmek lüzumunu hissetmiştir. Türkiye'nin bu iyi niyetli izahı Sovyet liderlerini o an için ikna etmiş gibi görünürse de, bir müddet sonra Sovyet yayın organları Türkiye'yi Sovyetlere karşı düşmanca paktlar kurmakla itham etmeğe başlamışlardır.[453]

Burada hakikat olan bir husus vardı ki, o da, Türkiye'nin, Orta Doğu'da Almanya ve İtalya'nın hissedilen faşist tehdidi ile Sovyetlerin güneye doğru yayılmasını güçleştirecek bir ortam hazırlanması idi. Atatürk önderliğindeki Türkiye, Balkan Antantı'ndan sonra Sâdâbâd Paktı'nı kurarak güneyde vuku bulacak bir Sovyet yayılmasına karşı Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanan bir emniyet hattı vücuda getirmişti. Balkan ülkelerinde, Türkiye, İran ve Afganistan'da komünizmi yaymak emelinde olan Sovyetler, bu paktlar silsilesinin ortaya çıkardığı manialardan hiç hoşlanmamıştır. Nitekim, İkinci Dünya Harbi esnasında Sovyetlerin bu pakt ülkelerine karşı takip ettiği politika bunun en açık delili olmuştur.

Afganistan, İkinci Dünya Harbi başlar başlamaz, tıpkı Türkiye'nin yaptığı gibi, savaşanlardan hiçbir tarafa yaklaşmadan ilan ettiği tarafsızlık politikasından ayrılmıştır. Fakat, daha önceleri de izah edildiği gibi, Durand Hattı'nın güney ve güney-doğusunda bırakılan ve o günden bugüne Afganistan'ın en büyük ve ıstıraplı problemi olan Afgan kabileleri, İkinci Dünya Harbi

453. L. Tillet, *The Great Friendship,* The University of North Carolina Pres, 1969, s. 191.

başlarında yeniden İngilizler aleyhine başlattıkları isyanlarla, Afganistan'ın İngiltere ile münasebetlerini tehlikeli bir safhaya sokmuştur. Bilhassa Veziristan bölgesinde vuku bulan ayaklanmalar, İngilizlerin, bölgeye büyük kuvvetler sevketmesine sebep olmuş, bu ise Afgan hükûmetini müşkil duruma sokmuştur. Sonunda, İngilizlerle birlikte hareket ederek isyancıların elebaşlarını ikna eden Afgan hükûmeti, meseleyi daha kötü bir gelişmeye meydan vermeden kapatmayı başarmıştır.[454] Fakat, bu kritik günlerde Türkiye'nin, Afganistan'ın selameti için ne gibi teşebbüslerde buulnduğuna dair bir vesikaya rastlamak mümkün olmamıştır.

İkinci Dünya Harbi'nin sona ermesi, pek çok ülkede olduğu gibi, Türkiye ile Afganistan'da da büyük değişikliklere sebep olmuştur. Atatürk'ün 1938'de vefatından sonra Türkiye'yi idare eden lider kadrosu, harb yıllarının yarattığı sıkıntıları ve tehlikeleri başarıyla bertaraf etmesine rağmen, harbin sonunda Sovyet tehdidi ile karşı karşıya kalmaktan kurtulamamıştır. Her ne kadar Türkiye, bu Sovyet tehdidini Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımı ile gidermeyi başarmış ise de, harb sonrasının yarattığı yeni şartlar dolayısıyla diğer dost memleketlerle ve bu arada Afganistan ile münasebetlerinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Türkiye cephesinde vuku bulan bu değişiklikler, uzun zamandan beri Türk desteğinde olan ve dış münasebetlerini ona göre ayarlayan Afganistan'ı içeride pek çok dertlerle başbaşa bırakırken dışarıda yeniden ve tam manasıyla yalnız kalmasına sebep olmuştur.

---

454. Fletcher, s. 238-239.

l) II. Dünya Harbi'nin Getirdiği Yeni Şartlar ve Türk-Afgan Münasebetlerinde Durgunluk

İkinci Dünya Harbi sonunda Afganistan'da ne gibi değişiklikler olmuştu? Afgan liderlerinin yeni tutumu nasıl olmuştu? Bu ve bunlara benzer bazı soruların, Afganistan'ın kaderine tesirleri dolayısıyla, mutlaka cevaplandırılması gerekmektedir. Afganistan'da ilk değişiklik hükûmet başkanlığında olmuştur: Nâdir Şah'ın hükümdarlığı ile birlikte başbakanlık vazifesine başlayan ve bunu 17 sene aralıksız devam ettiren Haşim Han, sıhhatinin bozulması üzerine bu vazifesinden 1946 yılında ayrılmıştır[455]. Zâhir Şah'ın çok genç olması dolayısıyla, Haşim Han, bu uzun başbakanlık yıllarında Afganistan'ın her işinde en büyük rolü oynayan kimse olmuştur. Haşim Han'ın en dikkate şayan başarısı, memlekette istikrarı ve iç barışı tesis etmesi ve korumasıdır[456]. Diğer taraftan, memleketin ekonomik, askerî ve eğitim sahalarında gelişmesi mütevazi bir şekilde devam etmiş ve oldukça iyi neticeler elde edilmiştir. Afganistan'ın bu mütevazi kalkınmasında Türkiye'nin, bilhassa askerî ve eğitim sahalarında, büyük yardımları olmuştur. Türkiye'den gönderilen askerî uzmanların, doktorların ve profesörlerin kendi sahalarında Afganistan'a büyük hizmetleri dokunmuştur.

Büyük bir Türk dostu olan Haşim Han'dan boşalan başbakanlık makamına kardeşi Şah Mahmud geti-

455. Fletcher, s. 242.
456. Fletcher, s. 242.

rilmiş ve amcasının yanında devlet idaresi hakkında tecrübe kazanan Muhammed Zâhir Şah da 32 yaşından itibaren memleketin iç ve dış meseleleri hakkında daha aktif bir rol oynamağa başlamıştır. Afganistan'ın bu yeni ve dinamik idarecilerinin ilk işlerinden biri, Nâdir Şah ile Haşim Han tarafından hapsedilmiş olan muhalif liderlerin affedilerek yüksek mevkilerde kendilerine vazife verilmesi olmuştur[457]. Bundan sonra, yeni idareciler, Emanullah Han zamanından beri Türkiye, Avrupa ve Amerika'da tahsile gönderilen ve tahsillerini başarıyla bitirip dönen gençlere çalışma fırsatı ve imkanı vermiştir ki, bu ilerlemek için memleket çapında büyük bir heyecan yaratmıştır.

Afganistan'ın dış politikasındaki gelişmelere gelince: İkinci Dünya Harbi'nden sonra yeni bir dünya lideri olarak ortaya çıkan Amerika Birleşik Devletleri de bu devletin kalkınmakta olan milletlere yaptığı yardımlar, yeni Afgan yöneticileri ile aydınları üzerinde büyük ölçüde tesir etmiştir. Aynı zamanda Afganlar, Sovyet-Rusya'nın yayılmasına karşı İngiltere'nin oynadığı caydırıcılık rolünü bundan böyle Amerika'nın üstlenmeğe başladığını görmüşler ve bu yeni büyük devletle her sahada münasebetlerini geliştirmek ve ondan faydalanmak istemişlerdir. Kısa zamanda bu isteklerine kavuşan Afganlar, Amerika'dan oldukça iyi bir kredi almışlar ve bu kredi ile de Amerikan firmaları ile teknik elemanları vasıtasıyla memleket dahilinde yeni bir ekonomik kalkınmaya girişmişlerdir.[458] Amerikan yardımının büyük bir kısmı güney Afganistan'daki Hil-

457. Aynı yer.
458. Fletcher, s. 243-244.

mand ve Argandeb nehirleri üzerinde o bölgenin sulama ve elektrik ihtiyaçlarını karşılayacak barajlar ve hidro-elektrik santralları inşası için kullanılmıştır. Ne var ki, Afganistan'da başlayan bu heyecanlı kalkınma hareketi, İngilizlerin, üç asırlık bir sömürüden sonra, Hindistan'dan çekilmeye karar vermeleri üzerine meydana gelen ve Afganları son derece yakından ilgilendiren gelişmeler sebebiyle durmuştur.

Sahibi oldukları dünyanın en büyük sömürge imparatorluğunu İkinci Dünya Harbi sonlarına kadar devam ettiren İngilizler, idareleri altındaki muhtelif milletlerin istiklâl ve hürriyetlerini daha fazla gasbedemiyeceklerini anlayarak, bu milletlere, kendileri için gayet avantajlı ticarî, ekonomik ve kültürel andlaşmalar yaparak onların istiklâllerini tanımaya karar vermişlerdi.

İngiliz hükûmeti, Hindistan'ın istiklâlini tanıyacağını ve bu arada müslüman ahalinin de bir devlet kurmalarına müsaade edeceğini 20 Şubat 1947'de bir deklarasyonla ilan etmek mecburiyetinde kalmıştı[459]. Zira İngilizler, liderliğini Gandi'nin yaptığı Kongre Partisi'nin Hindulara istiklâl ve hürriyet isteyen mücadelesinden ve bu mücadelenin ortaya çıkardığı problemlerden fevkalâde rahatsız olmaya başlamışlardı. Diğer taraftan, Hinduların istiklâl mücadelesini gören müslümanlar da aralarında teşkilatlanarak Muhammed Ali Cinnah başkanlığında Müslüman Birliği Partisini kurmuşlar idi[460]. Bu iki rakip partinin Hindu ve Müslüman taraftarları arasında meydana gelen kanlı

459. Fletcher, s. 249.

460. Aynı yer.

çarpışmalar ise büyük kayıplara sebep oluyordu.

Afganistan, Hindistan'da meydana gelen bu ani gelişmeye büyük tepki gösterdi. Afgan hükûmeti, İngilizlere müracaat ederek, Durand Hattı'nın Hindistan tarafında kalan Afgan kabilelerinin Afganistan'daki kardeşleri ile birleşmelerine müsaade edilmesini istedi. Fakat, Afganların bu makul talebi İngilizler tarafından reddedildi[461]. Bunun üzerine Afgan hükûmeti, Durand Hattı'nın ötesinde kalan Afgan kabilelerinin müstakil bir devlet kurmalarına izin verilmesini istedi. Ne var ki, İngilizler, bu ikinci Afgan ricasına cevap dahi vermedikleri gibi, Peşaver'den Belûcistan'a kadar uzanan bölgede yaşayan ve nüfusları 6-7 milyon civarında bulunan Afgan kabileleri arasında bir plebisit yaptırarak, Pakistan'ı mı yoksa Hindistan'ı mı istediklerini tesbit ettirdiler. İngilizlerin Afganistan'ı saf dışı bırakarak yaptıkları plebisitte halk ekseriyete, müslüman bir devlet olarak ortaya çıkmış olan Pakistan'ı seçtiklerini beyan ettiler. Bu neticeye Afganistan itiraz etti ise de, İngilizler bu itirazı da reddettiler.

Burada şu hususu belirtmekte fayda var ki, Afganistan hükûmeti, İngiliz kontrolünde kalmış olan Afgan kabîlelerine sahip çıkmada, her zaman olduğu gibi yine geç kalmıştı. Zira, Hindistan'da, 1900'lerden beri, müslümanlar ile Hindular arasındaki rekabet gittikçe artmış ve Afgan kabileleri müslüman kardeşlerinin yanında yer almaya başlamışlar idi. Bu rekabetin kızışıp kanlı bir çatışmaya dönüşmesi üzerine, Müslüman Birliği Partisi'ni kurarak bütün müslümanları, Hindulara karşı birlikte hareket etmeye sevk eden büyük İslâm

461. Aynı yer.

mücahidi ve lideri Muhammed Ali Cinnah'ın daveti üzerine Afgan kabileleri 1940'lardaki son çarpışmalara da katılmışlar idi[462]. Nihayet plebisitte bunların çoğunluğu Pakistan'ı istediklerini beyan etmişlerdir.

Afgan kabilelerinin çoğunluğunun Pakistan sınırları içinde kalmayı kabul etmeleri üzerine, Afganistan hükumeti Muhammed Ali Cinnah'a bir heyet göndererek, bu kabilelerin, İngilizler devrinde olduğu gibi, yarı müstakil bir hayat yaşamalarına müsaade etmelerini rica etmiştir (Kasım 1947).Afganların bu ricasının kabul edildiğini Pakistan Hâriciye Nâzırı'nın bildirmesine rağmen, bu vaad bilahare yerine getirilmediği gibi, eski yarı müstakil hayatlarını devam ettirmek isteyen Afgan asıllı kabile reisleri, 16 Haziran 1948'de Pakistan polisi tarafından gözaltına alınmışlardır[463]. Bununla da yetinmeyen Pakistan, Afganistan taraftarı olarak bilinen liderlerin evlerini ve köylerini hava kuvvetlerine bombalatmıştır[464].

Pakistan'ın bu sert tutumu üzerine, Afganistan, Peşaver'den Belûcistan'a kadar olan bölgeyi içine alan müstakil bir Paştûnistan milleti meydana getirmek için harekete geçti[465]. Bu maksatla, bölgedeki Afgan kabileleriyle temasa geçerek, Kâbil radyosu ve gazeteleri vasıtasıyla büyük bir kampanya başlattı. Afganistan'ın başlattığı bu propaganda kısa zamanda neticesi-

462. Fletcher, s. 252-253.

463. Fletcher, s. 253-254.

464. Aynı yer.

465. Afganistan'ın güneyinde yaşayan kabilelere Paştûn denildiği için bu bölgenin halkından meydana gelecek devlete de Paştûnistan adı verilmiştir.

ni vermiş ve bölgenin en kuvvetli kabilelerinden biri olan Afrîdî kabilesi ileri gelenleri 12 Ağustos 1949'da Tira Bağ'da toplanarak müstakil Paştûnistan devletinin kuruluşunu ilan etmişlerdir[466]. Kısa zamanda elde edilen bu netice, Kâbil'de büyük bir heyecan yaratmıştır. Afgan hükûmeti derhal toplanarak Paştûnistan devletini resmen tanımayı ve her türlü yardımı yapmayı kararlaştırmıştır[467].

Karşılaştığı büyük güçlüklerin bir kısmını henüz halledememiş olan genç Pakistan devleti ile idarecileri, Afgan sınırındaki bu gelişmelerden büyük telaşa kapılmışlardır. Derhal harekete geçen Pakistan hükûmeti, Afganistan'a misilleme olmak üzere Karaçi üzerinden Afganistan'ın dış dünya ile yapmakta olduğu ithal ve ihraç mallarına el koymuşlardır. Bununla da yetinmeyen Pakistanlılar, İngilizlerin yardımı ile henüz kurdukları hava kuvvetlerine, müstakil Paştûnistan taraftarı olanların evlerini bombalatmışlardır[468]. Bu talihsiz gelişmeler iki müslüman devleti harb ile karşı karşıya getirmiştir.

Afganistan ile Pakistan arasındaki bu gelişmeler bölgede büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. Her iki müslüman memlekette de büyük bir prestij ve nüfuz sahibi olmasına rağmen Amerika Birleşik Devletleri, bu tip fevkalâde karışık problemleri halletmede tecrübesiz olduğu için, ne yapacağını bilemeyip büyük tedirginlik duymuştur. Fakat, kısa zamanda şaşkınlığını üzerinden atan Amerika, Sovyet aleyhtarı olan bu iki

466. Fletcher, s. 254.
467. Fletcher, s. 255.
468. Fletcher, s. 255.

dost memleket arasındaki ihtilafın halli için taraflara arabulucu olmayı teklif etmiş ise de, bu teklif Pakistan tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Amerika, her iki tarafın dostu ve geçmişte Afgan-İran ve İran-Irak ihtilaflarını halletmiş olan Türkiye'nin arabuluculuğunu kabul etmelerini ve bu ihtilafı çözmelerini tavsiye etmiştir[469].

m) Türkiye, Afganistan'da Sovyet nüfuzuna mani olamıyor

Amerika'nın bu arabuluculuk teklifi üzerine Türkiye derhal harekete geçmiş ise de, arzu edilen neticeyi elde edememiştir. Zira, Türkiye'nin, meselenin halli için her iki tarafa yaptığı uzlaşma tekliflerini Afganistan kabul ettiği halde Pakistan reddetmiştir.

Türkiye'nin bu arabuluculuk vazifesini nasıl îfa ettiği hakkında sağlığında bilgilerine müracaat ettiğimiz o zamanki Devlet Reisimiz rahmetli Celâl Bayar şu açıklamayı yapmışlardı:

"Pakistan ile Afganistan arasında arabulucu olarak maalesef pek bir şey yapamadık. Zira, her iki taraf da kendi zaviyelerinden haklı olduklarını söylüyorlardı. Bu durumda taraflara diyecek bir sözümüz kalmıyordu. Onun için, bir nevi mavi boncuk dağıtır gibi, her iki tarafa da haklılığını söyleyerek teskin etmeye çalıştık. Fakat bu kolay olmuyordu. Mesela Eyüp Han, henüz ordu kumandanı iken Türkiye'ye geldiğinde bu meseleyi yeniden kendisine açıp görüştüm. Bana, ken-

469. Fletcher, s. 256.

disinin de Paştû olduğunu, Pakistan'ın, Paştû problemi yaratan Afganistan'ın isteklerine müspet cevap vermesinin mümkün olmadığını, şayet böyle bir şey olursa bunun Pakistan'ın parçalanması mânâsına geleceğini, buna da hiç kimsenin razı olamıyacağını söyledi. Maalesef bu ihtilaf, halli çok güç bir mesele idi".

Üçüncü Cumhurbaşkanımızın da ifade ettikleri gibi, Pakistan-Afganistan ihtilafını halletmek hakikaten güç bir mesele idi. Hele her iki tarafın da dostu olan Türkiye için bu daha da güç idi.

Bundan sonra, eski devlet reisimiz, bu arabuluculuk olayından önceki ve sonraki devirlerde Türk-Afgan münasebetleri hakkında şu açıklamada bulunmuşlardı:

"Esasında benim Afganlar ile ilgim çok eskidir. Biz (Türkiye) ilk andlaşmayı onlarla yapmıştık. Ankara'ya gelen Afgan heyeti ile ilgilenmemi Atatürk istemişti. Zira, kendileri o zamanlar çok meşgullerdi. Türkiye'ye gelen Afgan heyetinin başında Velî Han isminde biri bulunuyordu. Ben Atatürk ne düşünüyorsa Afgan heyetine naklettim. Kralları Emanullah Han samimi bir yenilik taraftarı idi. Atatürk ne söylerse onu yapardı. Atatürk, Afganistan'a daima alâka göstermiştir. Hatta O, İran'a da aynı sıcak alâkayı göstermiştir. Maksadı, komünist yayılmasına karşı bu müslüman ülkeleri korumaktı.

Benim Afganistan meselesi ile ikinci ilgim devlet reisi olduğum yıllara tesadüf eder. Afgan kralı Muhammed Zâhir Şah Türkiye'ye geldiğinde kendisine olağanüstü alâka gösterdim. Maksadım, onların İran ile olan ihtilaflarını halletmek ve kendilerini Bağdad

Paktı'na almaktı. Bu şekilde onların Rus nüfuzuna girmelerine mani olmak istiyordum.

Türkiye'nin kalkınması ile ilgili faaliyetleri yerinde göstermek istedim. Kendileri önce bir çiftlik görmek istediler. Bursa'ya götürüp bir çiftlik gösterdim. Sonra Zonguldak'a götürüp madenlerin nasıl işletildiğini gösterdim. Gözleri açılsın, nasıl kalkınıldığını görsünler istemiştim. Bilahare de gemi ile onları İzmir'e götürdüm. Gemide, Zâhir Şah bana hususi olarak görüşmek istediğini söyledi. Ben de "hay hay" dedim. Başbaşa kalınca bana, "Sizi çok severim. Sizin ve Başvekilinizin hayatı tehlikede. Sizlerle birlikte memleketin de geleceği tehlikededir. Amerika'ya bu kadar yanaşmayın. Felakete gideceksiniz" dedi. Çok kızmıştım. Ama birşey demedim, kızdığımı da hissettirmedim. Fakat kendisinin Rus tehlikesine dikkatini çektim. Bunun üzerine bana, böyle bir tehlikenin varid olmadığını, Afganistan'ın tarafsız kalacağını söylediler.

Bir müddet sonra beni Afganistan'a davet ettiler. Eski iyi münasebetlerimizi düşünerek kendilerini Rus tehlikesine karşı mutlaka ikaz etmek ve uyarmak istiyordum.

Bu tip ziyaretlerde meseleler iki şekilde görüşülür: Önce, iki ülke arasındaki münasebetler ele alınır ve gereken çalışma yapılır. Sonra, umumî ve dünya meseleleri konuşulur. Umumi meseleler görüşülürken ben Rus tehlikesinden bahsettim. Türkiye, İran ve Afganistan'ın stratejik durumlarına temas ederek, Sovyetlerin bu ülkelere nasıl sızmaya çalıştıklarına dikkatlerini çektim. Sözümü bitirince Zahir Şah, "Hayatınız tehlikede. Sizi sevdiğim için bunu söylüyorum.

Amerika'nın nüfuzuna girmeyiniz" diye beni yeniden ikaza kalkıştı. Bu sefer kendisine sert cevap verdim: "Sizin bu yaptığınız intihardır" dedim.

"Afganistan'da bulunduğum müddetçe iki şahsın davranışı dikkatimi çekmiştir. Bunlardan birincisi Hâriciye Nâzırı Naim Han'dı. Naim Han pek menfî hareket ediyordu. "Afganistan tamamıyla tarafsız bir devlet olmalı" diyordu. Fakat her haliyle Sovyet taraftarı ve Amerikan aleyhtarı olduğunu gösteriyordu. İkincisi Davud Han'dı. Davud Han hiç konuşmuyordu. Meğer kardeş bu iki zat tamamıyla Rus taraftarı imiş.

Beni Kâbil'in kuzeyinde bir fabrikayı gezmeye götürdüler. Fabrikayı Almanların yaptığını duymuştum. Almanlar ciddî iş yaptıkları için fabrikayı görmek istedim. Oraya vardığımızda bir Alman mühendis bana fabrika hakkında malumat verdi. Rus taraftarı Naim Han, Almanların fabrika kurmasını istemiyordu. Zira sağlam iş yapan Almanların Afganistan'da nüfuz kazanmalarını Sovyetler istemiyordu.Buna istinaden de Naim Han karşı çıkıyordu.

Sonra beni kuzey Afganistan'a götürdüler. Halkının hemen hepsinin Türklerden meydana geldiği kuzey Afganistan'da büyük karşılama törenleri yapıldı. Türkistanlı Türkler, "Padişah Celal geldi" diye büyük tezahürat yaptılar. Çok duygulanmıştım. Ertesi gün Kâbil'e döndük.

Afganistan kralı ve kraliçesi tarafından şerefimize verilen yemekte benim sağıma Amerikan sefirinin hanımını, Afgan kralının sağ tarafına da Rus sefirinin hanımını oturtmuşlardı. Böylece Afganlar, siz Amerikan nüfuzuna bizde Rus nüfuzuna girdik demek isti-

yorlardı. Halbuki yanılıyorlardı. Ben onlara Rus tehlikesini anlatmaya çalıştım. Böyle bir tehlikenin Türkiye için de var olduğunu söyledim. Ama onlar anlamak istemediler. Ben onlara müştereken karşılaştığımız Rus tehlikesinden kurtulmak için onları Bağdad Paktı'na çekmeye ve onları da pakta dahil etmeye çalışmıştım. Meğer onlar Rus nüfuzuna çoktan girmişler ve benim demek istediklerimi dinlemek ve anlamak dahi istemediler".

Bayar'ın Afganistan'da meydana gelen bu üzücü gelişmeleri tesbitlerindeki isabet bundan sonraki bölümde daha teferruatlı bir şekilde görülecektir. Fakat, burada, Türk milletinin samimi dostları olan kardeş Afgan ve Pakistan milletlerinin aralarındaki anlaşmazlığa biraz daha yer vermek icap ediyor.

İki müslüman devlet olarak, Afganistan ile Pakistan'ın kardeşçe münasebetlerde bulunmaları gerekirken, böyle fevkalâde üzücü bir ihtilaf mevzuu yüzünden aralarının açılması büyük bir talihsizlik idi. Afganistan-Pakistan ihtilafını halletmek, esasında son derecede güç bir mesele idi. Zira,her iki tarafın haklı olduğu taraflar vardı: Bir defa Afganistan, kuzeyden Rus tehlikesine karşı Hindistan'daki menfaatlerini müdafaa etmek maksadıyla muhtelif devirlerde güney Afgan kabilelerini ve yurtlarını zorla Afganistan'dan ayıran İngilizlerin bu büyük hatasını, biraz geç de olsa, düzeltmek istiyordu. Bu, her hususta Afganistan'ın hakkı idi. Diğer taraftan Pakistan, son bir asırdır şiddetini artırarak devam eden Hindû-Müslüman mücadelesi sonunda, müslümanların elbirliği ile kurduğu bir devlet idi. Üstelik Pakistan'ın kuruluşu esnasında, Afgan kabilelerinin Pakistan'ı isteyip istemedikleri bir plebisit

yoluyla sorulmuş ve bu soruya müspet bir cevap alınmış idi. Halkı, İslâmiyeti kabul etmiş muhtelif kavimlerden meydana geldiği için, herhangi bir parçalanmayı diğerlerinin takip edeceği endişesi ile Pakistan, Afganistan'ın makul talepleri karşısında tavizsiz ve katı bir politika takibini benimsemişti. Hatta bu hususta harbi dahi göze alabilirdi.

Pakistan'ın takındığı bu katı tutum karşısında çaresiz kalan ve bunu biraz da prestij meselesi yapan Afganistan, Rusların maksatlı kışkırtmaları neticesinde, davasını kazanmak için yapmakta olduğu mücadele tarzında yeni usuller denemeye başladı. Önce, Pakistan'ın tabiî rakibi Hindistan'a yaklaşarak bu devletle karşılıklı yardımlaşmayı taahhüd eden bir dostluk andlaşması imzaladı (10 Ocak 1950). Sonra da, Amerika Birleşik Devletlerine müracaat ederek, ordusunu daha modern silahlarla donatmasını istemiştir. Fakat Amerika, vereceği silahların Sovyet tehlikesine karşı müdafaa yerine Pakistan'ı tehdid için kullanmasından endişelendiğini belirterek, Afganistan'ın bu ricasını yerine getirmemiştir. Amerika'nın bu tutumu, Afganistan'ı üzüntüyle birlikte kırgınlığa ve kızgınlığa sevketmiştir. Afganistan hükûmeti, Amerika'ya verdiği cevapta, İngiltere'nin Pakistan'a her türlü silah yardımını yaparken aynı sebepleri düşünmediğini hatırlatarak Amerikan hükûmetinin tutumunu şiddetle tenkid etmiştir. Silahlanma hususunda Amerika'nın takındığı bu tavrın hemen arkasından Pakistan hava kuvvetlerine mensup uçakların haksız yere Afgan köylerini bombalaması ve büyük hasara sebep olması, Afganistan'ı silah temini hususunda başka kaynaklar aramağa sevk etmiştir.

Sovyetlerin Afganistan'da Kültür ve Ekonomik Faaliyetlerine Karşı Batı'nın İlgisizliği ve Sovyet Nüfuzunun Artması

§

Afganistan'ın, kendisine yeni dostlar ve silah satacak kaynaklar araştırdığı bir sırada, 1953'de, vuku bulan olaylar bu İslâm ülkesinin istikbalini ve kaderinin değişmesine sebep olmuştur: Amerika Birleşik Devletleri başkanlığına seçilen General Eisenhower'in, Amerika'nın dış politikasını tevdî ettiği John Foster Dulles'in, Orta Doğu ile Güney Asya'da Sovyet yayılmasını önlemek maksadıyla, başta Pakistan, İran ve Irak olmak üzere bu bölgeler memleketlerine büyük askerî yardımlar yaptırması, Afganistan'ı büyük endişeye sevketmiştir[470].

Eisenhower'ın başkan seçilmesinden iki ay sonrada, Moskova Radyosu tarafından Sovyet diktatörü Stalin'in öldüğü ilan edilmişti. Stalin'den sonra gelen Sov-

470. Fletcher, aynı eser, s. 257.

yet liderleri, O'nun, Sovyetler Birliği'nin güney komşularına karşı daha aktif bir politika takip etmediğini ileri sürüyorlardı[471]. Esasında, Stalin'e yöneltilen bu tenkitler, haklılıktan ziyade, Sovyet yayılmasında yeni bir taktiğin hazırlanmasından ileri geliyordu. Zira, İngilizler ve bilhassa Amerikalıların, II. Dünya Harbi esnasındaki gafletlerinden istifade eden Stalin, Avrupa memleketlerinin yarısını Sovyet kontrolüne sokmuş ve 1945-1946 yıllarında Türkiye ile İran'ı da nüfuzu altına alabilmek için büyük gayretler sarfetmiş ise de, bu gayretleri fiyasko ile neticelenmişti. Sovyet Rusya'nın başına geçen Nikita Hruşçev ile ekibi, Stalin'in kullandığı tehdid ve baskı yoluyla yayılma şeklini bırakarak, güney komşularına daha şirin görünerek, onların karşılaştığı problemleri halletmelerine yardımcı olmayı teklif ederek, bu memleketlere sızmayı ve onları nüfuzları altına alma yolunu seçmişlerdir. Nitekim Sovyetler, Hruşçev başa geçtikten bir müddet sonra Türkiye, İran ve Afganistan'a yeniden dostluk tezahüründe bulunmaya başlamışlardır. Sovyetler, takip ettikleri bu yeni politikanın başarısı için en müsait zemini Afganistan'da bulmuştur.

Amerika ve Sovyet politikalarında bu değişiklikler meydana geldiği bir sırada batı taraftarı ve ihtiyatlı bir reformcu olarak bilinen Afganistan başbakanı Şah Mahmud'un sıhhî sebeplerden dolayı istifa ettiği Kâbil Radyosunca açıklandı (Eylül 1953)[472]. Şah Mahmud'un yerine başbakanlığa, kardeşinin oğlu Muhammed Davud Han getirildi. Afganistan hükümdarı Muhammed

471. Aynı müel., s. 258.

472. Fletcher, aynı eser, s. 259.

Zâhir Şah'ın hem amcasının oğlu ve hem de iyi bir arkadaşı olan 43 yaşındaki Davud Han, hızlı ve radikal bir kalkınma taraftarı olan bir grup genç aydın tarafından da destekleniyordu. Davud Han, hâriciye vekili olan kardeşi Muhammed Naim ile Zâhir Şah'ın tam bir itimad ve desteğine sahip olarak başbakanlık vazifesine başladı.

Afganistan'da işbaşına gelen yeni idareciler, her şeye rağmen, Amerika Birleşik Devletleri ile münasebetlerinin bozulmasını istemiyorlardı. Ne var ki, Amerikalıların teşviki ile kurulan Bağdad Paktı ile bilahare ortaya çıkan CENTO'nun üyeleri arasında bulunan Pakistan ile İran'a yapılan ekonomik ve askerî yardımlar, Afganların gittikçe Amerika'dan soğumalarına sebep olmuştur. Amerikalılar, bilerek veya bilmeyerek, Afganistan hakkındaki politikalarında baştan beri hatalı idiler. Afganistan'ın iyi niyetle istediği ekonomik ve askerî yardımlar hiç bir zaman ciddiyetle incelenmemiş ve baştan savarcasına karşılık verilmişlerdi[473]. Hakikaten Afgan ordusu yeniden silahlanmak mecburiyetinde idi. Zira, Afgan ordusundaki, mevcut 12 uçağı da dahil, bütün silahlar I. Dünya Harbi'nden kalma, demode silahlardı. Diğer taraftan, fakir ve geri kalmış bir memleket olan Afganistan'ın, ekonomik kalkınma için müsait şartlarda krediye ihtiyacı vardı. Amerika, Afganistan'a hiç bir silah yardımı yapmazken, daha önce İngilizler tarafından silahlandırılmış olan Pakistan ordusu ile İran ordusuna bolca silah vermesi, ve bu arada, bu memleketlere yaptığı geniş ekonomik yardımın ancak onda birini Afganistan'a vermeye kalkması, Af-

473. Aynı müel., s. 263-66.

gan ileri gelenlerinin, Amerikalılardan tamamıyla soğuyup ümid kesmelerine sebep olmuştur[474]. Sovyet Rusya ve Kızıl Çin ile müşterek hududu olan müslüman ve anti-komünist Afgan halkının dertleriyle ilgilenmeyen Amerika, böylece Afganistan'ı bir nevi zorla Sovyet nüfuzuna itmiştir. Halbuki Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük bir devletin, Afganistan'ın Pakistan ile olan ihtilafına bir hal çaresi bulması ve yardım ettiği diğer İslâm milletlerinden Afganların ayrılmamalarını sağlaması biraz gayret ve yardım ilè pek âlâ mümkün olabilirdi. Şüphesiz böyle bir hareketin iyi neticeleri hem Afganlar, hem Amerikalılar ve hem de insanlık için daha hayırlı olurdu. Diğer taraftan, ne hazindir ki, Atatürk'ün sağlığında uzun yıllar yardımına koştuğu dost ve kardeş Afgan milletinin bu sıkıntılı devresinde, Türkiye'nin de hiç bir şey yapmadığını veya yapamadığını görüyoruz.

Çaresizlik içinde kalan Afganistan'ın nasıl adım adım Sovyet nüfuzuna girdiğini görmeden evvel, burada, Afgan liderlerinin komünizm hakkında neler düşündüklerini izah etmek gerekiyor: Başta başbakan Davud Han olmak üzere Afgan ileri gelenlerinin çoğunluğu, Sovyetlerin, komünizmi diğer Asya memleketlerinde olduğu gibi Afganistan'da kolayca yayamayacakları inancında idiler. Onlara göre, komünizmin yayılma ortamı Afganistan'da yok idi[475]. Komünistlerin nüfuz edeceği işçi muhiti, toprak ağalarının elinde inleyen

474. Aynı müel., s. 264-68.

475. Fletcher, aynı eser, s. 261-263. Fletcher, Afgan liderlerinin komünizm hakkındaki düşüncelerini bizzat onlarla yaptığı konuşmalara dayanarak verdiğini naklediyor.

topraksız köylüler, büyük insan kalabalıklarının toplandığı kozmopolit şehirler ve nihayet halkından kopmuş ve meselelerin altından kalkamadığı için kompleks içine düşmüş ve güya yüksek sınıfı meydana getiren entellektüeller grubu Afganistan'da bulunmuyordu. Bundan başka, İslâmiyete gayet bağlı olan Afgan halkı, komünizm gibi bir dikta rejimine tahammül edemeyecek kadar hürriyetlerine düşkün idiler[476].

Ne var ki, Sovyetler, komünizmin Afganistan'da yayılması hususunda Afgan liderleriyle aynı görüşü paylaşmıyorlar; Afganistan'a yapacakları ekonomik yardımların ve geliştirecekleri kültürel münasebetlerin, sonunda komünizm için müsait bir ortamı kolaylıkla yaratabileceklerine inanıyorlardı. Nitekim, Afganların bütün ricalarına rağmen Amerikalılardan istedikleri yardımı alamadıklarını ve Pakistan ile de Paştûnistan meselesi hakkında ihtilaflarının devam ettiğini gören Sovyetler, hareket için zemin ve zamanın müsait olduğuna inanarak Afganistan'a yaklaşmaya karar verdiler. Afgan hükûmeti ile derhal temasa geçen Sovyetlerin Kâbil büyükelçisi, hükûmetinin Afganistan'a yardıma hazır olduğunu bildirdi. Ekonomik sahada birşeyler yapmak hırsiyle başbakanlığa gelmiş olan Davud Han, Sovyetlerin bu teklifini memnuniyetle kabul etti. Taraflar arasında, 1954 ocağında, ilk kredi andlaşması imzalandı. 3.500.000 dolarlık bu ilk kredi, Sovyet teknisyenlerinin nezaretinde Kâbil ve Pul-i Humrî'de iki tahıl ve üç tane de petrol deposu yapmak için kullanılacaktı[477]. bu ilk Sovyet kredisi, taraflar

476. Fletcher, gösterilen yer.

477. M.G. Pikulin, *Bozvitie ekonomiki i kultury Afganistana 1955-*

arasında bir politik yakınlaşma için gerekli zemini hazırladı. Nihayet, Hrüşçev ile Bulganin, 1955 Aralığında Afganistan'ı ziyaret ettiler. Hruşçev, Zâhir Şah ve Davud Han ile Kâbil'de üç dört defa uzun uzun görüştükten sonra bir basın toplantısı yaparak ekonomik kalkınma için Afganistan'a 100.000.000 dolarlık bir kredi vereceklerini açıkladı[478]. Bununla da yetinmeyen Hruşçev, Afganların gönlünü iyice almak için, Afganistan'dan ayrılmadan önce Kâbil havaalanında Zâhir Şah'a özel bir İlyuşin uçak ve Kâbil halkına da 50 yolcu otobüsü hediye ettiğini ilan etti[479]. Hruşçev'in bu ziyaretinden sonra Sovyetlerin dostluk taarruzu devam etti. Bu ziyaretten üç ay sonra, 1956 Martında, Mikoyan başkanlığındaki bir başka Sovyet heyeti Kâbil'e geldi[480]. Sovyetlerin bu dostluk gösterilerine Afganlar, Davud Han'ın 1956 Ekim'inde Moskova'yı ziyareti ile mukabele ettiler[481]. Bunu, 1957 yazında Zâhir Şah'ın Sovyetler Birliğini ziyareti takip etmiştir[482].

Diplomatik yakınlaşmayı daha dostane bir havaya sokmak ve Afganların itimatlarını iyice kazanabilmek için Sovyetler, Zâhir Şah'ın ziyaretinden sonra Afganistan'a 15.000.000 dolarlık faizsiz yeni bir kredi verdiler[483]. Afgan yöneticileri, Sovyetlerin verdiği bu

60, (Afganistan'ın ekonomik ve kültürel kalkınması 1955-1960), Taşkent, 1961, s. 10 vd.

478. T. Davletshin, "Soviet Cultural and Economic Penetration in Afghanistan" *Bulletin: Institute for the Study of the USSR,* Münih, (September 1962) No. 9, s. 5; Fletcher, s. 269.

479. Fletcher, aynı eser, s. 269.

480. Davletshin, aynı eser, s. 4.

481. Aynı müel., s. 5.

482. Aynı yer.

483. Aynı yer.

kredilerin kullanılacağı sahalar için çok sayıda Sovyet teknisyenin Afganistan'a gelmelerine müsaade ettiler. Geçmişte olduğu gibi, bu Sovyet teknisyenlerinin yalnız teknik işlerle uğraşmayacaklarını, komünizmin de propagandasını yapacaklarını, Afganlar pek âlâ biliyorlardı. Fakat başta Davud Han olmak üzere, Afgan hükûmet erkânı, Sovyet teknisyenlerini polis kontrolünden çıkarmayacaklarına dair kendilerine son derece güveniyorlardı[484]. Nihayet bu güven içinde hareket eden Afganlar, Sovyet kredilerini esas alan bir beş yıllık plân yaparak memleketlerinin ekonomik kalkınması için çalışmaya başlamışlardı. Ne var ki, Afgan hükûmetinin 1961'de, başarıyla tamamlandığını iddia ettiği ilk beş yıllık plânın harcamalarının yüzde yetmiş beşinden fazlasını Afgan halkı karşılamak mecburiyetinde kalmıştır[485].

Bu arada, Afgan-Sovyet münasebetlerindeki ekonomik ve politik gelişmelerin yanı sıra, kültür ve askerî alanlarda da temaslar başlamıştır. Davud Han'ın kardeşi ve Afgan Hâriciye Vekili Muhammed Naim, 1958 sonları ile 1959 başlarında iki defa Moskova'yı ziyaret ederek Sovyet yöneticileriyle görüşmeler yapmıştır. Bu ziyaretlerden beş ay sonra da 1959 Mayıs'ında, Davud Han, Sovyet başkentini ziyaret etmiştir.[486]

Afgan liderlerinin Moskova'yı ziyaretlerinin hemen akabinde Sovyetler Afganistan'a ekonomik yar-

484. Fletcher, aynı eser, s. 269.

485. Aynı müel., s. 270.

486. Davletshin, aynı eser, s. 5; A.Z. Rubinstein, *Soviet Policy Toward Turkey, İran, and Afghanistan,* New York, 1982, s. 131.

dımlarını hızlandırdılar. Nitekim, kuzey Afganistan'da petrol aramaları, yeni yolların yapımı ve elektrik santrallarının inşası gibi külfetli projeleri gerçekleştirmek için büyük gayret göstermeye başladılar. Petrol aramaları ile yol, hava alanı, santral inşaatı için yaklaşık 150.000.000 dolarlık bir harcama yaptılar[487]. Bunun arkasından, Afgan hükûmetinin ricası ile, Sovyetler, değeri 100.000.000 doları aşan silah ve mühimmatı Afgan ordusuna verdiler[488]. Çok geçmeden, 50.000 kişilik Afgan ordusu Sovyet silahları ve malzemesi ile yenibaştan donatıldı.

Yapılan bu yardımların Afganistan'da nasıl bir tesir yarattığını görmek ve Afgan dostluğu hususunda samimi olduğunu Afganlara göstermek için Hruşçev, 1960 Mart'ında yeniden Kâbil'i ziyaret etti[489]. Hruşçev, cömertçe yapılan Sovyet yardımlarından son derece memnun olan Afgan hükûmet erkanı tarafından iyi bir şekilde karşılandı.

Sovyetler, ekonomik ve askerî alanda yaptıkları yardımlarla Afgan hükûmetinin yalnız itimadını kazanmakla kalmamışlar, aynı zamanda onları minnetle kendilerine bağlamışlardır. Sovyet-Afgan münasebetlerinin bu ilk gelişme devresinde, Sovyetler, Afganları şüphe ve kuşkuya sevk edecek herhangi bir komünist propagandasından mümkün olduğu kadar kaçınmışlardı. Gerekli zemin hazırlandığından, artık harekete geçebilirlerdi. Nitekim, öyle de yaptılar.

Hruşçev, Kâbil'den ayrılmadan önce Afgan hükû-

487 Davletshin, aynı eser, s. 5.

488. Gösterilen yer.

489. Davletshin, aynı eser, s. 5; Rubinstein, aynı eser, s. 131.

meti ile bir de kültür andlaşması imzalamaya muvaffak olmuştu[490]. Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında imzalanan bu kültür andlaşmasına göre, Afgan talebeleri tahsil için Avrupa, Amerika ve Türkiye'den sonra, Sovyet Rusya'ya da gidebileceklerdi. Bu andlaşmanın arkasından, Kâbil Üniversitesi'ne mensup bir grup profesör Orta Asya ile diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde konferanslar vermek için Sovyetler Birliğine davet edildiler. Afgan profesörlerini davet etmekten maksat, Sovyet profesörlerinin aynı şekilde Afganistan'a gelmelerini temin etmekti[491].

Afganistan ile kültür münasebetlerini daha da hızlandırmak isteyen Sovyetler, Eğitim Bakanı Afanasenko başkanlığında kalabalık bir heyeti 1961 Ekiminde Kâbil'e gönderdiler[492]. Yapılan görüşmeler sonunda, Afgan talebelerinin tahsil için Moskova Üniversitesi'ne, subayların kurs ve subay adaylarının da Sovyet askerî akademilerinde okuyup yetişmeleri için vakit geçirmeden Sovyetler Birliğine gönderilmesine karar verildi. Bu arada, muhtelif meslek sahalarında kalifiye eleman yetiştirmek maksadıyla çok sayıda Sovyet eğitimci ve uzmanın Afganistan'a gönderilmesine karar verildi. Alınan bu kararlar derhal tatbik sahasına konuldu[493].

Bir müddet sonra, Afgan profesörlerinin Sovyet Cumhuriyetlerinde verdikleri konferanslara karşılık olmak üzere, Sovyet profesörleri Afganistan'a geldiler.

---

490. Pikulin, aynı eser, s. 149.
491. Davletshin, aynı eser, s. 8.
492. Davletshin, aynı eser, s. 5.
493. Davletshin, aynı eser, s. 8.

Afgan üniversite ve okullarında konferanslar veren Sovyet profesörleri, konuşmalarında mümkün olduğu kadar Marksizmin cazip taraflarını anlatmağa çalıştılar. Sovyet profesörlerinin verdikleri bu konferansların arkasından, Kâbil'de bir serî "Sovyet halkının hayatı"nı ve Marksist rejimin başarılarını anlatan sergiler açılmış ve filimler gösterilmiştir[494].

Sovyetlerin, kültür alanında başlattıkları Marksist propaganda, bilhassa onların Afganistan'da inşasına başladıkları yollar ile elektrik santrallerinin tamamlanmasından sonra daha da müessir olmağa başladı. Yapımı tamamlanan yolların başında, Kâbil'i Sovyet sınırında Amu-Derya üzerindeki Kızıl-Kale'ye bağlayan yol; yine Sovyet sınırını Kuşka, Herat ve Kandehar'a bağlayan yol ile Kâbil'i Mezar-ı Şerif ile birleştiren ve Tirmiz'e kadar uzanıp Sovyet sınırına ulaşan yol geliyordu[495]. Diğer taraftan, Sovyet jeolog ve maden mühendisleri Afganistan'ı karış karış gezerek ülkenin yeraltı zenginliklerini tesbit etmişlerdi[496]. Afganların iddialarına göre, Sovyetler, zengin petrol damarları ile kıymetli maden yatakları keşfettikleri halde, kasıtlı olarak bunları çıkarıp işletmemişler ve sadece tabiî gazı kullanacak hale getirmişlerdir. Bu tabiî gazın da büyük kısmını Sovyet Rusya'ya nakledip kullanmağa başlamışlardır.

Sovyetlerin, fevkalade dikkatli ve planlı bir şekilde yürüttükleri Marksist propaganda çok geçmeden ne-

494. Davletshin, aynı eser, s. 8-9.

495. Pikulin, aynı eser, s. 96 vd.

496. M. Broxup, "The Soviets in Afghanistan: The anatomy of a Takeover", *Central Asian Survey,* Vol. 1/4 (April 1983), s. 84.

ticelerini vermeye başlamıştır: Şöyle ki, Sovyetler Birliğine giden ve orada tam bir Sovyet ve Marksist sempatizanı olarak yetiştirilen ve şimdi peyderpey Afganistan'a dönmeğe başlayan sivil ve askerî talebelerin yardımı ile Sovyetler, subaylar arasında, üniversitelerde, basında, elemanlarını yetiştirip gönderdikleri Kâbil radyosunda ve nihayet şairler ve edibler muhitinde taraftar bulmaya başladılar. Kâbil radyosunun programlarına sıksık Sovyet halklarının müziği ile Marksizmi öven Sovyet yazarlarının piyesleri konmağa başlandı.[497] Meşhur *"Kâbul"* Mecmuasında komünizmi öven yazılarıyla Muhammed Arslan Selîmî, Muhammed Hasan Kekerr, Nur Muhammed Terekî, Sadıkullah Riştin ve Muhammedin Jvaka gibi yazarların, bir kısmı bilerek ve bir kısmı da bilmeyerek Sovyet propagandasının başarılı olmasına yardımcı olmaya başladılar[498].

Bu arada Sovyetler, Afganistan'ın Paştûnistan meselesi yüzünden Pakistan ile devam eden ihtilafını mümkün olduğu kadar körüklemekten ve İran'ın Pakistan ile birlikte CENTO'ya girmesinden sonra an'anevî İran-Afgan rekabetini canlandırmaktan geri durmamıştır. Hatta daha da ileri giden Sovyetler, İran ile Pakistan'ı, Afganistan'ı işgal edip aralarında taksim etmek emelini taşımakla itham etmiştir[499]. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, bilhassa Paştû dili mütehassısı olan profesör Dovriyankov vasıtasıyla Paştûnistan milliyetçiliğini canlandırarak Afganistan-Pakistan ihtilâfının büyüyerek devamını sağlamış ve bunu kendi

497. Davletshin, aynı eser, s. 9.
498. Davletshin, aynı eser, s. 9 ve 11-12.
499. Fletcher, aynı eser, s. 275.

emelleri için kullanmıştır[500]. Nitekim, bu ihtilaf yüzünden, 1955'de, Pakistan hükûmeti, Afganistan'ın ithal ve ihraç mallarının Pakistan üzerinden transit geçidini yasaklaması üzerine, Sovyetler hemen Afgan hükûmetine yaklaşarak onunla Afganistan'ın ihraç ve ithalâtını Sovyetler Birliği üzerinden ve hiç bir gümrük ödemeden yapmasını sağlayan bir andlaşmayı imzalamışlardır.[501] Sovyetler, bu andlaşmayı takiben Afgan hükûmetine, Afganistan'ı Sovyetler Birliğine bağlayacak yolların yapımını teklif etmiş ve bu teklifini de kabul ettirmiştir. Neticede Sovyetler, Afganları kendilerine daha bağımlı bir hale getirmişlerdir. Fakat, Afganistan'ı tamamıyla nüfuzlarına almak azminde olan Sovyetler, 1960 sonları ile 1961 başlarında Afganistan-Pakistan sınırında vuku bulan olayları daha da körükleyerek bu iki müslüman devletin diplomatik münasebetlerini karşılıklı kesmelerine sebep olmuştur[502]. Böylece, Afganistan, dış dünya ile irtibatını sadece Sovyetler Birliği üzerinden yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu ise Afganistan'ı tam manasıyla Sovyetlere muhtaç bir hale getirmiştir ki, zaten Sovyetlerin de istediği bu idi[503].

Afganistan'ın, dış dünya ile olan irtibatını yalnız Sovyetler Birliği üzerinden sağlamak mecburiyetinde kalışı bu memleketin ithalat ve ihracatına da tesir etmiştir. Nitekim, Afganistan'ın doğu Avrupa komünist

500. Davletshin, aynı eser, s. 10-11; Broxup The Soviets in Afghanistan... s. 131.

501. Broxup, The Soviets in Afghanistan... s. 128-130; Fletcher, s. 275.

502. Fletcher, aynı eser, s. 275.

503. Davletshin, aynı eser, s. 7.

memleketleriyle olan ticareti, 1950'lerin başında % 14.7 iken 1950'lerin sonlarında % 38.5'a yükselmiştir.[504] Aynı devrede Afganistan'ın, Sovyet Rusya ile olan ticareti de % 23'lük bir artış sağlayarak % 33.1'e yükselmiştir[505]. Bu arada Afganistan'ın, daha evvel Batı Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'den karşılanmakta olan makina ve makina parçaları ihtiyacının % 70'i de Sovyetler Birliği'nden temin edilmeğe başlanmıştır[506].

Başlangıçta Sovyetler, Afganistan'a ideolojik maksatlarla yardım yapmakta idiler. Fakat çok geçmeden, onların, askerî ve politik hedeflerinin de var olduğu anlaşılmıştır. 1917 bolşevik İhtilali'nden bu yana Sovyetlerin, dünyanın her tarafında komünist ideolojisini yaymak için uğraştıkları biliniyordu. Bu arada, daha önce de belirtildiği gibi, Sovyetlerin, 1950'lerin başından beri Afganistan'a yaptıkları yardımların en büyük gayesi bu ülkede komünizmin yerleşme şartlarını hazırlamaktı. Fakat, devam etmekte olan Afganistan-Pakistan ihtilafında, Amerika'nın, İngiltere'nin tesiri ile Pakistan tarafını tutması ve bu ülke ile İran'ı CENTO Paktı içine alması, Sovyetlerin, Afganistan ile askerî ve politik yönlerden de ilgilenmesine sebep olmuştur. Sovyetlerin en büyük korkusu, Afganistan-Pakistan ihtilafının sulh yoluyla halledilmesi ve Afganistan'ın da CENTO'ya alınması idi. Zira batılıların desteğinde Afganistan, İran, Türkiye ve Pakistan gibi İslâm devletlerinin bir birlik kurmaları halinde, ilk üç İslâm

504. Davletshin, aynı yer.

505. Pikulin, aynı eser, s. 88-90.

506. Davletshin, aynı eser, s. 10.

devletiyle uzunca bir müşterek sınıra sahip oldukları için Sovyetler, kontrolleri altındaki Azerbaycan ve Türkistan müslümanlarının böyle bir İslâm birliğinden cesaretlenerek veya bir birlik üyeleri tarafından kışkırtılarak isyan etmelerinden son derece korkuyorlardı.[507] Nitekim, Sovyetlerin bu endişesini dile getiren *"İzvestiya"*, CENTO üyesi devletleri ve Amerika Birleşik Devletlerini tehdit ederek, güney hududlarında girişilecek herhangi bir teşebbüse Sovyetler Birliğinin seyirci kalamayacağını bildirmiştir[508]. Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere'nin, Afganistan-Pakistan ihtilafını halletmede gösterdikleri beceriksizlik, Sovyetlerin duyduğu endişeleri tedricen yok etmiştir. Bu arada, Sovyetler, Afganistan-Pakistan ihtilafının hallolmaması için, Paştûnistan meselesinde, başta Davud Han olmak üzere fevkalâde hassas olan Afgan ileri gelenlerini alenen desteklemekten çekinmemiştir[509].

Ne var ki, Afganistan yöneticileri arasında 1963'de meydana gelen değişiklikler, bir müddet için de olsa, Sovyetlerin gayelerine varmalarını geciktirmiştir. Muhammed Davud Han, on senelik bir başbakanlıktan sonra, 12 Mart 1963'de, lüzumundan fazla radikal davrandığı gerekçesi ile Zahir Şah tarafından vazifesinden affedilmiştir[510]. Dışişleri bakanı ve başbakan yardımcısı olan kardeşi Muhammed Naim Han ile birlikte Afganistan'a oldukça yararlı hizmetleri geçen Davud Han'ın en büyük kusuru, belki de mecbur kaldı-

507. 9 Eylül 1961 tarihli *İzvestiya*'dan naklen Davletshin, aynı eser, s. 10.

508. Fletcher, aynı eser, s. 270 ve 175-176; Davletshin, s. 10.

509. Fletcher, aynı eser, s. 278-279; Rubinstein, aynı eser, s. 131.

510. Fletcher, aynı eser, s. 285; Rubinstein, aynı eser, s. 131-132.

ğı için, Pakistan'a karşı takip ettiği sert politika neticesinde Afganistan'ı bir nevi Sovyetlere bağımlı bir ülke haline getirmiştir. Bu arada, Davud Han'ın kardeşi Naim Han ile birlikte, Sovyet taraftarı bir politika takip etmesi halk arasında büyük tenkitlere sebep olmuştur. Nitekim O'nun, takip ettiği Sovyet taraftarı politikadan dolayı halk arasında *"Kızıl Davud"* olarak anıldığı söylenmektedir[511].

Afganistan dahilinde ve haricinde değişmekte olan şartları gözönüne alan Muhammed Zahir Şah, memleketin o zamana kadar son derece merkeziyetçi ve otoriter bir şekilde devam eden idarî şeklini değiştirmeğe karar verdi. Bunun için, önce Davud Han gibi hükümdar ailesinden gelmeyen bir kişiyi yeni hükûmeti kurmakla görevlendirdi. Afganistan başbakanlığına getirilen ve fizik doktorası yapmış olan Muhammed Yusuf, mütevazi bir aileden geliyordu. Muhammed Yusuf'un kabine arkadaşları arasında 6 kişi, kendisi gibi içeride veya dışarıda muhtelif mevzularda doktoralarını yapmış kıymetli kimselerdi[512]. Bir batılı müellifin de dediği gibi, Afganistan ve yakın komşularının tarihinde hiç bir zaman bu kadar ehliyetli üyelerden kurulu bir hükûmet olmamıştı[513].

Afganistan hükümdarı Zâhir Şah tarafından 1930'ların başında hazırlattırılmış olan Afganistan anayasasında önemli değişiklikler yaptırarak memlekette meşrûtî bir idare kurulmasını sağlamıştır. 9 Ey-

---

511. Fletcher, aynı eser, s. 280; L. Dupree, *Afghanistan,* 1980 basımı, Princeton, New Jersey, 1980, s. 557.

512. Fletcher, aynı eser, s. 280.

513. Aynı müel., s. 299.

lül 1964'de yürürlüğe giren yeni anayasaya göre, seçimle gelen halk temsilcileri, memleket idaresinde müessir bir rol oynamağa başladılar. Yeni anayasa, meşrûtî idareyi değiştirmemek şartıyla, komünist parti haricinde, siyasî partilerin kurulmasına da izin veriyordu.[514]

Bu arada, Afganistan'ın dış politikasında da önemli değişiklikler meydana geldi. Amerikan hükûmetlerinin ilgisizliği yüzünden Afganistan'ın Sovyet nüfuzuna zorla itildiği hususunda Amerikan kamuoyunda yapılan tenkitler gittikçe çoğalmaya başlamıştı.[515] Bu tenkitlerden oldukça huzursuzluk duymaya başlamış olan Amerikan hükûmeti, Sovyet taraftarı Davud Han'ın başbakanlıktan ayrılması üzerine, Afganistan ile münasebetlerini düzeltmek için yeni Afgan hükûmetiyle temaslara başladı. Diğer taraftan, Pakistan hükûmetine de baskı yapan Amerikan hükûmeti, iki komşu müslüman ülke arasında 1961'de kesilmiş olan diplomatik münasebetleri yeniden başlatmaya muvaffak olmuştur. Afganistan'ın, dış dünya ile irtibatını sağlamakta olan transit kara yolları hususunda, Sovyetler Birliği ile Pakistan'a bağımlı kalmasını da istemeyen Amerika, İran'ı ikna ederek bu ülke üzerinden Afgan vasıtalarının transit olarak geçmelerini sağlamıştır. Bu maksatla da, Herat ile İran hududundaki İslâm-Kale arasında geniş bir yolu kısa zamanda yaptırmıştır.[516]

Amerika'nın, Afganistan'a Sovyet nüfuzuna karşı

514. 514. Aynı müel., s. 281.
515. Aynı müel., s. 285.
516. Dupree, *Afghanistan*, s. 644-645.

bir denge yaratmak maksadıyla giriştiği bu faaliyetler, her ne kadar Sovyetlerin hoşuna gitmemiş ise de, Afganlara büyük faydalar sağlamıştır. Hem Sovyetlerden ve hem de Amerikalılardan yardım gören Afganlar, memleketlerini kalkındırmada kısa zamanda büyük merhaleler kat'etmişlerdir. Bu vesileyle Afganlar, memleketlerindeki Sovyet nüfuzunu biraz azaltarak, Amerika ile Sovyet Rusya arasında bir nevi denge unsuru olmaya gayret etmişlerdir. Ne var ki Afganlar, kendileri için çok istifadeli olan bu denge siyasetini ancak 1970'lerin başına kadar devam ettirebilmiştir. Zira, bir taraftan Amerikan hükûmetinin yeniden Afgan meselelerine karşı ilgisiz davranmağa başlaması ve diğer taraftan Sovyetlerin mevcud dengeyi bozarak tekrar Afganistan'da nüfuzlarını artırma yoluna gitmeleri, memlekette bazı huzursuzlukların doğmasına sebep olmuştur. Bu huzursuzluklardan istifade eden ve 1963'de başbakanlıktan ayrılmış olan Davud Han, General Abdülkadir başkanlığındaki bir kısım solcu subayların ve Nur Muhammed Terekî önderliğindeki sivil Marksistlerin yardımı ile Zahir Şah'ı, kansız bir darbe ile devirerek memleketin başına geçmiştir. Davud Han, meşrûtî hükümdarlık idaresini lağvederek memlekette cumhuriyet ve kendisini de başkan ilan etmiştir. Fakat, Davud Han'ın bu ikinci saltanat devri, bütün uğraşmalarına rağmen, Afganistan'da bugünkü dramatik gelişmelerin başlangıcını teşkil etmiştir[517].

517. Dupree, aynı eser, s. 761 vd; Broxup, aynı eser, s. 86 vd; Rubinstein, aynı eser, s. 135 vd.

Sovyetlerin Afganistan'ı İşgali

§

Afganistan'da, bu defa hem başbakanlık ve hem de devlet başkanlığı vazifesini üzerine alarak işe başlayan Davud Han, başbakan olarak 1953-63 yılları arasında takip ettiği Sovyet taraftarı politikasından vazgeçerek tamamıyla tarafsız bir siyaset takibine başlamıştır. Ne var ki, kendisini destekleyen Sovyet taraftarı solcu grupların arzuları hilafına, Davud Han'ın takip etmeğe başladığı bu müstakil siyaset, solcu çevrelerde tepkiyle karşılandı. Bunun üzerine Davud Han, takip ettiği müstakil politikaya karşı çıkanlardan başta General Abdülkadir, Nur Muhammed Terekî ve Bebrek Kârmel gibi solcu liderleri kısa zamanda tesirsiz hale getirdi. General Abdülkadir ile bir kısım Marksist subayları emekliye sevkederek ordudan uzaklaştıran davud Han, memleketteki sivil Marksistlerin önde gelen liderlerinden ve Afganistan Demokratik Halk partisi başkanı olan Nur Muhammed Terekî'yi de basın ataşe-

si olarak Amerika'ya gönderdi. Bebrek Kârmel ve diğer solcu önderlerini ise göz hapsinde bulundurmaya başladı.

Afganistan'daki muhaliflerinin ileri gelenlerinin bir kısmını bertaraf eden Davud Han, Amerikalıların teşviki ile, İran'ı Amerika'yı ziyaret ederek bu ülkelerle memleketi arasındaki durgun münasebetleri canlandırmaya çalıştı. Bu ziyaretlerinin sonunda, bilhassa Amerika'dan, Afganistan için maddî ve manevî destek sağladı. Bunu takiben, yine Amerikan hükûmetinin tavsiyesi ve İran Şahı'nın tavassutu ile Pakistan'ı ziyaret eden Davud Han, Paştûnistan meselesi yüzünden bu memleketle bozulmuş olan münasebetlerini de düzeltmeye gayret etti (1976). Nitekim Davud Han'ın bu ziyaretine, o zamanlar Pakistan başbakanı olan Zülfikar Ali Butto, Kâbil'i ziyaret ederek mukabele etmiş ve iki müslüman ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Davud Han'ın, ülkesi ile Amerika Birleşik Devletleri, İran ve Pakistan arasındaki bozulmuş olan münasebetleri geliştirmede gösterdiği bu faaliyetler, Sovyetleri oldukça telaşlandırmıştır. Nitekim, harekete geçen Sovyetler, Afganistan'ın Amerikan nüfuzuna girmesini önlemek için Afgan hükûmetiyle alelacele bir saldırmazlık paktı imzalama ihtiyacını hissetmişlerdir (1 Aralık 1975). Fakat, bununla da endişelerini gideremiyen Sovyetler, Afganistan'ı mutlaka kendi nüfuzlarında tutacak başka plânlar hazırlamağa başladılar. Yaptıkları bunca ekonomik ve askerî yardımların hiç bir neticesini alamadan Afganistan'ın kendi nüfuzlarından uzaklaşmasına tahammül edemeyen Sovyetler, niha-

yet, tamamıyla kendilerine tâbi bir politika takip edebilecek siyasî bir kadronun Afganistan'a hakim olabilmesi için Kâbil'deki büyük elçileri Aleksander Pusanov vasıtasıyla gerekli plânları hazırlamaya başladılar. Böylece bir plânı tatbik etmede kendilerine yardımcı olacak kadrolar zaten hazır idi. Şöyle ki: 1960'ların başından beri Sovyet üniversite ve askerî akademilerinde tahsillerini tamamlayıp dönenler, peyderpey Afgan ordusunun ve sivil idarenin muhtelif kademelerine vazife almaya başlamışlardı. Bu şahıslar, Sovyet üniversite ve akademilerinde tahsillerini yaparlarken aynı zamanda Sovyetler tarafından iyi birer Marksist olarak da yetiştirilmişlerdi. Onlara göre, Afganistan'ın geri kalmışlıktan kurtulabilmesinin yegane çıkar yolu Marksizm idi. Çok geçmeden bu şahıslar, ordunun ve sivil idarenin kilit mevkilerine gelmeye başladılar. Bu Sovyet yetiştirmesi Marksist grupların elebaşlarıyla irtibatı ise, bizzat Sovyet büyükelçisi Pusanov gerçekleştiriyordu. Ayrıca, ne yapıp yapıp, Amerika'da bir nevi sürgün hayatı yaşamakta olan Nur Muhammed Terekî'nin yeniden Afganistan'a dönmesini sağladılar.

Bu arada Afganistan'da meydana gelen bazı gelişmeler, Sovyetlerin hazırladığı plânı tatbik için gayet müsait bir zemin hazırlamıştı. 1977'de hasat mevsiminin kurak geçmesi sebebiyle Afganlar, 1977-78 kışını fevkalâde güçlükler içinde geçirmişlerdi. Memlekette büyük bir yiyecek sıkıntısı başgöstermişti. Telâşa kapılan Davud Han, İran, Pakistan ve Hindistan hükûmetlerinden derhal yardım etmelerini rica etti. Fakat, kendi halklarını ancak besleyebilen İran ve Pakistan hükûmetleri, Davud Han'ın bu ricasına müsbet cevap

veremediler. Hindistan hükûmetinin gönderdiği bir miktar yardım ise Afganların ihtiyacına yetmekten çok uzaktı.

Sovyetler, Afganistan'daki bu karışıklıktan istifade ile, plânlarını tatbik için derhal harekete geçtiler. Ajanları vasıtasıyla Afgan hükûmeti aleyhinde gösteriler tertip ettirdiler. Bu gösteriler esnasında, Afganisdan İşçi Sendikaları liderlerinden ve memlekette Marksist harekâtın fikir babalığını ve öncülüğünü yapan Muhammed Mir Ekber'i kasıtlı olarak bir ajanlarına öldürttüler. o zamana kadar birbirleriyle iyi geçinemeyen ve ayrı fraksiyonların liderliğini yapmakta olan Afgan komünistlerinin öncülerinden Nur Muhammed Terekî ile Bebrek Kârmel, Mir Ekber'in ölümünü hükûmetin tezgahladığı haberini yaydılar. Marksistlerin bu kasıtlı propagandaları kısa zamanda, başta başkent Kâbil olmak üzere, Afganistan'ın bütün şehirlerinde hükûmet aleyhtarı bir hava yaratmıştır. Nihayet komünistler, 22 Nisan 1978'de, Mir Ekber için büyük bir cenaze töreni tertip ettiler. Güvenilir bir görgü şahidinin ifadesine göre, Kâbil'de hiç bir zaman bu kadar büyük bir kalabalık bir araya gelinemişti. Nitekim, komünistlerin tertip ettikleri bu kuvvet gösterisi, başkan Davud Han'ı dahi büyük bir endişe ve telaşa sevketmiştir. Böylece, Davud Han, Afganistan'da komünizmin yerleşemiyeceği veya yerleşme şartlarının müsait olmadığı hususunda ne kadar yanıldığını çok acı bir şekilde öğrenmiş oldu.

Komünistlerin çıkardığı bu olaylardan sonra aklı başına gelen Davud Han, derhal harekete geçerek, başta Terekî ve Kârmel olmak üzere, Marksist liderlerin

çoğunu tevkif ettirip hapsettirdi. Fakat Davud Han'ın, sessiz görünüşüne aldanarak tevkif ettirmediği Hâfızullah Emîn, ordudaki Marksist subaylara haber göndererek derhal harekete geçmelerini, aksi halde Davud Han'ın bütün komünist arkadaşlarını öldürteceğini söylemiştir[518]. Bu haberi alan Afgan ordusundaki Marksist subaylar, önce Marksist olmayan subayları tesirsiz hale getirdikten sonra, kumandaları altındaki birliklerle başkanlık sarayını kuşatarak bütün ailesi efradı ile birlikte Davud Han'ı katletmişlerdir. Böylece, Davud Han ve ailesini ortadan kaldıran Marksist subaylar, Demokratik Halk Partisi adı altında faaliyet gösteren Afganistan Komünist Partisi'nin liderlerinden Nur Muhammed Terekî'yi devlet başkanlığına getirdiler. Aynı zamanda başbakanlık görevini de üzerine alan Terekî'nin ilk işi, üyelerinin çoğunluğunu Sovyet taraftarı komünistlerin teşkil ettiği yeni Afgan hükûmetinin kuruluşunu ilân etmek oldu.

Moskova'nın direktifleri dahilinde hareket eden Nur Muhammed Terekî başkanlığındaki yeni Afgan rejimi, kendine muhalif olanları birer birer temizlemeye başladı. Terekî'nin Afganistan'da kurmak istediği Sovyet taraftarı kızıl diktatörlük, halk arasında büyük tepkilere yol açtı. Bu tepkilere kızan Terekî, daha da sert davranarak toplu tevkifler ve idamlara girişerek muhaliflerine gözdağı vermek istedi. Fakat, Terekî'nin bu tehditlerinden yılmayan halk, Sovyet taraftarı bu

518. Yaptığımız bütün araştırma ve soruşturmalara rağmen, Hâfızullah Emîn'in iddia ettiği gibi, Davud Han'ın, tevkif ettirdiği komünist liderleri öldürteceğine dair hiç bir delil tesbit edilememiştir.

kanlı rejime karşı da açıkca cephe almaktan çekinmemiştir. Kısa zamanda binlerce insan silahlanarak dağlara çıkmıştır. Böylece, Afganistan'da komünistler ile komünist olmayanlar arasında kanlı bir iç savaş başlamıştır.

Bu arada, Terekî, takip ettiği siyasette o kadar katı ve amansız bir hale gelmişti ki, onun bu tutumundan yalnız halk değil, aynı zamanda bazı komünist arkadaşları da şikayet etmeye başlamışlardı. Terekî'ye karşı çıkan komünistlerin başında, o tevkif edilmediği zaman Marksist subayları harekete geçirterek darbeyi yaptıran ve onun başa geçmesini sağlayanv e ılımlı bir komünist olarak tanınan Hâfızullah Emîn ile taraftarları geliyordu. Hâfızullah Emîn'in muhalefeti, yalnız Terekî'nin değil, aynı zamanda onun efendileri olan Sovyet liderlerinin de hoşlarına gitmiyordu. Bunun üzerine Terekî, Sovyetlerin de tavsiyesini alarak, Hâfızullah Emîn'in muhalefetini önlemek maksadıyla onu başbakanlığa getirdi. Ne var ki, Terekî'nin, Emîn'i saltanatına ortak etmesine rağmen iki lider arasındaki rekabet bir türlü önlenememiştir. Birkaç ay sonra, Afganistan'ın Sovyet taraftarı Marksist yöneticileri arasındaki rekabet ve bölünme hiç kimseden gizlenmez hale geldi.

Nihayet Terekî, 1979 Eylül'ü başlarında Küba'nın başkenti Havana'da toplanan tarafsızlar kongresine iştirak ettikten sonra dönüşünde Moskova'ya uğradığında, Sovyetler, kendisine Hâfızullah Emîn'e karşı dikkatli olmasını ve onun kendisini devirmeden, harekete geçmesini tavsiye ederler. Sovyetler, Terekî'ye, Emîn'i ortadan kaldırdıktan sonra Bebrek Kârmel ile de ara-

sında uzun zamandır devam eden dargınlığa son vererek onunla birlikte çalışmasını ayrıca tenbih ederler.

Sovyet liderlerinden bu talimatı alan Terekî, Afganistan'a döner dönmez Hâfızullah Emîn'i ortadan kaldırmak için gerekli tertibatı alarak onu makamına davet eder. Fakat, Terekî'yi koruyan muhafız alayındaki bir subay durumu Emîn'e haber verir. Bu haberi alan Emîn,davete icabet etmek istemez. Fakat, Terekî'nin ikinci davetini de alınca, kendi adamlarına hazırlıklı olmalarını tenbih ederek başkanlık sarayına gitmek için yola çıkar. Emîn, Terekî'nin makamına giden merdivenleri çıkarken, pusuda bekleyen askerler tarafından yaylım ateşine tutulur. Fakat, bu suikastı kendine haber veren subayın, hayatını tehlikeye atarak Emîn'e siper olması sayesinde komplo hedefine ulaşamaz. Bu arada Emîn, açılan yaylım ateşinden vurulmuş gibi davranarak kendini merdivenlerden yuvarlamış ve dışarı kaçmayı başarmıştır. Kısa zamanda adamlarını harekete geçiren Emîn, Terekî'nin sarayını bastırarak onu ve adamlarını temizletmiştir. Böylece, Sovyetlerin arzuları hilafına, Emîn, Afganistan'daki Marksist rejimin başına geçmiştir.

Afganistan'daki bu değişiklik, Sovyetlerin hiç de hoşuna gitmemiştir. Hâfızullah Emîn'in Sovyet taraftarı bir politika takip edeceğini açıklamasına rağmen Sovyetler, kendi direktiflerini harfiyyen yerine getirip uygulayacağından şüphe ettikleri Afganistan'ın yeni hâkimini ortadan kaldırmak için plânlar yapmağa başladılar. Sovyetlerin, Emîn'i devirmek için hazırladıkları plân ve tatbikatı şöyle olmuştur: Kâbil'in merkezinde Emîn'i devirmenin güç olacağını düşünen Sovyetler, el-

çileri vasıtasiyle onu, Afganistan emîrliğinin yazlık istirahatgâhı olan Lagman sarayına gizlice yerleşmeye ve oradan memleketi idare etmeye ikna ederler. Komünist rejime karşı silahlı mücadeleye giren mücahitlerin sayılarının gittikçe artması ve onlarla yaptığı amansız mücadeleye rağmen bir türlü başarılı olamaması Emîn'e, Lagman'a yerleşme fikri gayet uygun gelmişti. Nihayet Emîn, Sovyetlerin kendisini yok etmek için komplo üstüne komplo hazırladıklarının bir türlü farkına varamadan Lagman Sarayı'na yerleşti.

Sovyetlerin maksadı, Emîn'i sessizce devirerek yerine, sadık bir uşak gibi kendilerine bağlı olan ve hâlen Emîn tarafından elçilik vazifesiyle Çekoslovakya'ya uzaklaştırılan Bebrek Kârmel'i başa geçirmekti. Nihayet Sovyetler,Lagman Sarayı'na yerleştirdikleri Emîn'i, bir gece Kâbil yakınlarına indirdikleri 3-4 bin kişilik Rus paraşütçü birliği ile kuşatarak onu ve yakınlarını öldürtmüşlerdir. Bu olayı başarır başarmaz da, daha önce teybe aldıkları Bebrek Kârmel'in bir konuşmasını Taşkent radyosundan yayınlatarak onun idareyi ele geçirdiğini ilan ettiler. Fakat, Rus birliklerinin memleketlerine girdiğini öğrenen Afgan halkı büyük bir tepki gösterince, Sovyetler, liderliğini ilan ettikleri Bebrek Kârmel'i ve idaresini müdafaa için Afganistan'a asker sevk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.[519] Birkaç gün içinde kâfi miktarda kuvveti Afganistan'a yığan Sovyetler, kendilerine ve Bebrek

519. Her ne kadar Bebrek Kârmel, "Sovyet kuvvetlerini yardım için Afganistan'a ben davet ettim" diye beyanatta bulunmuş ise de, onun bu beyanatı Sovyetlerin tavsiyesi üzerine verdiği bugün anlaşılmış bulunmaktadır.

Kârmel'in yönetimine karşı gösterilen direnmeyi kırmak için milletler ve devletlerarası hukuk kaidelerine aykırı bir şekilde, Afganistan'ı fiilen işgale başlamışlardır.[520]

Bu arada Sovyetler, harekete geçmeden önce kendilerine karşı çıkabilecek vatanperver Afgan subaylarını Marksist subaylara tasfiye ettirerek Afgan ordusunu bir nevi kendilerinin uydusu durumuna getirmişlerdir. Kukla durumuna getirilen bu Afgan birliklerinin öncülüğünde Sovyet kuvvetleri başta Kâbil olmak üzere diğer Afgan şehirlerini birer birer işgale başlamışlardır. Fakat, Sovyet kuvvetleri ile emirlerindeki Afgan birliklerinin bu işgal esnasında gösterdikleri büyük şiddet ve barbarlık yüzünden yüzbinlerce Afganlı hayatlarını kaybetmişlerdir. Buna rağmen, Sovyetler ile emirlerindeki Afgan kuvvetleri duruma bütünüyle hakim olamamışlardır.

520. Afganistan'daki son gelişmeler ile Sovyet işgali hakkındaki bilgiler, işgal günlerini yaşamış bir Afgan devlet adamı ve aynı zamanda mümtâz bir âlim olan muhterem bir zata ait olup, kendilerine minnet borçluyuz.

Sovyetlerin Afganistan'dan Çekilmesi ve Sonraki Gelişmeler

§

Ruslar (Sovyetler), işgal ettikleri Afganistan'ı, işgallerinin onuncu yılında boşaltmak mecburiyetinde kaldı. Böylece Sovyetler, Afganistan'ın işgaliyle, hem bu ülkenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini, hem de Orta Doğu'nun petrol bölgelerine ve Hind okyanusunu çıkma arzu ve düşüncesi tam bir fiyasko ile sona ermiştir. Sovyetlerin bu başarısızlığını sağlayan pek çok sebep vardı. Fakat bu sebeplerin üç tanesi diğerlerine göre çok daha önemli idi. Bu önemli üç faktörü şöyle sıralayabiliriz: 1- Müslüman Afgan halkının vatanlarını işgal eden Sovyet ordusuna karşı amansız direnişleri; 2- Amerika Birleşik Devletleri ile Müttefiklerinin bu haksız Sovyet işgaline büyük tepki göstermeleri ve konuyu dünya kamuoyunda devamlı canlı tutmaları, Sovyetlere karşı çeşitli yaptırımlar uygulamaları; 3- Sovyetlerin yaptığı bu haksız işgalin ülke insanlarına getirdiği

maddî ve manevî yük ile Sovyet ordusunun verdiği kayıpların, bilhassa Mihael Gorbaçev'in Başkan olması ile başlattığı Glasnost ve Perestroyka siyaseti ile Sovyet halkının öğrenmesi.

Önemlerine binaen bu üç sebebin ana hatları ile ayrı ayrı izah edilmesinde zaruret görmekteyiz.

1- *Afgan halkının direnişi (Mücahidîn gruplarının oluşması):* Sovyetlerin ülkelerini fiilen işgal ettiğini gören Afgan halkı, çok geçmeden direnişe başladı. Elindeki bütün imkânlarla müstevliye karşı direnmeye ve mücadeleye başladı. Fakat eğitimsizlik ve yeterli silahın olmayışı bu direnişin başarısızlıkla neticelenmesine sebep oldu. Nitekim, üstün silah gücüne sahip Sovyet ordusu, direnişçileri yenerek Afganistan'ın bütün bölgelerini kontrolü altına aldı. Düşmanın aman vermeyen teknolojik gücü karşısında halktan, mücadele edebilecek önemli bir kısım, ülkeyi terk ederek Pakistan'a göç etti. Pakistan'ın kuzey kesiminde yer alan ve önemli sayıda Afgan kökenli insanın yaşadığı Peşaver vadisi kısa zamanda mültecilerle doldu. Sayıları milyonlara ulaştı. İşte bu vadide gerçekleştirilen yapılanma, yani Mücahidîn gruplarının oluşturulması, hem Afganistan'ın müstevliden kurtuluşunu, hem de bugünkü dramatik durumunu oluşturdu. Mücahit gruplarının yanlış yapılanmasında, hem Afgan halkının ve hem de onlara yardım yapan sözde dost ülkelerin büyük hataları oldu. Afgan kabileleri arasındaki rekabete, dinî ve etnik alandaki farklılıklara dayanan Mücahit grupları, aralarında hiç bir zaman birlik oluşturamadılar. Onların bu durumunu düzeltmek şöyle dursun, dost ülkeler, yaptıkları yardımlar ile bu grup-

laşmaları adeta teşvik ettiler.

Daha önceki bölümlerde de izah edildiği gibi Afanistan halkı, değişik etnik kökene bağlı kabileler topluluğu halinde idi. Bir millet olma bilincine ve şuuruna sahip olamamıştı. Zira, İslâm dinin okumaya ve öğrenmeye değer vermesine rağmen, müslüman Af... ...ki eğitim ve öğretimden yeterince nasibini alamamıştı. Bu ise, onların geri kalmalarına, kabilelerin varlığını korumalarına sebep olmuş ve bir millet haline gelmelerini engellemiştir. Kurulan hükûmetlerin, Afgan halkının yüzde altmışını teşkil eden Paştunları korumaları, Türk kabilelerini (Özbek, Türkmen, Kırgız ve Hazera), Tacikleri ve diğerlerini eğitimden ve diğer sosyal haklardan mahrum etmeleri, bu kabilelerin karışarak bir Afgan milletini oluşturmalarına imkân vermemiştir.

Afganistan'da Sovyet baskısı ve katliamı arttıkça, Afganistan'ı terk edenlerin sayıları da artmıştı. 1983 yılına gelindiğinde Peşaver vadisindeki göçmenlerin sayısı üç buçuk (3,5) milyona ulaşmıştı. Pakistan hükûmeti, yapılan bütün dış yardımlara rağmen, bu mültecilerin hertürlü ihtiyacının yarısını bizzat karşılamak durumunda kalmıştır. Sayıları üç buçuk milyonu bulan Afgan mülteciyi barındırmak, beslemek, sağlık ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için Pakistan hükûmeti büyük bir organizasyona gitmek mecburiyetinde kalmıştır. "Afgan Mültecileri Başkomiserliği" adını verdiği ve 500 kişinin çalıştığı bir teşkilat kurarak mültecileri kamplara bölmüştür. Her kampta 10.000 mülteci barındırılmıştır. Pakistan yetkileri, kontrollerinde tutabilmek için bu kamplara mümkün olduğu kadar aynı kabile mensuplarını koymuşlardır. Böylece,

kabile şeflerinin ve ileri gelenlerinin nüfuzlarından ve yardımlarından istifade etme yoluna gitmişlerdir ki, bunu yaptıkları için Pakistan yetkililerini kınamak elbette doğru değildir. Hatta, o kadar kabarık sayıdaki mültecinin problemlerinin üstesinden oldukça başarıyla geldikleri için onları tebrik etmek gerekir.

Bu arada, Pakistan yetkilileri, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin, Dünya Sağlık Teşkilatı'nın, Milletlerarası Çalışma Teşkilatı'nın, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu'nun, Türkiye Kızılay Teşkilatı'nın ve bunlara benzer pek çok yardım kuruluşunun büyük desteğini görmüştür. Suudi Arabistan ve Kuveyt başta olmak üzere bazı İslâm ülkeleri Pakistan'a para yardımı yapmışlardır. Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, bütün bu yardımlar mültecilerin ihtiyaçlarının ancak yarısına yakınını karşılamış, diğer yarısını da Pakistan hükûmeti karşılamıştır.

Ne var ki, Pakistan yetkililerinin kabile reislerinin yardımlarından istifade etmek ümidiyle kampları kabilelere göre kurması, her kabilenin kendi içinde müstakilen teşkilatlanması için gerekli zemini oluşturmuştur. Çok geçmeden kabilelere dayalı "Mücahidîn Grupları" oluşmaya başlamıştır. Afgan ordusundan kaçan subayların, Pakistan yetkililerinin, Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere bazı yabancı ülkelerin sağladıkları silah ve eğitim ile Mücahidîn Grupları Afganistan sınırlarından içeri girerek işgalci Sovyet kuvvetlerine karşı savaşmaya başlamışlardır. Bu arada, birileri çıkıp da Afganistan'ın birliği ve geleceği, istikrarı için bu Mücahidîn Gruplarını bir komuta altında ve bir teşkilat içinde toplamaya çalışmamıştır. Bu son

derece düşündürücü bir husustur. Eğer Mücahidîn Grupları bir teşkilat etrafında toplanıp muntazam bir ordu şekline sokulsa idi, hem düşmanı daha erken mağlup etme, hem de zaferden sonra, birleşik ve istikrarlı müstakil bir Afganistan devletini bu ordu ile oluşturmak mümkün olurdu. Afganistan'ın istikrarlı geleceği için böyle birileri çıkmadığı gibi, Mücahidîn Grupları'nın ayrı ayrı gayeler ve hedefler peşinde koşan birbirlerine rakip gruplar halinde hareket etmeleri sağlanmıştır.

Afgan kabileleri arasındaki bu bölünmüşlüğün yanı sıra, Afganistan'ın komşuları olan ülkelerden bilhassa İran ile Pakistan, kendi menfaatleri için değişik politikalar takibine başlayınca Afgan halkının istikbali daha da karmaşık ve karanlık görünmeye başlamıştır. Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletleri ile onunla birlikte hareket eden ülkeler, Arap ülkeleri ve ülkeyi işgal eden Ruslar, kendi menfaatleri için ayrı ayrı grupları destekleyince, Afgan halkının ve ülkesinin birliğini ve bütünlüğünü sağlamak mümkün olmamıştır.

Kendi aralarında bu kadar bölünmelerine, dış kuvvetlerin müdahalelerine rağmen, Afgan halkı içerden, Mücahidîn Grupları dışarıdan olmak üzere başlatılan kahramanca mücadele, müstevli Sovyetleri maddî ve manevî yönden büyük kayıplara uğratmıştır. Sonunda işgalciler, Afganistan'ı boşaltmak mecburiyetinde kalmıştır.

2- *Amerika Birleşik Devletleri ile diğer ülkelerin Sovyet işgaline karşı direnmeleri:* Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmelerine en büyük tepki Amerika Birleşik Devletleri tarafından gösterilmiştir. Amerika'yı NATO

müttefiki ülkeler takip etmiştir. Amerika'nın Sovyet işgaline karşı gösterdiği tepkinin şiddeti, biraz da 1979 Şubat'ında ABD Büyükelçisi Adolph Dobs'un Kâbil'de öldürülmesinden kaynaklanmıştı. Amerikan kamuoyunun baskısı ile ABD hükûmeti, Sovyetlerin başa geçirdiği Bebrek Kârmel rejimini tanımadığı gibi, daha önce kabul ettiği ve onaylamak üzere Senato'ya verdiği SALT-II Anlaşmasını da geri çekti. Ayrıca ABD hükûmeti, tüm Kongre'nin de desteği ile, Amerika'nın resmî politikası olarak, istiklâllerini, *self-determinasyon* hakları ile ülkelerinin hürriyetini kazanmak için Afgan halkına, hem askerî ve hem de insanî, her türlü yardımı yapmaya karar vermiştir. Ne var ki, ABD hükûmeti, konunun çözümü ile ilgili herhangi bir mesuliyeti yüklenmekten kaçınmış ve işi Birleşmiş Milletlerin insiyatifine bırakmıştır. Bu ise, Afgan dramının daha da uzamasına sebep olmuştur. Diğer taraftan ABD hükûmeti, milyonlarca mülteciyi barındırmak mecburiyetinde kalan Pakistan hükûmeti ile 1981 Eylülünde bir anlaşma yaparak, bu ülkeye hem para ve hem de askerî yardımda bulunmuştur.

ABD hükûmetinin Sovyetlere karşı takındığı bu kararlı tavır, müttefiki olan diğer NATO ülkeleri tarafından da büyük destek görmüştür. Fakat, NATO ülkeleri, ABD'nin aksine, Pakistan'a ve Afgan mücahidlerine ne para ve ne de askerî yardım yapmışlardır. Afgan davasına verdikleri politik desteğin yanısıra bazı yardım kuruluşları aracılığı ile insanî yardımda bulunmuşlardır.

Bu arada, Çin, Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesini kendi menfaatlerine aykırı bulduğu için, hem

Amerika'nın Sovyet aleyhtarı politikasına destek vermiş ve hem de mücahitlere maddî yardım yapmıştır. Çin'in bu tutumu, Sovyetleri, milletlerarası alanda yalnız bırakmıştır.

ABD ile müttefiklerinin, İslâm ülkelerinin ve Çin'in muhalefetine rağmen, Sovyetler, devletlerarası hukuku çiğneyerek işgal ettiği Afganistan'dan çıkmamış ve bu kanlı işgalini on yıla yakın sürdürmüştür. Fakat, Afgan mücahitlerinin kahramanca yürüttükleri mücadelenin durmaması ve Afganistan'ın haksız işgalini Sovyet halkının biraz geç de olsa öğrenmesi, ortaya çıkan maddî ve manevî kayıpları sorgulamaya başlaması, Sovyet yönetimini son derece müşkül bir duruma düşürmüştür. Sonunda, Sovyetlerin içinden gelen tepkiler ve tenkitler, müstevli kızıl-orduyu Afganistan'dan çekilmeye zorlamıştır.

3- *Sovyet halkının haksız işgale ve uğranılan kayıplara karşı tepki göstermesi:* Sovyet yönetimi, Kızıl-Ordu birliklerini Afganistan'a soktuğu zaman, Sovyet taraftarı olarak bildiği Afgan ordusundan, hükûmetten Afgan hükûmetinin dışında ne halktan ve ne de ordudan beklediği desteği bulamadı. Çok az sayıda Afgan halkı ile ordudan sadece Rusya'da tahsil gören subaylar kendilerine destek olmuştur. Ordunun büyük bir kesimi Sovyetlerle işbirliği yapmayı ve kendi halkını öldürmeyi reddetmiştir. Sonunda, 100 bin kişilik Afgan ordusundan 70 bini silahları ile birlikte mücahitler tarafına geçmiştir. Ayrıca halkın önemli kısmı yardım etmek şöyle dursun, Sovyetlere karşı amansız bir mücadeleye girmiştir. Halkın ve ordunun bu tavrı Sovyetleri sukut-ı hayale uğratmıştır. Sovyetler için ikinci hayal

kırıklığı ise, Afganistan arazisinin sarplığı olmuştur. Sovyet ordusu, kendisine karşı amansızca mücadele eden bir halk ile son derece sarp araziden oluşan bir ülkede savaşmak durumunda kalmıştır. Bu durumda Sovyetler, ne Afganistan'a hakim olabilmiş ve ne de kat'î bir zafer kazanabilmiştir. Bu başarısızlık Sovyet ordusunun komutanlarını ve subaylarını çılgınca plânlar yapmaya ve bunları icra etmeye sevk etmiştir. Sovyet ordusu ele geçirdiği masum Afgan köylülerini kitleler halinde öldürmeye başlamıştır. Onbinlerce insanın acımasızca öldürüldüğü bu soykırım hareketinde Sovyet ordusu kimyasal silahlar da dahil her türlü yasak silahı kullanmıştır. 20 Kasım 1985 tarihinde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun neşrettiği rapora göre sadece Ocak-Eylül 1985 arasında Sovyet ordusu 32.755 kişiyi öldürmüştür. Sovyet ordusunun Afganistan'da sivil halka karşı yürüttüğü bu katliam hareketi dünya kamuoyunda nefretle karşılanmıştır.

Sovyetler, Afganistan'da ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Onların masum halka karşı yönelttiği katliamları öğrenen mücahitler, saldırılarını daha da sıklaştırmışlardır. Neticede, Sovyetler, ağır kayıplar vermeye başlamıştır. 1979-1984 yılları arasında Sovyet ordusu 8 bini ölü olmak üzere 25 bin kayıp vermiştir. Aynı dönemde para olarak 12 milyar dolar harcamışlardır.

Sovyet ordusu, bu kanlı harbi hem kendisini hem de Afgan halkını yıpratarak 1987 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu tarihten itibaren Sovyetlerde bazı politika değişikliklerinin yaşanmaya başladığını görmekte-

yiz. Sovyet hükûmeti, içten ve dıştan gelen tazyiklere dayanamayarak Afganistan'dan geri çekilmenin yollarını aramaya başladı. Çok geçmeden aradığı bu çıkış yollarını da buldu.

Bilindiği gibi Sovyet ordusu, Afganistan'a Brejnev döneminde girmişti. Bu haksız işgali sona erdiren kişi ise Mihail Gorbaçev olacaktı. Gorbaçev, 1985'te Sovyet liderliğine geldiği zaman Sovyet işgali Afganistan'da en kanlı devrini yaşıyordu. Gorbaçev, Afganistan'dan şerefli bir çekilişin zeminini ve zamanını hazırlamak için çalışmalara başladı. 1979'dan beri Sovyet taraftarı Afgan hükûmeti'nin başında bulunan Bebrek Kârmel, 1986 Kasım'ında hem Afganistan Demokratik Halk partisi başkanlığından ve hem de hükûmet başkanlığından alınarak yerine daha ılımlı biri olan Dr. Muhammed Necibullah getirildi. Sovyetlerin tavsiyesi ile Necibullah, bir "Millî Uzlaşma Komisyonu" kurdu. Bu Millî Uzlaşma Komisyonu'nun üyeliklerine de kabile reislerini seçti. Böylec davranmak, Afgan halkının Sovyet taraftarı hükûmete karşı muhalefetini önlemek istemiştir. Fakat, Necibullah hükûmeti, ülkenin ancak üçte birini kontrolünde bulundurabildiği için kabile temsilcilerine istediğini yaptıramamıştır[521]. Böylece Sovyetler, hükûmet değişikliğinden istedikleri neticeyi alamadılar.

Esasında Gorbaçev, Afganistan'dan ziyade Sovyetler Birliği'nin içindeki gelişmelerden kaygı duyuyor-

521. 1987 yılı ilkbaharında Necibullah, Dışişlerinden sorumlu danışmanını Türkiye'ye göndererek, içinde bendenizin de bulunacağı bir heyetin Afgan hükûmeti ile Mücahitler arasında arabuluculuk yapmasını istemiş ise de bir netice alamamıştır.

du. Sovyet İmparatorluğunu modernize ederek ayakta tutmanın yollarını arayan Gorbaçev, 1987 yılında yeniden yapılanma ve açıklık (Perestroyka ve Glasnost) hareketini başlatmak mecburiyetinde kalmıştı. Yeniden yapılanmaya kimsenin itirazı yok idi. Fakat, asgarî ölçüde açıklık olmayınca yeniden yapılanmanın mümkün olmadığı da anlaşılmıştı. Sonunda, Sovyet rejimi açıklığı kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Açıklık gelince de, Sovyet rejiminin bütün hastalıkları ortaya dökülüverdi. Sovyet İmparatorluğu parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya idi. Zira, Rus olmayan milletler yıllar yılı nasıl sömürüldüklerini açıkça dile getirmeye başladı. Sonunda Sovyetler, Afganistan'dan çekilme konusunda Amerika Birleşik Devletleri ile gizlice başlattıkları görüşmeleri hızlandırmak mecburiyetinde kaldılar.

Sıkışık duruma düşen Gorbaçev, 22 Şubat 1988 günü İsviçre'nin Cenevre şehrinde başlayacak olan son tur görüşmelerinden iki hafta önce, 8 Şubat 1988'de bir açıklama yaparak, 15 Mart'a kadar anlaşma sağlanır ise, Sovyet ordusunun 9 ay içinde Afganistan'dan çekileceğini ilan etti. Yapılan görüşmeler sonunda Afganistan meselesini sona erdiren andlaşmayı Amerikan ve Sovyet heyetleri 14 Nisan 1988 tarihinde Cenevre'de imzaladılar. Bu andlaşma ile her iki taraf birbirlerinin nüfuz bölgelerine girmemeyi, Pakistan ile Afganistan'ın iç işlerine karışmamayı taahhüt etmişlerdir. 15 Mayıs 1988'de yürürlüğe giren bu andlaşmada Sovyetlerin Afganistan'dan nasıl geri çekileceği hususu açık bir şekilde belirtilmemiştir. Fakat taraflar arasında yapılan bir gizli protokol ile Sovyetler, 120 bin kişilik ordusunu 15 Mayıs 1988 ile 15 Şubat 1989 arasında Afganistan'dan çekmiştir. Bu andlaşmadan sonra her iki

taraf Afganistan konusunu donmaya bırakmıştır. Yani Afganistan meselesi Amerikan ve Sovyet kamuoyunun gündeminden düşmüştür. On yıla yakın bir işgalden sonra Afgan halkı bölünmüş ve perişan bir halde kaderiyle başbaşa kalmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri ile anlaşan ve Afganistan'dan çekilen Sovyetlerin, Afganistan'da her türlü hukuk kuralını çiğneyerek yaptıkları işgal ve bu işgal esnasında yaptıkları katliamlar cezasız kalmış ve tarihin karanlıklarına gömülmüştür. Sembolik de olsa, milletlerarası bir teşkilat, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, yapılan işgalin gayri hukukîliğini ve gerçekleştirilen katliamların sorumlularını pek âlâ lânetleyebilirdi. Acaba, aynı akibete bir Hıristiyan ülkesi uğrasa idi, medenî dünya yine aynı duyarsızlığı mı gösterirdi?

Afganistan'da İç Harbin Başlaması

§

Afganistan'da iç harbin temellerinin, Afgan mücahid gruplarının kabile yapılarına göre oluşması ile atıldığını belirtmiştik. Her kabile kendi menfaatlerini ön plânda tutunca, mücahid grupları arasında da bir birlik oluşturulamamıştı. Bu dağınıklık ise, Sovyet ordusunun çekilmesinden sonra ortaya çıkan boşluğun doldurulmamasına ve ülkede birliğin ve beraberliğin sağlanamamasına sebep olmuştur.

Mücahid grupları, kabilelere dayanmalarının haricinde bir de "Ilımlılar" ve "Radikaller" diye ikiye ayrılmışlardır.

Radikal grupların başında liderliğini Gulbeddin Hikmetyar'ın yaptığı "Hizb-i İslâmî" gelir. Bu gruptan ayrılan ve daha muhafazakâr bir siyaset takip eden ve liderliğini de Mevlevi Muhammed Yunus Halis'in yaptığı "Hizb-i İslâmî Halis" grubu gelir.

Hizb-i İslâmî'den sonra gelen en kuvvetli grup, "Cemiyet-i İslâmî"dir. Liderliğini Prof. Dr. Seyyid Burhaneddin Rabbanî'nin yaptığı bu mücahid grubunun

askerî önderi ise Ahmed Şah Mesud idi. Cemiyet-i İslâmî ile Hizb-i İslâmî, Sovyetlerin Afganistan'ı kan gölüne çevirdiği 1982-1985 yıllarında, iki defa birleşmişler ise de, bu birliktelikleri fazla uzun sürmemiştir.

Bu iki ana grubun haricinde faaliyet gösteren dört ayrı grup daha vardı ki, onların isimleri de şöyle idi: Liderliğini Mevlevî Refiullah Müezzin'in yaptığı "Hareket-i İnkılâb-ı İslâmî"; liderliğini Mevlevi Nasrullah Mansur'un yaptığı "Hareket-i İnkılâb-ı İslâmî"; liderliğini Mevlevi Muhammed Mir'in yaptığı "Cephe-i Necat-ı Millî" ve liderliğini Abdürresul Sayyaf'ın yaptığı "İttihad-ı İslâmî Berây-ı Azad-ı Afganistan". Bu radikal gruplar da, daha çok Afganistan'da kendi kabilelerinin yaşadığı bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. Yine bu gruplar, Sovyet baskısının arttığı 1983 Mayısında bir araya gelerek "İttihad-ı İslâm-ı Mücâhidîn-i Afganistan", yani "Afganistan Mücahidleri İslâm Birliği"ni kurmuşlar ise de, aralarında çıkan anlaşmazlıklar dolayısıyla 1984 Mart'ında dağılmışlardır. Bütün bu grupların müşterek arzusu Afganistan'da Radikal bir İslâm Devleti kurmak idi.

Ilımlı Mücahid gruplarına gelince: Liderliğini Mevlevî Muhammed Nebi Muhammedî'nin yaptığı "Hareket-i İnkılâb-ı İslâmî", liderliğini Pir Seyyid Ahmed Geylanî'nin yaptığı "Peyman-ı İttihad-ı İslâm", liderliğini Sibgetullah Müceddidî'nin yaptığı "Cephe-i Azadî-i Afganistan" ki, bu grup ayrıca "Afganistan'ın Kurtuluşu İçin İhtilâlci Cephe" adını da taşımaktadır. Bu ılımlı grupların ilki kral taraftarı, diğerleri ise tarafsız modern Afganistan İslâm Devleti taraftarı idi.

Bunların dışında İranlıların desteklediği Şii grup-

lar ile Çin'in desteklediği Maoist gruplar bulunmakta idi ki, bu gruplar tamamen ilgili ülkelerin menfaatleri çerçevesinde faaliyet gösteriyorlardı.

Bu arada, Afganistan'da yaşayan ve sayıları altı milyonu geçen Türklerin kurduğu "Müslüman Birliği" adlı mücahid grubunun başında ise Azad Beg bulunuyordu. Azad Beg, önce Peşaver vadisine göç eden Türk gruplarını, sonra da Afganistan'daki grupları bir araya toplamıştır. Burada, o günlerde cereyan etmiş acı bir hadiseyi anlatmak mecburiyetindeyim. Milletlerarası yardım teşkilatlarından ve bu arada Türkiye'den gelen yardımlardan bu Türk mücahidleri grubunun faydalandırılmaması, bu satırların yazarı başta olmak üzere, milyonlarca Türkü son derece üzmüştür. Bunun sebebini anlamak fevkalâde güç ve üzücü olmuştur. Sonunda Türkiye, Peşaver vadisinde perişan durumda kalan bu Türk göçmenlerinden beş bin ailelik bir grubu Türkiye'ye getirerek ve geri kalanlarına da özel yardımlar göndererek acıları azaltmaya çalışmıştır. Yardım meselesindeki bu anormal tutuma rağmen, Türklerin teşkil ettiği "Müslüman Birliği" grubunun lideri Azad Beg'i, yakından tanıdığım ve defalarca da kendisiyle görüştüğüm için, takip ettiği ılımlı ve yapıcı siyaset dolayısıyla burada takdirle anmak isterim. Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesinden sonra bu yiğit insan, vazifeyi, bir zamanlar Afgan ordusunda da vazife görmüş olan, General Raşid Dostum'a devretmiştir. General Dostum, Türk mücahidler grubunu kısa zamanda muntazam bir orduya çevirerek onların haklarını azimle müdafaaya çalışmaktadır.

Sovyetler ile Amerikalıların anlaşarak ortadan

çekilmelerini gören mücahid gruplarından yedisi 1987 Kasımında bir araya gelerek Gulbeddin Hikmetyar başkanlığında "Afganistan Mücahidleri İslâmî İttifakı"nı kurmuşlardır. Bu ittifak, Afganistan'daki Necibullah hükûmetini tanımadığını, 14 Nisan 1988 Amerikan-Sovyet andlaşmasından beş gün önce, 9 Nisan 1988'de ilan etmiştir. Necibullah'ın yerine kendilerinin yeni hükûmeti kurmaları gerektiğini söylemişlerdir. Bu istekleri Kâbil hükûmeti tarafından kabul edilmeyince, İttifak, 19 Haziran 1988'de Peşaver'de geçici bir hükûmet kurduklarını ve başkanlığına da Ahmed Geylânî'yi getirdiklerini açıklamışlardır. Mücahid grupları arasında varılan andlaşmaya göre İttifak'ın başkanı her üç ayda bir değişecekti. Böylece, Hikmetyar ve Rabbanî başta olmak üzere her grubun lideri başbakan olma fırsatı bulacaktı.

Ne var ki, Mücahid Gruplarının çoğunluğunun bu haklı istekleri ne Amerika Birleşik Devletleri ve ne de Sovyetler Birliği tarafından desteklendi. İşin enteresan tarafı, bütün Afgan dramı esnasında en çok sıkıntıyı çekmiş olan Pakistan dahi bu gelişmelere ilgisiz kaldı. Bu ise, Afganistan'ı kaderiyle başbaşa bırakmak demekti. Nitekim öyle de oldu. Afganistan, birbirleriyle anlaşamayan ve birbirlerinin ihtirasını durduramayan mücahid liderlerinin kuvvet gösterisine sahne olmaya başladı. Artık Afganistan'da dış düşman yoktu. Fakat, Afganlı Afganlıya karşı savaşıyordu. Bir ülke için, bir millet için en büyük talihsizlik ise, kardeşin kardeşe karşı savaşması idi. İşte, Afganistan böyle bir felakete sürüklenmişti.

Bilindiği gibi Sovyetler, Necibullah'ı Afganistan'ın

başına geçirdikten sonra onu bütün güçleri ile desteklemişlerdi. Necibullah kanalıyla sanki Afgan halkını cezalandırmak istiyorlardı. Bu isteklerinde de önemli derecede başarılı olmuşlardır. Zira, Necibullah, Sovyetlerden aldığı silah ve mühimmat ile mücahitlere karşı amansızca saldırmış ve onlara büyük telefât verdirmiştir. Bu saldırıdan yılmayan mücahidler mukabil taarruza geçerek Necibullah kuvvetlerine ağır darbeler indirmiştir. Kâbil birkaç defa taraflar arasında el değiştirmiştir. Silahlar ve askeri azalan Necibullah, sonunda, Kâbil'deki Birleşmiş Milletler binasına ailesiyle birlikte sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

Afganistan, sonunda mücahid gruplarının eline geçmiştir. Rabbanî başkanlığında kurulan Afgan hükûmeti, ülkenin ve insanlarının yaralarını sarmak için çalışmalarına başlamıştır. Fakat, yapılacak o kadar çok iş vardı ki, bunları halletmek ve diğer grupları tatmin etmek oldukça güç idi. Sonunda, Rabbanî hükûmetine karşı da muhalefet büyümeye başladı. Amerika'nın ve Pakistan'ın bölgedeki menfaatleri çerçevesinde eğitilen Tâliban grubu, Rabbanî hükûmetini tanımayarak ülkeyi zorla ele geçirdi. Afganistan, yeniden kardeş kavgasını yaşamaya başladı. Rabbanî hükûmetini destekleyen Ahmed Şah Mesud ile General Raşid Dostum Tâliban kuvvetlerine karşı mücadeleye girmek mecburiyetinde kaldı. Yapılan kanlı muharebelerde taraflar olduğu kadar, sivil halk da büyük kayıplar verdi. Mücahid grupları ile ilgili bu son ilaveler yazılır iken maalesef, Afganistan'daki kardeş kavgası hâlâ devam ediyordu.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, bu ta-

lihsiz ülkeye ve insanlarına tesir edip, onları durduracak ve barışı sağlayacak bir ülke yok mudur, veya çıkamaz mı? Elbette vardır. Bu ülkenin adı da Türkiye'dir.

Daha önceki bölümler hatırlandığında, hiç bir ülke ve millet Türk milleti ve Türkiye kadar Afganistan'ın yardımına samimi olarak koşmamıştır. Bu sebepten, kardeş Afgan halkının Türkiye'ye ve Türklere karşı samimi dostluk ve kardeşlik hisleri ile dolu olduğu kanaatindeyiz. Afgan kardeşlerimiz samimi olarak Türkiye'nin arabuluculuğunu kabul etmeli ve istemelidir. Türkiye'nin arabuluculuğu ve yardımları ile Afganistan Devleti, Afgan (Paştun), Türk ve Tacik bölgelerinde oluşan federal bir yapıya kavuşturulabilir. Resmî Afgan (Paştun) dilinin yanısıra Türklere ve Taciklere de ana dillerini ikinci dil olarak kullanma hakkı tanınmalıdır. Böyle bir yapılanmanın hem kardeş Afgan halkını ve hem de ülkeyi huzura kavuşturacağına inanmaktayım. Böyle bir gelişmenin, içten ve dıştan, maddî ve manevî, Afganistan'a büyük faydalar sağlayacağını aklı selim sahibi herkes görmektedir ve görmelidir.

Ek — 1

§

Afgan hükûmetlerine uzun yıllar danışmanlık yapmış olan Prof. M. Ali Dağpınar'ın, Türklerin Afganistan'da îfa ettiği hizmetler hakkında verdiği bilgiler:

"46 yıl önce Kâbil'e Dışişleri Hukuk Müşaviri olarak gitmiştim. Oraya vardığımızda 6-7 sene önceki Beçe-i Saka hadisesinin hatıraları henüz taze idi. Bu gâsıptan memleketi kurtaran Kral Nâdir Şah 3 yıl önce bir suikast sonucu katledilmiş, yerine oğlu Muhammed Zâhir geçmişti.

"Bizi çok dostça karşıladılar. Konuşmalarda başlıca konu Atatürk ve başarıları idi. Bütün seyahatimiz boyunca geçtiğimiz yerlerde olduğu gibi Afganistan'da da Atatürk yalnız Türklerin değil bütün Doğu Dünyasının öncüsü, kurtarıcısı olarak görülüyordu. Türkiye bir örnek, bir ümid idi. Ve biz Atatürk devrinin gençleri, onların bizlerden beklediklerini daha ilk karşılaşmalarda kolayca anlıyorduk.

"Devlet erkânı yeniliklere taraftar, seçkin ve sağduyu sahibi kimselerdi. Ancak birkaç yıl önceki hadiselerin yeni baştan tekrarlanmasından çekindikleri için

ihtiyatlı ve temkinli hareketi tercih ediyorlardı. Şimdilik bütün gayret, içte asayişi korumak ve dışarıda milletlerarası münasebetlerde açık vermemek üzerine toplanmıştı. Bu hususta tamamen başarılı idiler. Mesela II. Dünya Savaşı'na takaddüm eden yıllarda olsun, bu savaş yıllarında olsun Afganistan hiçbir dış husumeti üzerine çekmeden tam bir dürüstlük içinde tarafsızlığını koruyabilmişti.

"Ama artık, bilhassa I. Dünya Savaşı'ndan sonra sür'atle değişmekte olan bir dünya içinde Afganistan, ipek yolu devirlerinden sonra sessizliğe gömülen bir Orta Asya memleketi olmaktan çıkmaya ve ortaya çıkan yeni şartlara göre yerini almaya mecburdu. Kuzeydeki müslüman Türk Hanlıkları çökmüş, yerine sosyal ve ekonomik yapısı değişik bir devlet kaim olmuştu. Batı komşusu eski rejimi yıkmış, yeni Pehlevî idaresini kurmuştu. Doğu ve Güney hududlarını kaplayan Hindistan, istiklâl mücadelesi içinde idi.

"Dışişlerindeki vazifeme ilaveten diğer devlet dairelerinin ve parlementonun da gerektikçe danışmanlığını yapıyordum. Bu vesileyle muhtelif derece ve sıfattaki vazifelilerle yakından temasım olurdu. Şu kanaate varmıştım: Yenilikleri ve ıslahatı sistemli ve engelsiz bir şekilde yürütebilmek için en başta memleket gerçeklerini etrafıyla anlamış ve dış dünyanın meselelerine ve gidişatına hakkıyla vâkıf bir idareciler kadrosuna ihtiyaç vardı. Bu kadroyu ancak bizim Mülkiyeye (tabî eski Mülkiye) benzer bir mektebin yetiştirebileceğini düşündüm ve o andan itibaren teşebbüse geçtim.

"Başlangıçta Maarif Vezareti İdaresi kadro yetiştirmeği hedef tutan bir mektebi yadırgar göründü. Bir

tıp okulu, bir harp okulu, bir ziraat okulu anlaşılır ve alışılmış şeylerdi. Ama idareci okuluna?..

"İyi niyetli ve fakat fazla ihtiyatkâr olan bürokratlar bazı maddî imkânsızlıkları da ileri sürüyorlardı.

"Herşeyden önce böyle bir okul için elverişli binanın olmadığını, yeniden inşa etmek için ise kâfi ödenek mevcut bulunmadığını, lüzumlu 10-15 hocayı dışarıdan getirmek için hem zaman ve hem de tahsisat bakımından imkansızlıklar mevcut olduğunu, lise tahsilinden sonra gençlerin hayata atılmayı tercih edeceklerinden sınıflarda kat'iyen öğrenci bulunamıyacağını söylüyorlardı.

"Bu tablo ilk bakışta hazin ve ümit kırıcı gibi görünür. Fakat hakikatta bir çok âtıl imkânları vardı. Bunları hareketlendirmek ve bir araya getirmekle bir çok şeyleri başarmak mümkündü. Bütün mesele böyle bir müessesenin bütçeye ağır bir yük tahmil etmiyeceğini, buna karşılık devlete göreceği hizmetin ne kadar büyük olacağını hükûmet başkanına anlatmaktı. Sadrâzam Muhammed Hâşim Han'ın şahsiyeti bu işi lâyıkı ile kavramasına müsait idi. Kendisi Türkiye'nin büyük bir dostu, aynı zamanda Büyükelçimiz Memduh Şevket Esendal'a sonsuz saygı ve itimat besleyen mümtaz bir zattı.

"Bir gün Memduh Şevket Esendal vaziyeti ona açmış. O da beni ilgili Maarif erkânının ve bazı vezirlerin bulunduğu bir toplantıda dinledi. Kendisine eğer bu müesseseyi kurmak ve yürütmek için bana tam yetki verilecek olursa eldeki imkanlarla başaracağımı söyledim. Tereddütsüz kabul etti ve yanındakilere kuruluş

Fermânı'nın hemen yazılmasını emretti.

"Kâbil Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin kuruluş Fermanı'nın tarihi 9 Haziran 1938'dir. Birinci madde aynen şöyledir:

"Kâbil'de bir Afgan Siyasal Bilgiler Fakültesi kurulmuştur. Bu fakültenin maksadı, idare, diplomasi, iktisat ve maliye şubeleri için yüksek memur yetiştirmektir.

"Bu Fermânın diğer hükümlerine göre ben kurucu başkan sıfatı ile ders nevilerini, müfredat programlarını, öğretim üyelerinin intihabını, öğrencilerin kayıt ve kabul şartlarını tayin ve tesbitte tam yetkili kılınmıştım.

"Kuruluş Fermanı tarihi ile Fakülte'nin derslere başlayışı arasında dört aydan az bir zaman geçmiştir. Bu arada bina meselesi ile öğretim üyeleri ve öğrenci işlerinin ne suretle hâl olduğunu anlatmadan önce fakültenin adı üzerinde bir açıklama yapmayı lüzumlu görüyorum:

"Tesis fermanının birinci maddesinde de görüldüğü üzere Fakültenin adı başlangıçta yalnız "Siyasal Bilgiler" idi. Sonradan muaddel bir madde ile buna "Hukuk" da ilave edilmiştir. Sebep şu: Bizim Siyasal Bilgilerden sonra nasıl olsa ayrı bir Hukuk Fakültesi açılmak istenecekti. Memlekette şer'î kaideler carî olduğuna göre, eski usûl üzere fıkıh tedrisatı yapan bir medresenin Hukuk Fakültesine dönüştürülmesi ve hukuk anlayışının ve tedrisatının yüzyıllardan beri olduğu gibi sıkolastik bir sistem içinde sürüp gitmesi mukadderdi. Halbuki biz, tatbikattaki hukuk sistemini

(yani İslâm hukukunu) öğrenmekle beraber, bunu geçmişteki ve çağımızdaki dünya hukuk sistemleri ile birlikte mukayeseli olarak öğretmeyi, hukukun temelinin sosyal, ekonomik, coğrafî, kültürel vb. faktörlere dayandığını göstermek ve gelecek nesile kanun yapıcılarını ve tatbikatçılarını hukukun kalıplaşmış bir müessese olamayacağını anlatarak o yolda yetiştirmeyi tercih ediyorduk. Hukukçular ve idareciler ayrı ayrı dünyaların insanları olmamalıydılar. Bizim 1938'lerde Afganistan'daki bu anlayışımızın, II. Dünya Savaşından çok sonraları (Afganistan'ın yapısının gösterdiği lüzum ve zaruret oralarda o derece mevcut olmamasına rağmen) bazı batı üniversitelerinde uygulandığını görüyoruz.

"Şimdi Fakülte binası meselesine gelelim. İlk ders yılı için aldığım ödenek çok azdı. Bununla bir mahalle mektebi bile güç işletilirdi. Hepsinin tutarı bizim para ile onbeş-yirmi bin lira kadar bir şeydi. Ben daha fazla vermeleri için ısrar etmemiştim. Az bir para ile bazen çok şeyler yapılabilirdi.

"Mevcut eski ve metruk bir bina bulmak lazımdı. Böyle bir binayı buldum. Emir Abdurrahman Han'ın türbesinin bulunduğu parkın kenarında eskiden kalmış, gün görmüş, fakat şimdi kullanılmayan büyük, takriben 20 x 20 ebadında hangar gibi bir yerdi burası. Belki de eski bir kasrın kalıntısı idi. Burası hazineye ait olduğundan hemen aldım. Birkaç marangoz getirterek içinde bölmeler yaptırttım. Başlangıçta yalnız bir tek sınıf kâfi idi, ama diğer servisler için ayrı ayrı yerler gerekiyordu. Mesela kalem odası, öğretmenler odası, başkan odası. Kütüphane şimdilik öğretmenler salonunda olacaktı. En fazla emek ve masraf isteyen ser-

vis, neşriyat ve baskı servisi idi. Burada öğretim üyelerinin takrirleri günü gününe basılıp öğrencilere dağıtılacaktı. Aynı zamanda öğrencilere yardımcı kitap mahiyetinde olmak üzere muhtelif eserler de tercüme ettirilerek burada bastırılacaktı.

"O tarihe kadar Afganistan'da bizim mevzularımıza giren hiçbir eserin ne telif ve ne de tercüme olarak basılmadığını düşünürsek bu işin ne büyük bir zaruret olduğunu kolayca anlarız. Neşriyat ve baskı işlerinin başına geçecek kimsenin lisana çok iyi vâkıf olması yanında hukuk ve sosyal bilimlere âşina da olması ve bunları insicamlı kullanması şartı. İyi bir tesadüf eseri olarak Tahran Üniversitesi'nden mezun ve aynı zamanda edebî eserleri mevcut olan Âlimşâhî adında bir zatı buraya müdür olarak getirdik ve kendisinden çok istifade edildi.

"Binanın tâmir ve tâdili devam ederken bir yandan da mevzuumuza giren 2000 kadar yabancı kitap siparişi verildi. Bunların büyük bir kısmını bizim Milli Eğitim Bakanlığımızdan parasız olarak getirmiştim. Gelenlerden 60 kadarını tercüme edilmek üzere dağıttım.

"Öğrenci kabul şartları arasında Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça'dan en az birini bilmek şart olduğundan kütüphanemize gelecek kitaplardan büyük ölçüde istifade muhakkaktı.

"Bina tamir ve tadilatı, kitap getirmek, bunlardan bir kısmını tercüme ettirmek, terimleri kontrol ettirmek vb. gibi işler devam ederken öğretim üyeleri bulma çabası içinde idim.

"Dışarıdan öğretim üyesi getirmek için ne para-

mız ve ne de vaktimiz olduğundan ve zaten hemen böyle bir teşebbüse girişilmeyeceği hakkında hükûmete söz vermiş bulunduğumdan önce yerli ve yabancı mütehassıs ve müşavirlerden faydalanma cihetine gidildi. Bıranşlarında çok kıymetli ve ilmî selâhiyetę haiz kimseler de vardı. Meselâ Prof. Dr. Zühtü Berke, Prof. Dr. Şakir Tural, Abdülhay Aziz, Dr. Hans Türk gibi şahsiyetler bulunuyordu. Prof. Dr. Zühtü Berke bizdeki Refik Saydam Enstitüsünün kuruluşunda büyük hizmeti geçmiş, sonra Kâbil'e gelerek modern bir Bakteriyolojihane kurarak onun idaresini deruhte etmiş ve tıp ve kriminoloji üzerinde çalışmaları olmuş ve o sıralarda Tıp Fakültesinde öğretim üyesi olarak vazife gören kıymetli bir hoca idi. Bizim fakültemizde ceza hukuku ve kriminoloji derslerini üzerine alacaktı.

"Abdülhay Aziz, "Afganistan Millî Bankasının" müdürü olup kuvvetli bir iktisat öğrenimi yapmıştı. Paris Siyasal Bilgiler Okulu'ndan mezundu. Yalnız Afganlar arasında değil, dünya aydınları arasında da temayüz edecek bir kıymetti. Bizde iktisat dersini üzerine alacaktı. Ben Türkiye'ye döndükten sonra bir müddet fakültenin başkanlığını liyakatle yapmış, daha sonraları plân vezirliğine atanmıştı. Bundan onaltı yıl kadar önce vefat etmiştir.

"Dr. Hans Türk, batı medenî hukukları üzerinde çalışmaları olmuş kıymetli bir hukuk doktoru (Alman uyruklu) idi. Bizim fakültede bazı medenî hukuklarının ana hatlarını, tarihlerini ve devletler hususî hukukunu okutacak .. Bu zat Türk ve Afganlar dışında tek Avrupalı idi. Esas vazifesi "İktisat Vezareti Müşavirliği" idi.

"O sırada Ankara Mülkiyesi'nden mezun olup gelen 4-5 Afganlı genç de bize iltihak etti. Ben de dahil olmak üzere öğretim üyelerinin adedi 14'e bâliğ olmuştu.

"Biz Türk öğretim üyeleri fakültedeki çalışmalarımızdan dolayı hiçbir ilave ücret vs. kabul etmedik. Esas vazifelerimizden aldığımız maaşlarla yetindik. Fakülteyi maddî bir menfaat temini gibi süflî bir maksat için açtırdığımız zehabını verecek düşüncelerden titizlikle kaçındık.

"Afganlı öğretim üyelerine gelince, onlara ders başına 10 Afganî veriliyordu ki bu para onların belki de yol paralarını ancak karşılayabilirdi. Türk ve Afganlı hocaları o devirlerde feragatle bir araya toplayan asıl muharrik kuvvet, çağımızın dünyasına ayak uydurabilecek bir neslin öncülerini yetiştirmek düşüncesi idi. Bu kadro, birkaç yıl sonra Prof. Ethem Menemencioğlu, Prof. Atıf Akgüç ve Prof. Orhan Oğuz gibi kıymetli öğretim üyeleri ile takviye edilmiştir.

"Şartlarımıza uygun öğretim teminine gelince bu iş hiç te sanıldığı gibi imkânsız bir şey olmadı. Fakülteye girme şartlarını haiz liseli memurlara maaşlarını tam almak şartıyla yarım gün mezuniyet tanındı. Bunlar fakülteden mezun olur olmaz bir derece terfi edeceklerdi. Üst derecelerde münhal vukuunda terfi hakları tanınıyordu. Liseden yeni mezun olmuş olanlardan memuriyete girmeyip yalnızca öğrenci olarak kalacaklar içinde terfilerde aynı haklara sahip olmakla beraber, öğrencilikte muayyen bir burs alabileceklerdi. Fakültede geçecek zamanlar memuriyet kıdemine eklenecekti.

"Bütün bunlar bir Fermanla neşir ve ilan olundu.

Neticesi hemen görüldü. Yüzlerce müracaat arasından fakülte tahsilini takip edebilecek 17-18 kadar genci seçip aldık. Bundan 12 yıl kadar önce Ankara'da Afganistan'ın büyükelçisi olarak vazife gören Osman Sıtkı fakülteye kabul edilen ilk öğrencilerdendi. Daha önce Kâbil'de Matbuat ve Turizm Bakanı olarak bulunuyordu.

"Fakültenin açılış töreni, kuruluş fermanından tam üç ay yirmi beş gün sonra 4 Ekim 1938'de, tamir ve tadilden yeni çıkan binamızda yapıldı. Açılışı Sadrâzam namına kardeşi Sipahsalar Gazi Mahmud Han (O zaman Harbiye Veziri idi) yaptı.

"Bütün vazifeliler ve devlet erkânı hazır bulundular. Maarif veziri ve başkan sıfatı ile ben ve öğrencilerden biri maksat ve gaye üzerinde birer konuşma yaptık. Ertesi günkü Kâbil gazetelerinde bunların metni aynen neşrolunmuştur.

"Ertesi yıl bizim Millî Eğitim Bakanlığı'nın tâlim ve Terbiye Dairesi, Kâbil Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin, Türkiye Fakülteleriyle muadeletini kabul ve tasdik etmişti.

"Başlangıçta fakülte tedrisatı üç yıl üzerine tertiplenmişti. İlk mezunlara diplomaları 1941 yılında Sadaret Sarayında Sadrâzam muavini tarafından verildi. Mezunlar sözlü ve yazılı imtihanlardan başka ayrıca birer de basılmış "Dissertation" vermekle mükellef tutulmuştu. Bu çalışmaların Afganistan'a taallük eden meseleler olması şarttı.

"Zamanla ben Türkiye'ye döndüm ve başka bir vazifeye tayin edildim. 1957'de plan müşaviri olarak tek-

rar Afganistan'a gittiğimde, bu işlerin üzerinden yirmi yıla yakın bir zaman geçmişti. Yeni mesai arkadaşlarım çoğunlukla fakültemizin aydın ve dinamik mezunları idi. Ne kadar iftihar ettiğimi tahmin etmek güç değildir.

"Bugün, bu fakültenin kuruluşunun üzerinden tam 44 sene geçmiş olacak. O zamanlar dünyanın bu ücra ülkesinde, maddî imkânları zayıf, fakat ruh yapıları kuvvetli ve asil insanların arasında kardeşlik vazifemizi yaptığımız günlerde, bizlerle birlikte çalışan arkadaşlarımızı daima şükran ve minnetle anıyoruz. Türk-Afgan kültür münasebetlerinin o altın devrinin iki büyük mimarı, Büyükelçi Memduh Şevket Esendal ve Sadrâzam Muhammed Hâşim Han hiç unutulmayacaklardır"[1].

1. Sayın Prof. M. Ali F. Dağpınar'ın bu anlattıkları muhteva itibariyle *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*'nin 43. sayısında (1976), s. 10-15 arasında "Afganistan'da Mülkiye" adı ile de naşredilmiştir.

Bibliyografya

§

A- Neşredilmemiş Arşiv Vesikaları:

I- İngiliz Arşivleri

a) Public Record Office, Dışişleri Bakanlığı Serisi: F.O. 65 (Russia) 1857-1900 and F.O. 65 (Persia) 1818-1900.

b) India Office Records: Political and Secret Memoranda C. 1-22, Enclosure to Secret Letters from India, Secret Home Corespondence, Secret Letters and Enclosures from Persıa, 1817-1900. Cerrespondence relating to Persia and Afghanistan, Printed by J. Harrison and Son, London, 1839; Correspendence, from 1864-1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan (İngiliz hükûmet üyeleri için daktilo edilmiş raporlar kolleksiyonu), F.O. 65/1150.

c) British Museum: Parliamentary Papers, 1839-1896 arası olaylarını ihtiva eden muhtelif ciltler.

II- Türkiye Arşivleri:

a) Başbakanlık Arşivi: Nâme-i Hümayûn ve Hatt-ı Hümayûn defterleri.
b) Hâriciye Arşivi: Siyasî Dosyalar (Ecnebi Defterleri) II, Rusya, İran, İngiltere ve Orta Asya ile ilgili vesikalar.

B- Neşredilmiş Vesikalar, Hâtıralar, Muâsır Eserler ve Modern Araştırmalar:

Abdur Rahman, The Life of Amir Abdur Rahman, London, 1900, II Cilt.

Adamec, L.W., Afghanistan 1900-1923, Berkeley and Los Angeles, 1976.

Adamec, L.W., Afghanistan foreign Affairs to the mid-twentieth Century, Tuscon, 1974.

Afgan-İngiliz Muharebesi (1919), İstanbul, 1341.

Ahmed, J. and M. Abdulaziz, Afghanistan: A Brief Survey, London, 1936.

Aitchison, C.U., A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighbouring countries, Calcutta, 1909, XI Cilt.

Ali Shah, S.I, Modern Afghanistan, London, 1938.

Ali Shah, S.I, "The Federation of the Central Asian States under the Kabul Government", Journal of the Central Asian Society VIII/1 (1921).

Ali Shahamet, The Sikhs and Afghans in Connexion with India and Persia, London, 1849.

Alikhanov-Avarski, M., "Zakaspiiskie Vospominanie 1881-1885", Vestnik Evropi, Nr. 5, Petersburg, (Eylül 1904).

Allen, I.N., Diary of a March through Sinde and Afghanistan, London, 1843.
Anderson, M.S., The Eastern Question (1774-1923), London, 1966.
Anderson, M.S., The Great Powers and the Near East (1774-1923): Documents of Modern History, London, 1970.
Anthony, Arnold, Afghanistan, the Soviet Invasion in Perspective, Hower Institution, 1981.
Anwar-Khan, M., England, Russia and Central Asia, Peşaver, 1963.
Armaoğlu, Fahir, "Bolşevik İhtilâli ve Self-Determination Prensibi", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XVII/2 (1963).
————, Bir İman Mücadelesi: Afganistan, Tercüman 627, Aralık-Ocak 1985-1986
————, Siyasî Tarih, c. II, Ankara 1993.
Bosworth, C. E., The Ghaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern İran (994-1040), Edinburg, 1963.
Broxup, M., "The Soviets in Afghanistan: The Anatomy of a Takeover", Central Asian Survey, Vol. II/1 (April 1983).
————, Afghanistan: The Last Thirty Years, Special Issue, Central Asian Survey, 7/2-3, 1988.
Buckle, G.E., The Life Of Disraeli, New York, 1929.
Burnes, A., Travels into Bukhara: Being an account of a Journey form India to Cabool, Tartary, and Persia to the Indian Borde", Slavonic Review, XIII (1934).
Conolly, A., Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia and Afg-

hanistan, II Cilt, london, 1834.
Colvin, A., Rulers of India, John Russeli Colvin. The Last Lieutenant-Governor of North-West under the Company, Oxford, 1895.
Dames, M.L., "Efganistan", madd., İ.A., IV, 133-168.
Dames, M.L., "Gazneliler", madd., İ.A., IV 742-748.
Dames, M.L., "Ahmed Şah Dürrânî", madd., İ.A., I, 204-207.
Davletshin, T., "Soviet Cultural and Economic Penatration in Afghanistan", Bulletin: Institute for the Study of the USSR, Münih, (Eylül 1962).
Dupree, L., Afghanistan, 1980 basımı, Princeton, New Jersey, 1980.
Eastwick, E.B., Journal of a Diplomat's there years in Persia, London, 1864, II Cilt.
Elphistone, M., An Account of the Kingdom of Cabul, London, 1815.
Eshoq, Mohammad, The Present Stuation in Afghanistan, Central Asian Survey, 6/1, 1987.
Evans, G.L., On the Practicability of an invasion of British India, London, 1829.
Eyre, V., The Military Operations at Kabul, London, 1843.
Fazlı, M., Resimli Afgan Seyahati, İstanbul, 1325.
Ferrier, J.P., History of the Afghans, London, 1858.
Fisher, L. "The End of Enver Pasha", The Wirginia Qourterly Review (1930).
Fletcher, A., Afghanistan: Hingway of Conquest, New York, 1966.
Forrest, G.W., Life of Field-Marshal Sir Neville Chamberlian, London, 1909.
Fortnightly Review, IV, (London, 1868).

Fraser-Tytler, W.K., Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia, London, 1950.
Gleason, J.H., The Genesis of Russophobia in Great Britain, London, 1950.
Greaves, R.L., Persia and the Defence of India (1884-1892): A Study of Foreign Policy of the Third Marquis of Salisbury, London, 1959.
Gregorian, V., The Emergence of Modern Afghanistan, Stanford, 1969.
Grodekov, N.I., Voina v Turkmenii, Petersburg, IV Cilt, Petersburg, 1883-84.
Guedella, G., Palmerston, 1784-1865, New York, 1925.
Hensman, H., The Afghan War of 1879-80, London, 1882.
Hertslet, E., Treaties, etc. 1, Concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other Foreign Powers, wholly or partially in force on the Ist April 1891, London, 1891.
İl'yasov, A. (Ed.), Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhak edilmesi ile ilgili vesikalar kolleksiyonu), Aşkabad, 1960.
Ingle, H.N., Nesselrode and the Russian Raprochment with Britain, 1836-44, London, 1976.
Jarring, G., On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan, Leipzig, 1939.
Kafesoğlu, İ., Hârezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1956.
Kapur, H., Soviet Russia and Asia (1917-1927), Cenevre, 1966.
Karryev, A., "Tsarizmin Türkmenistanı basıp almağı (1868-1885)", Mugallimlere Komek, Nr. 11, Aşkabad, 1940.

Kaye, J.W., History of the War in Afghanistan, London, 1851.
Klass, Rosanne, Afghanistan: The Accords, Foreign Affairs, 1988.
Köprülü, M.F., "Halaç" madd., İ.A., V/1, 110-116.
Krakowski, Blie D., Afghanistan: The Forgotten War, Central Asian Survey, 6/1, 1987.
Kurat, A.N., Türkiye ve Rusya (1798-1919), Ankara, 1970.
Kuzio, Taras, opposition in The USSR to the Occupation of Afghanistan, Central Asian Survey, 6/1, 1987.
Lockhart, L., The Fall of the Safawi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia, Cambridge, 1958.
Macmunn, G., Afghanistan: From Darius to Amanullah, London, 1929.
McNeill, J., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, G.C.B. and his second wife Elizabeth Wilson, London, 1910.
Merçil, E., "Afganistan'daki Özbekler", Türk kültürü, Sayı: 39 (Ocak 1966).
Milyutin, D.A., Dnevnik D.A., Milyutina, Moskova, 1947-50, IV cilt.
Minorsky, V., "Nâdir" madd., İ.A., IX, 21-31.
Mosely, P.E., "Russia's, Asiatic Policy in 1838-39", Slavonic and East European Review, XIV (1936).
Nevill, H.L., Campaigns on the North-West Frontier, London, 1912.
Pikulin, M.G., Razvitie ekonomiki kultury Afganistana 1955-1960, Taşkent, 1961.
Pottinger, H., Travels in Rebellion in Afghanistan, 1919-1929, Ithaca, 1973.

Rawlinson, C.H., England and Russia in the East, London, 1875.
Ravlinson, C.H., "The Afghan Crisis", Nineteenth Century Review IV (1878).
Robertson, G.S., The Kafirs of the Hindu-Kush, London, 1896.
Roy, Olivier, Afghanistan-War as a Factor of Entry in to Politics, Central Asian Survey, 8/4, 1989.
————, Afganistan'da Direniş ve İslâm, terc. M.K. Orağlı, İst. 1990.
Rubinstein, A.Z., Soviet Policy Toward Turkey, İran, and Afghanistan, New York, 1982.
Saray, M., Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975.
————, "Türkmen İl'i ve Boyları", Togan Armağanı; Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, sayı: 13 (1985), s. 265-276.
————, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", Tarih Enstitüsü Dergisi, X (1980), s. 279-302.
————, Türkistan Türkleri, İstanbul, 1984.
————, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul, 1984.
————, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875), İstanbul, 1984.
Scott, G.B., Afghan and Pathan, London, 1929.
Skobelev, M.D., Siege and Assault of Dengil-Tepe, İng. terc. London, 1881.
Sliwinski, Marek K., On the Routes of "Hijrat", Central Asian Survey, 8/4, 1989.
Smith, B., Life of Lord Lawrence, London, 1893, II Cilt.
Stewart, R.T., Fire in Afghanistan 1914-1929, New York, 1973.

Sykes, P., History of Persia, London, 1921, II Cilt.
Tarzî, A., "Efganistan", (Son Devir) madd., İ.A., IV, 168-178.
Tengirşek, Y.K., Vatan Hizmetinde, İstanbul, 1967.
Terentyev, M.A., Istoriye Zavoyeyaniva Sredney Azii, Petersburg, 1906, II C.
The Cambridge History of India, Cambridge, 1929-1937, IV. ve V. Ciltler.
The Cambridge History of British Foreign Policy, Cambridge, 1923, II Cilt.
The Daily News (Gazete) 1870 senesinin muhtelif nüshaları.
The Times (Gazete) 1868-1869 senelerinin muhtelif nüshaları.
Tillet, L., The Great Friendship, The Univ. of north Carolina Press, 1969.
Togan, A.Z., V., Hatıralar, İstanbul, 1969.
————, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942-47.
Türkiye-Afganistan İttifak Muâhedenâmesi, İstanbul, 1339.
Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 2. Basım, İstanbul, 1969.
Vambery, A., Central Asian Question and Anglo-Russian Frontier Question, London, 1874.
Vambery, A., Sketches of Central Asia, London, 1868.
Yınanç, M.H., "Çağrı Bey" madd., İ.A., III, 324-328.

Şahıs Adları İndeksi

§

A

Abbas Mirza (Prens), 53, 54
Abbott, J., 72, 73
Abdülhamid, II., 133, 146
Abdülhay Aziz, 280
Abdulkadir (General), 247, 248
Abdülkerim, 128
Abdülkuddüs Han, 153, 154
Abdullah Can, 95
Abdullah Han (Durrânî), 69
Abdulmelik Tura, 97
Abdulvahap Tarzî, 189
Abdurrahman, 84, 85
Abdurrahman Han, 112, 117, 118, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132-137, 141, 143, 144, 145, 150
Abdürresul Sayyaf, 269
Adina Beg, 37
Aga Muhammed Han, 43
Ahmed Hulûsi Efendi, 106-110
Ahmed Şah Dürrânî, 33-42, 48, 82, 138
Ahmed Şah Mesud, 269, 273
Akgüç, Atıf (Prof.), 282
Alemgîr II, 36
Ali Ahmed Han, 154
Ali Fuad Paşa, 166, 171, 184, 185, 186
Ali Münir İzzet Bey, 189
Ali Server, 189
Aleksander, II. (Çar), 87, 88, 97
Aras, Tevfik Rüştü, 216
Ata Muhammed Han, 103-104
Atatürk, (M. Kemal), 157, 163, 168, 169, 177, 178, 180, 183, 184, 191, 195, 199, 210, 218, 234
Auckland (Lord), 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 68, 71, 113
Azad Beg, 270

A'zam Han, 83, 84, 85, 128

B

Baryatinskiy, Aleksander, 87, 88
Bayar, Celâl, 225
Bebrek Karmel, 248, 251, 252, 255, 262
bedri Bey, 180
Berke, Zühtü (Prof. Dr.), 281
Bravin, Michael, 158
Burnes, 58, 59, 63, 69
Burnes, Aleksander, 54
Burrows, (General), 120
Butto, Zülfikar Ali, 249
Büyük İskender, 26

C - Ç

Cavagnari, Sir Louis, 114, 115
Cemal Paşa, 164-188, 190, 199
Chamberlain (General), 112
Chamberlain (Teğmen), 72
Cinnah, Muhammed Ali, 221, 223
Clareudon (Lord), 97
Conolly, Arthur, 54
Conolly, A., 70
Curzon (Lord), 134, 137, 140, 141, 142
Çiçeriu, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 184

D

Dağpınar, M. Ali, 275
Dalhousie (Lord), 75
Dane, (Sir Louis), 142
Deli Petro, 49
Dobs, Adolph, 262
Dost Muhammed, 44-47, 56-59, 65-69, 73-79, 81, 82, 98, 113, 114, 120, 130, 131, 138
Dovriyankov (Prof.), 241
Dulles, John Foster, 231
Duraud, (Sir Mortimer), 132, 133

E

Edwardes, 77
Efdal Han, 83, 84
Eisenhower, 231
Elgin, Earl, 83
Ellanborough (Lord), 71
Ellis, (İngiliz Sefiri), 55
Elphiustone, M., 50
Emanullah Han, 148-154, 157, 164, 167, 168, 188, 191, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 220, 226
Enver Paşa, 164, 165, 166, 170, 177, 178, 184, 186, 187, 188
Esendal, Memduh Şevket, 210, 211, 276, 283

Eyüp Han, 120, 121, 122, 123, 124, 225

F

Fahreddin Paşa, 162, 184
Feth Ali Şah, 54
Feth Han, 43, 44
Feyz Muhammed, 113

G

Gandi, 221
Gazi Mahmud Han, 285
Gazneli Mahmud, 28, 33, 37
Gladstone, 91
Gorbaçev, Mihael, 258, 265, 266
Gorçakov, (Prens), 90, 97
Gough (General), 117
Grant, (Sir Hamilton), 154
Griffin, (Sir Lepel), 118
Gulâm Haydar, 82, 117, 123, 129
Gulam Haydar Tahî, 129
Gulam Muhammed Tarzi, 145
Gulam Nebî Han, 145, 200, 205, 206
Gulam Sıddık, 145, 200
Gulbeddin Hikmetyar, 268, 271

H

Habibullah Han, 138, 139, 140, 141, 142-150, 189, 202, 209
Hafızullah Evin, 253, 254, 255
Halil Paşa, 170
Hanikov, N.V., 80
Haşim Han, 144, 200, 219, 220
Hruşçev, 232, 246, 238
Hüseyin Hüsnü, 189
Hüseyin Şah, 30

İ

İgnatiyev, 87, 88, 89
İnayetullah Han, 201
İshak Han, 128, 129

K

Kamenev, 175, 176
Kâmrân Şâh, 61
Kaufman (General), 111, 112
Kazım Bey (Yüzbaşı), 147
Kont Şuvalof, 100
Kuropatkin (General), 140
Kühendil, 44, 45, 78

L

Lausdowne (Lord), 131
Lawrence, Sir John, 77, 83, 85, 94
Lenin, 157

Loftus (Lord), 98
Luwsden, (Sir Peter), 126
Lytton (Lord), 100, 102, 103-118

M

Macnaghten, Sir William, 65, 66, 67, 69, 70
Mahmud beg Tarzî, 145, 148, 151, 189, 202
Mahmud (Galzay reisi), 32
Mahmud Şah, 43, 44
Mayo (Lord), 94, 95, 96, 98
Mc Neill, John, 52, 55, 56, 61, 62
Mehmed Efendi, 189
Mehmed Fazlı 189
Menemencioğlu, Ethem (Prof.Dr.), 282
Mevlevî Muhammed Mîr, 269
Mevlevî Muhammed Nebî Muhammedî, 269
Mevlevî Muhammed Yunus Halil, 268
Mevlevî Nasrullah Mansur, 269
Mevlevî Refiullah Müezzin, 269
Milyutin, 88, 89
mir Üveys, 31
Molla Hadda, 136
Molla Seyyid Ekber, 136
Muhammed Arslan Jelîmî, 241
Muhammed A'zam, 44, 45
Muhammed Aziz, 144, 200
Muhammed Babür, 30
Muhammed Can, 116
Muhammed Davud Han, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 244, 245, 247, 248, 249, 251, 252
Muhammed Ekber Han, 69, 70, 74
Muhammed Haşim Han, 277, 284
Muhammed Naim, 233, 237, 244, 245
Muhammed Necibullah, 265, 271, 272
Muhammed Mir Ekber, 251
Muhammed Şah, 54, 55
Muhammed Veli Han, 151, 157, 158, 161, 185
Muhammed Yusuf, 76, 245
Muhammed Zahir Şah, 206, 207, 208, 219, 220, 226, 227, 233, 236, 244, 245, 247
Mustafa III. (Osmanlı Padişahı), 38
Muzaffereddin, 97
Müşk-i Âlem, 128

N

Nadir Han, 144, 154, 200, 202, 203, 204-208, 275

Nadir Kulu Bey, 32
Nadir Şah, 24, 33, 34, 35, 37, 40
Naim Han, 228
Nasrüddin, 76, 77
Nasrullah Han, 134, 139, 148, 149
Nazım Bey, 177
Nesselrode, 59, 60
niedermayer (Yüzbaşı), 147, 148
Northbrook (Lord), 98, 99, 100
Nur Muhammed Terekî, 241, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254

O

Oğuz, Orhan (Prof.), 282
Orbay, Kazım, 200, 201
Osman Sıtkı, 283

P

Palmerston, 55, 59, 60
Payende Han, 43
Pir Seyyid Ahmed Geylanî, 269, 271
Pottinger, H., 50, 61, 70
Primrose (General), 121
Pusanov, Aleksander, 250

R

Ranjit Singh, 49, 64, 67, 75
Raşid Dostum, (General), 270, 272
Rawlinson, 93
Rıza Nur, 161
Rıza Pehlevî, 199
Ripon, (Lord), 118, 120
Roberts, (General), 115, 116, 117, 121
Russel, Johu (Lord), 80

S

Sadıkullah Riştin, 241
Sadullah Han, 136
Salih Muhammed Han, 153
Salisburg (Lord), 102
Sebük Tekin, 28
Seyyid Burhaneddin Rabbanî, 268, 271, 272
Seyyid Nur Muhammed, 99, 105
Shakespear, 72, 73
Sibgetullah Müceddidî, 269
simoviç (Kont), 53, 55, 58, 59, 60, 62
Skalauski, 172, 175
Stalin, 174, 176, 231
Stolietof (General), 111, 112, 113
Sultan Ahmed Han, 78
Sultan Muhammed Han, 144
Sultan Murad Han, 117
Sultan Sencer, 29
Surits, 173, 174, 181

Süleyman (Timur Şah'ın kardeşi), 42
Süreyya Bey (Mülazim), 168, 169

Ş

Şah Mahmud, 144, 200, 220, 232
Şah Murad (Buhara emîri), 43
Şahruh, 36, 40
Şah Veli, 144, 200
Şîr Ali, 82-85, 93-100, 103-108, 120-123, 137
Şüca'ü'l-mülk, 43, 44, 45, 64-68

T

Talat Paşa, 165, 170
Timur, 30
Timur (Hindistan Türk Hükümdarı), 36, 41, 42, 43
Todd, D'Arch, 72
Trotski, 172, 173, 174, 176
Tural, Şakir (Prof.Dr.), 281
Türk, Hans (Dr.), 281

V - W

Vambery, 81, 93
Wood, Sir Charles, 80

Y

Yakub Han, 95, 96, 114, 115, 116, 120, 121
Yar Muhammed, 61
Yusuf Kemal (Tengirşenk), 161
Yüzbaşı Vikoviç, 58

Z

Zaman Şâh, (Timur Şâh'ın oğlu), 43, 44
Zelenoy (General), 126
Zinovyev, 119

Nüfusunun mühim bir kısmını Türklerin teşkil ettiği Afganistan ile Türkiye arasında tarih ve kültür bakımından pek çok müşterek taraflar bulunmasına rağmen, maalesef, memleketimizde Afganistan hakkında ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Bu eksikliği gidermek ümidiyle "Dünden Bugüne Afganistan" adı altındaki araştırmamızı bir müddet evvel neşretmiştik. Bu araştırma esnasında müşahade ettiğimiz pek çok önemli hususlar biri de Türkiye'nin, yarım asra yakın bir devre Afganistan'ın kaderine müsbet bir şekilde nasıl tesir ettiği idi. Bu hususu, Afgan tarihinin akışı içinde teferruatlı olarak işlemek mümkün olmadığından, ayrı bir çalışma mevzuu yapmak istedik. Bu vesileyle hem Türk-Afgan münasebetlerinin tarihçesini vermek hem de yirminci asrın ilk yarısında Türklerin, Afganistan'ın kaderine nasıl tesir ettiğini etraflıca tartışmak istedik.